

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Для студентів
1 курсу всіх спеціальностей
усіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2010

УДК 159.9(073)
П86

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 7 від 17.03.2009.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 9 від 04.02.2009.

Укладачі:

кандидат психологічних наук, доцент
С.О. Ніколаєнко;

кандидат психологічних наук, доцент
С.І. Ніколаєнко

Рецензенти:

кандидат психологічних наук, доцент,
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка
Т.Б. Тарасова;

кандидат педагогічних наук, доцент,
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка
О.Г. Козлова

Відповідальний за випуск

доктор філософських наук, професор
І.П. Мозговий

Психологія та педагогіка [Текст] : навчально-методичний посібник
П86 для самостійного вивчення дисципліни / [уклад. : С.О. Ніколаєнко,
С. І. Ніколаєнко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська
академія банківської справи Національного банку України”. – Суми :
ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 192 с.

Посібник підготовлений з урахуванням вимог Болонської декларації. Метою видання є досягнення продуктивного засвоєння психологічних знань студентами для забезпечення всебічної підготовки їх до самостійного життя і гармонійного формування особистості. Містить типову навчальну програму дисципліни, навчально-методичне забезпечення до кожної теми (плани семінарських занять і методичні вказівки щодо їх підготовки, термінологічні словники, теми рефератів, доповідей і повідомлень, контрольні питання та тестові завдання для перевірки знань), а також питання до іспиту, завдання для студентів заочної форми навчання, список основної та додаткової літератури.

Призначений для студентів 1 курсу всіх спеціальностей усіх форм навчання.

УДК 159.9(073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. ТИПОВА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
II. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ.....	13
НАВЧАЛЬНИЙ МОДУЛЬ 1. ПСИХОЛОГІЯ	
Тема 1. Психологія як наука. Історичний розвиток психології.....	13
Тема 2. Поняття особистості. Типологія особистості.....	22
Тема 3. Поняття свідомості. Когнітивна сфера особистості. Чуттєвий і логічний рівні пізнання.....	49
Тема 4. Афективно-вольова сфера особистості.....	74
Тема 5. Діяльність особистості та її поведінка. Потреби і мотиви.....	85
Тема 6. Спілкування. Соціально-психологічні проблеми спілкування.....	93
Тема 7. Соціалізація особистості в системі міжособистісних стосунків.....	112
Тема 8. Розвиток особистості.....	120
НАВЧАЛЬНИЙ МОДУЛЬ 2. ПЕДАГОГІКА	
Тема 9. Предмет педагогіки. Історичний розвиток педагогіки.....	129
Тема 10. Дидактика і сутність навчання. Особливості організації освіти. Проблеми оптимізації навчання.....	136
Тема 11. Виховання та самовиховання як фактор розвитку особистості.....	153
III. ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ.....	164
IV. СЛОВНИК КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ ПСИХОЛОГІЇ.....	169
V. СЛОВНИК КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ ПЕДАГОГІКИ.....	178
VI. ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ.....	186
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	189

ВСТУП

Головним предметом вивчення дисципліни є *психіка людини як причина поведінки, закономірності виникнення, існування, формування особистості та її свідомості в процесі виховання, навчання й освіти.*

Усвідомлення кожною людиною досягнень у вирішенні таких проблем, як походження свідомості людини та її сутності, особливості і складові психічної, зокрема й пізнавальної, діяльності, сутність особистості та її типологія, а також спілкування і міжособистісні стосунки з групами є предметом сучасної науки, зокрема психології та педагогіки.

Актуальним на сьогоднішній день є залучення до вивчення як психологічної, так і педагогічної наук майбутніх спеціалістів різних професій. Через засвоєння знань вони вирішуватимуть всілякі проблеми, які можуть виникати в різних сферах життєдіяльності суспільства.

В умовах глобальних зрушень у розвитку нашої держави, надії на покращення життя, вища школа зазнає певних змін. Передбачається, зокрема, удосконалення освіти не тільки через реформування, а й через підвищення рівня демократизації і гуманізації навчання і виховання.

Державною національною програмою “Освіта” (Україна XXI століття) передбачено значне розширення і вдосконалення психолого-педагогічної підготовки студентської молоді за рахунок введення курсу “Психологія та педагогіка”, що дійсно сприятиме як демократизації освіти, так і гуманізації особистості.

Зміст дисципліни розкривається шляхом характеристики і з’ясування таких тем, як “Загальна характеристика психології”, “Свідомість і поза-свідоме”, “Психічні процеси”, “Психічні стани”, “Поняття про особистість”, “Темперамент”, “Інтелект”, “Здібності”, “Характер особистості”, “Мотиваційна сфера особистості”, “Особистість і діяльність”, “Особистість і група”, “Педагогіка як наука”, “Дидактика”, “Теорія виховання”.

Основи психології та педагогіки мають численні *міжпредметні зв’язки* як з гуманітарними, соціальними, так і з економічними дисциплінами. У викладенні курсу пропонується практика застосування психологічних і педагогічних знань для вирішення будь-яких проблем, зокрема й професійних та економічних.

Методологічними засадами сучасної психології є система принципів діяльнісного підходу, яка поєднує, синтезує у собі принципи об’єктивності, детермінізму, відображення, принцип єдності психіки і діяльності, принцип розвитку, принцип системно-структурного підходу до аналізу психіки.

У методиці викладання основ психологічних і педагогічних знань пропонуються такі прийоми навчання, які реально демонструють студентам закономірності їх пізнавальної діяльності і які пов’язані зі стимуляцією, організацією і самоконтролем їх активності в навчанні. Через

педагогічні методи стимуляції, організації, контролю реалізується мета – забезпечення не тільки засвоєння знань, а й удосконалення всієї психічної пізнавальної діяльності. У викладанні курсу також використовується такі методи, як репродуктивний, пояснювальний, пошуковий та багато інших, які засновані на розумінні як психологічних, так і педагогічних закономірностей.

Система *знань*, якими оволодівають студенти в процесі вивчення курсу “Психологія і педагогіка”, містить у собі дієві *всесвітньовідомі* наукові концепції, що є на озброєнні у будь-якого професійного психолога; комплекс основних психолого-педагогічних категорій та понять; уявлення окремих представників основних історичних етапів розвитку психології та педагогіки, знання особливостей існуючих напрямків, течій та шкіл психолого-педагогічного циклу; з’ясування головних проблем психології та педагогіки, а також існуючих варіантів їх теоретичного вирішення.

Після вивчення та засвоєння навчальної дисципліни студенти повинні *знати*:

- основні терміни, поняття психології та педагогіки на рівні їх відтворення і тлумачення;
- біологічні та соціальні передумови формування свідомості людини;
- психічні процеси, стани, властивості в навчанні;
- механізми, складові різних аспектів спілкування;
- теорії особистості в психології та їх класифікацію;
- особливості психології та педагогіки;
- історичні організаційні форми навчання та їх трансформацію в сучасній вітчизняній педагогіці;
- закономірності процесів навчання і виховання людини, їх методи та етапи в умовах психічного розвитку особистості.

вміти:

- самостійно опрацьовувати першоджерела, науково-популярну та довідкову літературу з тієї або іншої психолого-педагогічної проблематики; творчо використовувати ідеї, які там пропонуються, для аналізу теоретичних проблем;
- знаходити та критично аналізувати інформацію, визначати основне й другорядне;
- вирішувати будь-які проблеми особистості;
- стимулювати свій власний розвиток здібностей для адаптації в умовах постійних змін, що відбуваються в сучасному суспільному житті;
- застосовувати знання у практичній діяльності для підвищення конкурентоспроможності фахівця у соціально-психологічній сфері.

Вивчення курсу “Психологія та педагогіка” сприятиме формуванню у студентів *навичок і вмінь*, необхідних для практичної діяльності.

I. ТИПОВА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальний модуль 1. Психологія

Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ

Психологія як знання про людину та їх можливості пояснити і вирішити проблему взаєморозуміння. Цілі і завдання вивчення психології. Особливості та можливості психології як науки у вивченні внутрішніх джерел активності людини, її внутрішнього світу. Основні історичні етапи становлення психології. Сучасна психологія про природу психіки, закономірності її існування як функції і властивості мозку. Об'єкт і предмет сучасної психології. Методологія загальної психології та принципи вивчення психіки. Методи вивчення психіки в сучасній науці та їх класифікація. Різноманітність концепцій, основних напрямів психологічної науки та формування її концептуального апарату. Місце психології в системі наук на сучасному етапі. Напрямки історичного розвитку психологічної науки. Основні положення економічної психології.

ТЕМА 2. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ. ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Біологічне і соціальне в людині. Історія вирішення проблеми співвідношення біологічного і соціального в особистості у фрейдизмі, гуманістичній психології, концепції двох чинників і вітчизняній психології. Формування поняття про особистість у психологічних теоріях різних часів: теорія В. Джеймса, особистість в “описовій психології” В. Дільтея і Е. Шпрангера, фрейдизмі і неофрейдизмі, гуманістичній психології та теорії особистості у французькій школі. Особистість у культурно-історичній теорії Л.С. Виготського, у логотерапії В. Франка, у концепціях С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Г.С. Костюка. Узагальнення досягнень досліджень у сучасній психології. Співвідношення понять “індивід”, “людина”, “особистість”, “індивідуальність”, “суб’єкт” у сучасній концепції особистості. Психофізіологічні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні властивості особистості. Проблема психологічної типологізації особистості. Конституціональна та клінічна типології особистостей та їх сумісність. Акцентуації характеру і неврози. Психосоціотипи. Сенсорна типологія. Психогеометрична типологія. Типи людей і “локус контролю”. Адаптивність, інстинктопатія і первісна фундаментальна типологія індивідуальності. Психологічне особистісне зростання і самовдосконалення. Сучасна психологія про психічні властивості особистості та їх формування.

Тема 3. ПОНЯТТЯ СВІДОМОСТІ. КОГНІТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ. ЧУТТЄВИЙ І ЛОГІЧНИЙ РІВНІ ПІЗНАННЯ

Психічні властивості та інші прояви свідомості особистості в її поведінці і діяльності. Сучасна психологія про природу психічних явищ і про виникнення свідомості та про її сутність. Соціально-історичний характер свідомості як найвищого рівня розвитку психіки. Структура свідомості. Свідоме і несвідоме, самосвідомість у психічній діяльності людини. Свідомість та ментальність. Формування особистості в діяльності на основі свідомості. Психологічна структура особистості. Діяльнісний, генетичний, соціально-психолого-індивідуальний напрями в психології, що виникли завдяки численним спробам побудувати цілісну структуру особистості. Три базові виміри особистості: діяльнісний (горизонтальний), генетичний (віковий), соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний). Чотири умовні рівні конкретизації психологічної структури особистості. Різноманітність сфер особистості. Когнітивна сфера особистості. Поняття про відчуття та сприйняття як початкові ланки пізнавального процесу. Вивчення пам'яті в психології. Мислення, інтелект та їх функції. Змістовний, функціонально-операційний бік мислення та його логічні форми. Прояви, види уяви й творчість. Поняття про увагу як загальну властивість когнітивної сфери особистості. Розвиток і виховання на основі пізнавальних процесів розумових дій людини в умовах навчання і виховання.

Тема 4. АФЕКТИВНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

Переживання в процесі пізнання. Взаємообумовленість пізнавальних та емоційних процесів. Знання і ставлення, інтелектуальне і афективне як єдність двох протилежних компонентів психічного відображення. Різні рівні прояву афективної сфери. Потяги та емоції, їх особливості, характеристики, властивості. Основні тенденції організму і фактори, що зумовлюють поведінку. Потреба як еквівалент основних тенденцій. Активізація як наслідок існування потреби. Концепція активації Д. Лідслея. Оптимум мотивації і складність завдання. Закон Йоркса-Доксона про те, що якщо завдання складне, то мотивація для оптимальної активації повинна бути слабкою і навпаки. Емоції як різноманітні реакції організму на потреби та їх задоволення. Організуюче і дезорганізуюче значення емоцій. Прояви переживань в емоціях. Органічні зміни, або недиференційовані емоційні відчуття приємного чи неприємного. Характеристика емоцій як диференційованих емоційних відчуттів смутку, радості та ін. Трьохвимірна теорія В. Вундта. Теорія диференційованих

емоцій К. Ізарда. Взаємодія емоцій, їх вплив на інтелект. Периферична теорія емоцій В. Джеймса і Г. Ланге. Інформаційна теорія емоцій П. В. Симонова. Функція компенсаторного щодо інформації, механізму емоцій. Емоційні зміни всього організму і виразні типові рухи під час емоцій. Класифікація емоцій. Афекти. Настрій. Почуття. Загальні властивості емоцій і почуттів. Воля як прояв афективної сфери. Відмінності між емоціями і волею. Формування поняття про волю. Воля як єдність двох тенденцій: потягів і повинності. Інтелектуальна, емоційна, волонтаристична теорії волі. Функціональне призначення афективної сфери. Регулятивне значення емоцій і волі в само творенні особистості.

Тема 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПОВЕДІНКА. ПОТРЕБИ І МОТИВИ

Зовнішня активність людини та її обумовленість внутрішньою психічною діяльністю людини. Значення свідомості людини для перетворюючої діяльності. Особистість як суб'єкт соціально- та культурно-обумовленої діяльності. Джерела активності особистості. Поняття про потреби людини та їх класифікація. Мотиви та цілі діяльності. Класифікація мотивів і спрямованість особистості на взаємодію, на завдання, на себе. Мотивації і мотивування. Мотиви і емоції, воля і навички. Основні положення про склад діяльності в концепції С.Л. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва. Дії, операції і рухи як складові діяльності та їх систематизація і класифікація. Модель функціональної структури дії. Відмінність між орієнтовною основою дії та прийомами її безпосереднього виконання. К.К. Платонов про психомоторику людини і зв'язок між сприйманням і реакцією у вигляді руху. Проста сенсомоторна реакція, складна сенсомоторна реакція, сенсомоторна координація. Идеомоторика як різні форми відповіді руху. Формування сенсомоторних навичок і зумовленість дій головними ознаками праці. Інформаційна основа виконання діяльності. Образ і знак як основні форми ІОД. Кодування в різних видах професійної діяльності. Б.Д. Ломов і В.Д. Шадріков про основні аспекти інформаційного аналізу. Психологічні аспекти прийняття рішень. Обробка інформації в процесі прийняття рішень. Регуляторні процеси в діяльності та її оптимізація. Засвоєння знань, вмінь та формування навичок. Психологічні закономірності регуляторних процесів, які забезпечують ефективність довільних дій. Слово у складі саморегуляції. Індивідуальний стиль діяльності та професійна придатність.

Тема 6. СПІЛКУВАННЯ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ

Взаємозв'язок спілкування і діяльності. Спілкування як аспект або як вид діяльності. Значення спілкування в житті людини та його функції. Поняття спілкування в психології. М.І. Лісіна про основні мотиви спілкування людей різного віку. Засоби спілкування. Поняття про мову та її функції у спілкуванні. Фізіологічні механізми мовної діяльності. Різновиди мовлення. Діалог і монолог. Класифікація видів, форм і структура спілкування. Інформаційно-комунікативна, регулятивно-комунікативна, афективно-комунікативна функції і три аспекти спілкування. Знакові системи як засоби спілкування. Невербальне спілкування, його існування і міжособистісний простір, візуальний контакт, експресивні реакції: міміка, пантоміміка, жести, інтонація голосу. Вербальна комунікація, мовлення як її засіб, діалог, що складається із промовляння та слухання, нереклексивне (умовно-пасивне) і рефлексивне (активне) слухання, коли важливою є точність сприйняття інформації. З'ясування, перефразування, відображення почуттів, резюмування як види рефлексивних відповідей. П. Міщич про структуру ділового спілкування. Основні принципи проведення ділової бесіди. Аспект спілкування, що забезпечує інтеракцію або організує взаємодію. Спільне прийняття і реалізація рішення як головні характеристики інтеракції. Фактори регуляції спільної діяльності. Сумісність і справцьованість. Соціально-психологічний клімат як результат та умова ефективності спільної діяльності та фактори його існування. Залежність тактики взаємодії від взаєморозуміння. Дві стадії соціальної перцепції. Відображення властивостей особистості через інтерпретацію поведінки та зовнішніх проявів. Акт оцінки під час інтерпретації. Каузальна атрибуція, стереотипізація й адекватність розуміння поведінки людини у спілкуванні. Феномени ідентифікації, рефлексії та емпатії у спілкуванні. Конфліктні ситуації та ефективність спілкування. Структура, динаміка, функції і типологія конфліктів і шляхи їх розв'язання. Стилї спілкування. Рівні спілкування. Оволодіння навичками спілкування.

Тема 7. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Соціально-психологічна сфера особистості та її соціалізація. Загальна характеристика процесу соціалізації, яка забезпечує включення людини в ту чи іншу соціальну спільність за рахунок формування необхідних для цього властивостей і здібностей. Психологічні механізми соціалізації та фактори зовнішнього середовища, які впливають

на засвоєння особистістю установок, цінностей, норм і орієнтацій різних груп. Типізація та індивідуалізація як аспекти соціалізації. Соціалізація в сфері діяльності, в сфері спілкування і сфері самосвідомості. Дотрудова, трудова і післятрудова стадії соціалізації. Засвоєння соціальних ролей. Соціальний статус і соціальна позиція. Значення стереотипів у формуванні образу людини. Виникнення атитюдів, соціальних установок як наслідок взаємодії соціальної ситуації і соціальної потреби. Основні функції і спрямування атитюдів. Диспозиційна концепція В. Ядова про складну ієрархічну систему диспозиції особистості. Почуття “ми” як універсальний показник входження в групу. Основні параметри групи, її склад, структура, процеси, що організують діяльність групи, керівництво та лідерство, групові норми та цінності. Класифікація груп як одна із найважливіших проблем у соціально-психологічному аналізі. Закономірності функціонування малих груп і особливості поведінки людини в професійних та інших соціальних групах.

Тема 8. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Вивчення проблеми розвитку особистості в психології. Г.С. Костюк про психічний розвиток особистості як процес якісних і кількісних змін людини, що супроводжується виникненням нових і знищенням старих непотрібних психічних властивостей. Онтогенез психіки як незворотна прогресивна послідовність ускладнених структур з переходами від нижчих до вищих. Провідна діяльність для кожного етапу психічного розвитку особистості за О.М. Леонтьєвим, в якій формується вся сукупність психічних процесів, властивостей і соціальних якостей індивіда. Прояв типологічних і індивідуальних особливостей і виникнення індивідуальності. Біологічна і соціальна спадковість. Два протилежні погляди на чинники походження особистості. Єдність біологічних і соціальних умов в онтогенезі психіки. Соціалізація біологічних передумов розвитку. Складові соціального середовища та його вплив на становлення особистості. Залежність соціального впливу від віку людини. Формула детермінації розвитку С.Л. Рубінштейна. Інтеріоризація як механізм перетворення зовнішніх дій у внутрішні, розумові і її вивчення в працях Ж. Паже, Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна. Екстеріоризація і перетворення внутрішнього у зовнішнє. Суперечності між зовнішнім і внутрішнім, розходження між новими потребами, вимогами і можливостями їх задоволення, здібностями особистості дитини як джерела становлення особистості. Соціальна ситуація розвитку. Визначення періодів, стадій, фаз психічного розвитку як необхідна умова раціональної побудови системи навчання і виховання.

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Навчальний модуль 2. Педагогіка

Тема 9. ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕДАГОГІКИ

Педагогіка як наука та її основні категорії: навчання, виховання, розвиток, освіта, педагогічний процес, учіння і навчальна діяльність. Виникнення перших шкіл у світовій цивілізації. Витоки педагогічної думки. Школа і виховання у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Школа і розвиток педагогічної думки епох Середньовіччя та Відродження. Західноєвропейська педагогіка епохи Нового часу та Просвітництва. Педагогічні ідеї Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, Д. Дідро. Виокремлення педагогіки в самостійну науку в XVI столітті і значення праць чеського педагога Яна Коменського в цьому. Західноєвропейська педагогіка кінця XVIII – першої половини XIX століття. Сучасна освіта у найрозвинутіших країнах світу. Школа і педагогіка Київської Русі (IX-XIV століття). Школа в Україні періоду Відродження (XVI-XVIII століття). Виникнення братських шкіл у Києво-Могилянській академії як першому вищому навчальному закладі в Україні. Освіта в Україні в гетьманський період та період Руїни (IX – друга половина XVIII століття). Занепад освіти в Україні у XIX столітті. Валуєвський циркуляр. Розвиток мови й освіти в Галичині. Освіта і наука в Україні під час громадянської війни 1918-1922 рр. Історичні й організаційні форми навчання та їх трансформація в сучасні вітчизняні форми, що потрібні сьогодні і відповідають вимогам сучасності. Їх вивчення в сучасній педагогіці. Вивчення освіти та сучасних форм навчання в сучасній педагогіці. Галузі педагогіки: загальна педагогіка, дошкільна педагогіка, педагогіка загальноосвітньої школи, спеціальна педагогіка, професійно-технічна педагогіка, педагогіка вищої школи. Зв'язок педагогіки з психологією, соціологією, кібернетикою та іншими науками. Методи дослідження в педагогіці та її завдання. Становлення педагогіки в історії. Вклад різних вчених у її розвиток.

Тема 10. ДИДАКТИКА І СУТНІСТЬ НАВЧАННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТИ. ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Дидактика як самостійна педагогічна наука. Зміст і рівні освіти. Методологічні основи процесу навчання в дидактиці. Рушійні сили і структура процесу навчання. Єдність освітньої, виховної, розвиваючої функцій процесу навчання. Значення викладача в навчальному процесі та структура педагогічної діяльності. Психологічні основи діяльності учнів у процесі навчання. Досягнення відповідності активності учнів і вчителя в процесі навчання. Обґрунтування існуючих принципів навчання в сучасній педагогіці. Завдання, зміст, методи,

засоби і форми організації навчання. Умови і результат як основні компоненти навчання. Різноманітність принципів навчання.

Науковість, зв'язок із життям, систематичність, послідовність, доступність, наочність та інші принципи сучасного навчання. Методи навчання і основні підходи до їх класифікації. Методи стимуляції, активізації, організації та контролю в навчальному процесі. Індивідуальні і групові форми навчання. Класно-урочна система як основна форма навчання в сучасній педагогіці. Об'єктивність, індивідуальний підхід, систематичність, оптимальність та інші вимоги до контролю знань. Системи оцінювання знань та їх коротка характеристика.

Тема 11. ВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Виховання в сучасній педагогіці та поняття про сутність цього процесу. Співвідношення між процесами виховання, перевиховання, самовиховання. Цілеспрямоване формування особистості й закономірності, рушійні сили цього процесу. Характеристика таких основних принципів виховання, як принцип цілеспрямованості, принцип єдності свідомості, принцип виховання і праці, принцип виховання особистості в групі, принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів, принцип поваги до особистості, принцип опори на позитивне в людині, принцип врахування індивідуальних і вікових особливостей вихованців, принцип єдності вимог навчального закладу та сім'ї. Проблема комплексного підходу до виховання. Навчально-матеріальні, соціально-психологічні, організаційно-педагогічні умови комплексного підходу до виховання. Принципи організації та управління навчально-виховним процесом. Способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців як методи виховання та їх класифікація. Взаємозв'язок завдань і методів виховання. Прийоми як складові методів виховання. Відмінності між методами і засобами виховання. Ігровий, навчальний, трудовий види діяльності, а також сукупність різних предметів і творів матеріальної і духовної культури у вигляді літератури або творів образотворчого, музичного мистецтва як засоби виховання. Різноманітність спроб класифікації методів виховання (Болдирєв, Гончаров, Корольов, Мар'єнко). Класичні групи методів виховання: методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю; методи формування досвіду соціальної поведінки, методи регулювання, коригування, стимулювання поведінки та діяльності вихованців. Методи контролю і самоконтролю за діяльністю та поведінкою. Розвиток особистості і групи як наслідок виховання. Теорії групи та її вплив на особистість у педагогіці виховання. Особливості сімейного виховання. Ідейно-політичне, моральне, розумове, естетичне, трудове, економічне, конфесійне, екологічне, фізичне та інші види виховання, їх характеристика.

II. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальний модуль 1. Психологія

Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ

Семінарське заняття 1. Психологія як наука та її розвиток

План

1. Значення психології.
2. Цілі і завдання сучасної психології.
3. Галузі психології.
4. Об'єкт і предмет вивчення психології в історії науки.
5. Місце психології в системі наук.
6. Методологічні принципи сучасної психології.
7. Класифікація методів.

Методичні вказівки

Для з'ясування значення психології потрібно насамперед зазначити, що психологія є наукою про людину, про її психіку або свідомість. Психологічні знання дають можливість пояснити поведінку як власну, так і інших людей, вирішити проблему взаєморозуміння у спілкуванні. Корисною є психологія насамперед для особистих цілей, щоб зрозуміти свій стан, джерела поведінки, щоб уникати негативних проявів, щоб за необхідності свідомо вносити зміни на краще (аутотренінг, нейролінгвістичне програмування, медитація). Вона необхідна педагогам, батькам і будь-якому професіоналу, який прагне досягти успіху у своїй діяльності, щоб своєчасно вносити корективи в психічний розвиток дітей. Вона просто необхідна для ділової людини, щоб сприяти прийняттю правильних рішень з урахуванням психічних станів партнерів, вміло впливати на їх симпатії і антипатії, переконання і смаки. Знання механізмів різноманітних психічних явищ, які пропонуються сучасною психологією, дають можливість людині самореалізуватись, правильно спрямувати свої дії.

Вивчення психології починається із засвоєння загальних (фундаментальних) понять і положень, що характеризують психіку людей незалежно від того, хто вони, який у них вік і якою діяльністю займаються. Унаслідок такої універсальності ці знання об'єднуються за назвою загальна психологія. Через їх важливість для навчання, що

повинно забезпечувати формування людської психіки у кожній окремій людині як особистості, ці знання разом з педагогічними пропонуються майбутнім спеціалістам у різних сферах суспільного життя. Взаємообумовленість навчання і психіки, свідомості людини зумовлює доречність вивчення не просто психології чи педагогіки, а психології з педагогікою. Тому предмет, що пропонується для вивчення, називається “Психологія та педагогіка”.

Спочатку розглянемо психологічні аспекти навчання і формування свідомості, тобто будемо вивчати психологію через засвоєння знань основ педагогіки.

Для розуміння специфіки психології важливо з’ясувати питання про цілі і завдання вивчення психології, що, звичайно, визначаються умовами життя людей у суспільстві. Але за будь-яких умов психологія прагне допомогти людині з’ясувати причини виникнення її проблем і удосконалитися, щоб бути здатною вирішувати будь-які проблеми. Крім цього, психологія прагне допомогти людині в самопізнанні, яким вона природно займається, і в результаті у неї формується власна життєвська психологія. Завдання психології як науки полягає в тому, щоб збагатити суб’єктивну психологію окремої людини (ту, що виникла за життя), а отже, систематизувати знання психології, поглибити їх і зробити більш об’єктивними. Можливості сучасної психології є такими, що дозволяють вивчати внутрішні джерела активності людини, зміст і характер її внутрішнього світу як причини і фактора, що впливає на її життя.

Широкий спектр завдань, вирішенням яких зайняті психологи, обумовлює, з одного боку, необхідність взаємозв’язків психології з іншими науками, що беруть участь у вирішенні комплексних проблем, а з іншої – виділення усередині самої психологічної науки спеціальних галузей, зайнятих вирішенням психологічних завдань у тій або іншій сфері суспільства.

Існують окремі галузі психологічної науки, такі як дитяча психологія, вікова психологія, соціальна психологія, педагогічна психологія, економічна психологія та ін.

Важливо для розуміння стану сучасної науки вказати на її галузі. Розрізняють загальні та спеціальні галузі психології: *Загальна психологія* досліджує індивіда, виділяючи в ньому пізнавальні процеси та особистість. *Вікова психологія* вивчає психічний розвиток людини в онтогенезі, становлення людини, її психічних процесів, властивостей, станів. Вікова включає дитячу психологію, психологію підлітка, юнака, дорослої людини, людини похилого віку. *Педагогічна психологія* вивчає психологічні основи виховання і навчання. *Психологія праці*

вивчає психологічні особливості трудової діяльності, зокрема професійно важливі для певної спеціальності якості, психологічні основи організації і підвищення продуктивності праці, відносини у трудовому колективі. *Інженерна психологія* вивчає зв'язки людини з машиною тощо. *Космічна психологія* вивчає питання вольової й моральної підготовки космонавтів, психічні прояви у момент максимальних навантажень тощо. Військова психологія вивчає психологію людини у військових структурах, питання навчання і виховання військових тощо. Соціальна психологія вивчає психічні явища, які виникають у процесі взаємодії людей у різних організаціях, соціальних групах тощо.

До основних понять економічної психології належать такі як економічна свідомість, підприємницька діяльність, особистість підприємця та ін.

З'ясуємо сутність об'єкта і предмета сучасної психології. Саме вони зумовлюють той факт, що психологічна наука знаходиться серед інших наук, займаючи проміжне місце між філософськими науками, з одного боку, природними та соціальними – з іншого. Пояснюється це тим, що в центрі її уваги завжди залишається людина, вивченням якої займаються і названі вище науки, але в інших аспектах. Розглядаючи ці питання, потрібно пояснити зміст взаємозв'язків, що існують між психологією та педагогікою.

Основні історичні етапи становлення психології пов'язані із розумінням предмета вивчення. Спочатку вивчається таке явище, як душа. Пізніше виникає поняття про свідомість людини і починається її вивчення. На початку ХХ століття вчені вважають, що для психології важливим є вивчення поведінки. На сучасному етапі предметом вивчення є закономірності існування психіки людини як якісно відмінної від психіки тварин. Сучасна психологія має загальну концепцію про природу психіки, в якій психіка розглядається як одна із форм відображення дійсності, а також положення про закономірності її існування як функції і властивості мозку, які і є предметом її вивчення.

Потрібно звернути увагу і на питання щодо можливостей сучасної психології, пояснити сутність психіки через з'ясування питання про біологічну природу психіки.

Природа психіки, закономірності її існування, функції і властивості в психології з'ясовуються через розгляд питань про будову нервової системи, анатомо-фізіологічні механізми рефлекторної діяльності. Потрібно також звернути увагу на положення про системність у роботі великих півкуль. Вища нервова діяльність як основа існування свідомості здійснюється за участі кори великих півкуль головного мозку, яка діє як складне диференційоване ціле, як складна динамічна система,

що прагне до об'єднання своєї діяльності. Важливо пояснити, що є і соціально обумовлені передумови для формування психіки людини певної якості.

Методологія загальної психології включає такі принципи вивчення психіки, як об'єктивність, відображення, принцип детермінізму, єдність свідомості та діяльності, розвитку, а також структурний і системний принципи. Для більш глибокого розуміння потрібно розкрити їх зміст.

Методи вивчення психіки дуже різноманітні, як і сама реальність, що через них вивчається. Зокрема, в психології використовуються такі методи, як діагностичні та методи впливу. До основних діагностичних методів вивчення психіки людини відносять спостереження та експеримент. Потрібно більш детально зупинитися і на характеристиці допоміжних методів, зокрема й тестів. Крім діагностичних, розрізняють у психології організаційні, математичні і інтерпретаційні методи. Є й інші спроби представити класифікацію методів.

Різнманітність досліджень у психології породжує надзвичайну різноманітність концепцій, основних напрямів психологічної науки. Їх вивчення дозволяє зрозуміти, як відбувався процес формування концептуального апарату психології, а головне – зрозуміти свою психіку, щоб мати можливість управляти нею.

Термінологічний словник

Психологія (від грецьк. *psyche* – душа, *logos* – вчення, наука) – це наука про закономірності виникнення, існування, розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Донаукова психологія – це сукупність різноманітних психологічних знань (народна психологія, житейська, або побутова, психологія, релігійна психологія, парапсихологія), які виникають за межами наукових досліджень, але сприяють виникненню, є джерелом науки, наповнюючи сенсом її існування.

Парапсихологія – сукупність нетрадиційних поглядів на незвичайні явища та таємниці психіки, зокрема такі як екстрасенсорне сприймання, телекінез, левітація, полтергейст, пірогенів, ясновидіння, проскопія, уретроскопія, дистанційна дія тощо.

Практична психологія – система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Головна мета практичної психології – створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини у всіх сферах життя – від сімейних стосунків до управління державою, надати дієву допомогу у розвитку та захисті її психологічного здоров'я.

У структурі практичної психології виділяються такі напрями:

- психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення;
- психологічна служба системи освіти;
- психологічна служба системи охорони здоров'я;
- психологія політичної діяльності;
- управління та масових комунікацій;
- юридична психологія та педагогіка;
- психологія та соціологія економіки та бізнесу;
- психологія праці та профорієнтації;
- соціально-психологічна служба армії;
- психологія та педагогіка спорту.

Економічна психологія – галузь психології, що займається дослідженням ролі людського фактора у вирішенні економічних, господарських проблем на макро- та мікроекономічному рівнях.

Педагогічна психологія – галузь психології, предметом якої є психологічні закономірності навчання й виховання особистості та яка складається з таких розділів, як психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з аномальними та важковиховуваними дітьми.

Юридична психологія – це галузь психології, що пов'язана з дослідженнями проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і розподіляється на такі підрозділи: судова психологія як наука про психологічні особливості поведінки суб'єктів кримінального процесу; *кримінальна психологія*, предметом якої є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо; *виправно-трудова (пенітенціарна) психологія*, що займається науковими та прикладними питаннями вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості.

Психологія торгівлі – галузь, що вивчає психологічні особливості людей для формування потреб покупців, правильної організації реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо.

Психологія праці – галузь психології, що досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці (НОТ), особливості формування загальнотрудових умінь і навичок, вплив факторів виробничого середовища й технічних засобів праці на робітника з метою підвищення ефективності трудової діяльності людини.

Психологія управління та менеджменту – це психологія, що здійснює дослідження процесів управління, організації спільної діяльності

людей на політичному, соціальному, економічному, виробничому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті.

Загальна психологія – це сукупність знань, що систематизують експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки. Вона розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, є фундаментом розвитку всіх галузей і розділів психологічної науки.

Принцип детермінізму в психології – це принцип, який означає, що психіка не тільки є причиною нашої поведінки, а й сама має причини свого існування.

Принцип відображення в психології – має своїм змістом той факт, що свідомість, хоч і має досить різноманітну і неповторну для кожної людини форму відображення, водночас є системою знань про світ, який узагальнюється у своїй самототожності.

Принцип єдності свідомості та діяльності – вказує на єдність діяльності та психіки, що вони не є тотожні, але й не є протилежні. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності. Психічні моделі дійсності дають можливість орієнтуватися у навколишньому середовищі на всіх рівнях детермінації – організму, індивіда й особистості, забезпечуючи життєдіяльність, засвоєння і продукування суспільного досвіду. Принцип дає змогу вивчати таємниці психіки через процеси і продукти діяльності та поведінки людини, розкриваючи закономірності внутрішніх психічних явищ.

Принцип розвитку в психології – об'єктивно виявляє зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівневі детермінації притаманний свій тип розвитку. Зміни явищ, що вивчаються, відбуваються постійно, але розвиток досягається тільки через правильні дії й створення відповідних умов. У реальному процесі розвитку становлення людської особистості типи розвитку представлені інтегрально, з послідовним домінуванням одного з них.

Системно-структурний принцип – сутність його полягає в тому, що психіка виступає як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації психіка ввімкнута у регуляцію взаємодії суб'єкта з широкою біологічною системою (на рівні організму), з соціальною системою (на рівні індивіда), зі створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

Спостереження – цілеспрямоване і планомірне сприймання предметів та явищ об'єктивної дійсності. У психології метод отримання фактичного матеріалу, сутність якого полягає в тому, щоб за особливостями

поведінки людини розпізнати прояви тієї чи іншої психологічної характеристики.

Експеримент – це організована дослідником взаємодія між досліджуваним чи групою досліджуваних зі спеціально створеною ситуацією, в якій перед досліджуваними ставиться певне завдання, з метою встановлення тих чи інших закономірностей і змін, від яких залежить виконання цих завдань.

Тест (психологічний) – спеціально розроблені завдання і проблемні ситуації, внаслідок використання яких у результаті кількісної і якісної оцінки одержують такі дані, які можуть бути показниками розвитку певних психічних явищ.

Психокорекція – передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних властивостей особистості, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та природного середовищ, виявлення і подолання наявних суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивації поведінки; розробки програми зміни способу життя, перетворення в ході самопізнання та самовиховання, розвиток здатності до саморегуляції тощо.

Психотерапія – це цілеспрямована вербальна або невербальна комунікація, яка має на меті забезпечити вплив на хворобливі соматичні або психічні стани людини.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Наукова психологія в моєму житті.
2. Психологія про можливості людини та перспективи її існування.
3. Цілі й завдання вивчення психології.
4. Особливості психологічного вивчення внутрішніх джерел активності людини.
5. Основні історичні етапи становлення психології.
6. Сучасна психологія про природу психіки.
7. Історія психологічної думки в Україні.
8. Методологія загальної психології та принципи вивчення психіки.
9. Методи вивчення психіки в сучасній науці та їх класифікація.
10. Різноманітність концепцій і напрямів психологічної науки.
11. Місце психології в системі наук на сучасному етапі.
12. Галузі сучасної психологічної науки.
13. Проблеми та основні розділи економічної психології.
14. Взаємозв'язок принципів і методів психологічної науки.
15. Роль психології в оптимізації професійної діяльності.

Контрольні питання

1. Що вивчає психологія?
2. Що таке “донаукові психологічні знання”?
3. Що таке парапсихологія?
4. Як розуміли психіку в античний період?
5. Яке розуміння психічних процесів характерне для доби Середньовіччя?
6. Яке розуміння психічних процесів характерне для доби Відродження?
7. Які погляди на сутність і розвиток людської психіки розвиваються сучасною наукою?
8. Які відомі чинники виникнення психіки та її біологічного та соціокультурного розвитку?
9. Чи відрізняється розвиток психіки тварин від розвитку психіки людини?
10. Яка класифікація методів сучасного психологічного знання вам відома?
11. Чим методи психології відрізняються від методів інших наук?
12. Які галузі психологічної науки більш за все пов’язані з вашою майбутньою професією?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Що вивчає наука психологія?
 - а) нервову систему;
 - б) психіку;
 - в) причини поведінки;
 - г) закономірності існування психіки.
2. У вивченні психічних явищ психологія стикається з іншими науками, а саме з:
 - а) медициною;
 - б) кібернетикою;
 - в) біофізикою;
 - г) фізіологією.
3. У чому полягає специфіка психології як науки:
 - а) наймолодша серед наук;
 - б) поєднуються об’єкт і суб’єкт;
 - в) дуже складна;
 - г) найдавніша.

4. На якому етапі становлення психологія стає наукою про свідомість:
- а) I;
 - б) II;
 - в) III;
 - г) IV.
5. Який методологічний принцип психології вказує на причини існування психіки?
- а) розвитку;
 - б) об'єктивності;
 - в) детермінізму;
 - г) зв'язку свідомості та діяльності.
6. Який психологічний метод полягає у тому, що експериментатор не втручається в ситуацію?
- а) самопостереження;
 - б) спостереження;
 - в) експеримент;
 - г) аналіз продуктів діяльності.
7. Вказати методи цілеспрямованого, активного й позитивного впливів на особистість:
- а) тест;
 - б) анкетування;
 - в) корекція;
 - г) тренінг.
8. Складові центральної нервової системи:
- а) кора головного мозку;
 - б) вегетативна нервова система;
 - в) таламус;
 - г) спинний мозок.

Основна література: 2, 4, 7, 11, 15, 18, 20, 33, 43, 50, 57, 59.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Введение в психологию [Текст] : учебн. пособ. / под ред. А. В. Петровского. – М. : Академия, 1995. – 496 с.
2. Гиппенрейтер, Ю. Б. Введение в общую психологию [Текст] : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Че Ро, 1996. – 336 с.
3. Годфруа, Ж. Что такое психология? [Текст] : в 2 т. / Ж. Годфруа ; пер. с франц. – М. : Мир, 1995. – Т. 1. – 496 с.

4. Гришпун, И. Б. Введение в психологию [Текст] / И. Б. Гришпун. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 150 с.
5. Немов, Р. С. Психология [Текст] : учеб. для студентов высших пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М. : Владос, 2000. – 640 с.
6. Психологічний словник [Текст] / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982.
7. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.

Тема 2. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ. ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Семінарське заняття 2. Сучасна психологія особистості

План

1. Особистість та інші іпостасі людини.
2. Поняття особистості в психології.
3. Особистість як предмет вивчення психології.
4. Теорії особистості.
5. Три основні історичні періоди у вивченні особистості.
6. Соціальні й біологічні чинники особистості.
7. Системно-діяльнісний підхід у вивченні особистості та її структури.

Методичні вказівки

Починаючи вивчення такої психологічної категорії, як особистість людини, що визначає існування свідомості людини, потрібно обов'язково пояснити, чому серед інших іпостасей людини саме особистість відіграє вирішальне значення для характеристики внутрішнього світу, душі людської, або її психіки. Для цього потрібно вказати на співвідношення понять “індивід”, “організм”, “фізичне тіло”, “людина”, “постать”, “особистість”, “персона”, “індивідуальність”, “об’єкт”, “суб’єкт” у сучасній концепції особистості. Тобто особистість – це одна із семи іпостасей людини. Вона обумовлюється іншими, такими як індивід, як організм, як фізичне тіло, підвладне всім законам механіки, як індивідуальність, як “Я”.

Необхідно пояснити, що людину як індивіда характеризують її вік, професія, статева приналежність, зовнішність, освіта, звички, захоплення. Це найбільш широке поняття для означення людської істоти. Індивід – потенційна людина, тобто якщо будуть відповідні умови, то формується індивід саме як людина. Отже, слід зауважити, що цей потенціал може залишитись нереалізованим.

Індивідуальність людини виявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, інтересах, особливостях сприймання, пам'яті, мислення, фантазії, у здібностях тощо. Індивідуальність – сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей. Це цілісна характеристика окремої людини, оригінальність, самобутність психічного складу. Вона використовується стосовно індивіда, суб'єкта, особистості.

Людина як особистість розглядається у системі відносин, що складаються у неї з іншими людьми, а саме: яке місце посідає серед ровесників, чи має авторитет, прагне бути лідером або бажає лишитися в тіні, що являють собою групи, членом яких вона є тощо. Отже, особистість невіддільна від системи неповторних соціальних зв'язків, в які вона включилася.

Особистість неповторна у своїй індивідуальності. На земній кулі немає двох людей з однаковим поєднанням психологічних особливостей. Для визначення особливого і специфічного, що вирізняє одну людину з-поміж інших з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними успадкованими і набутими властивостями та якостями, вживають термін “індивідуальність”, тобто індивід як неповторна особистість. Індивідуальною є кожна людина, тільки індивідуальність одних виявляється яскраво, інших – непомітно.

Особистістю є людина, котра має свою життєву позицію, що утвердилася внаслідок тривалої і копіткої свідомої праці, їй притаманні свобода волі, здатність до вибору, відповідальність. Така людина не просто вирізняється завдяки тому враженню, яке справляє на інших; вона свідомо виділяє себе з навколишнього світу. Глибина і багатство особистості зумовлені її зв'язками зі світом, з іншими людьми, з увлеченням про себе, про своє “Я”.

Особистість – це соціалізований індивід, який втілює найсуттєвіші, соціально значущі властивості. Особистістю є людина, яка має свою життєву позицію. Їй притаманні свобода волі, здатність до вибору, відповідальність. Треба розуміти, що існує дійсно величезна кількість спроб визначення такого явища, як особистість. Чим більше ми можемо назвати і пояснити таких визначень, тим глибшим є з'ясування сутності явища.

Особистість – це соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Вона виявляється і формується в процесі свідомої діяльності та спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда з суспільним і природним

середовищами. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об’єкт і суб’єкт історичного процесу і власного життя. У психології особистість – це об’єкт і суб’єкт суспільних відносин і діяльності.

Наявність і співіснування в науці різноманітності визначень і різного рівня складності визначень цього поняття – це наслідок багатогранності і складності феномену особистість. Інтеграція цих визначень – це шлях отримання найбільш повної характеристики особистості, загального уявлення про неї і глибокого її розуміння.

Особистість як предмет вивчення в психології вивчається як свідомий індивід, який самостійно може обирати соціальні функції, що пропонує суспільство як упорядкована певним чином спільнота, в якій є соціальні позиції, статуси, ролі. Справедливим буде вказати на можливість розпізнання в структурі особистості психофізіологічних, індивідуально-психологічних, соціально-психологічних елементів.

Узагальнюючи сутність розглянутих понять, можна зробити такі висновки: кожен індивід є людиною; індивід є вихідним пунктом для розвитку людини як особистості; особистістю не народжуються – нею стають; особистість – це підсумок розвитку індивіда; особистостями стають у спільнотах, але й сама людина-особистість згодом утворює нові спільноти для власних інтересів та потреб; особистість визначає поведінку, діяльність людини як чинник, що модифікує реакцію індивіда на зовнішні умови, та як ланцюг, що поєднує всю сукупність внутрішніх умов (психіка людини), через які трансформуються всі зовнішні впливи.

У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного наукового визначення особистості можна умовно розділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця ХІХ до середини ХХ ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені головні напрями психологічних досліджень особистості. Другий етап досліджень проблем особистості розпочався у другій половині ХХ ст.

Відомими в психології є також такі теорії особистості, як теорія В. Джеймса, “Описова психологія” В. Дільтея і Е. Шпрангера, теорії особистості у неофрейдизмі та у французькій школі. порушується питання про особистість у культурно-історичній теорії Л.С. Виготського, у логотерапії В. Франка, у концепціях С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Г.С. Костюка. Своєрідним узагальненням досягнень у вивченні особистості є положення сучасної психології.

Виділяють *три основні історичні періоди* у вивченні особистості: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний. Внесли свій вклад у розробку проблеми особистості на експериментальному

рівні Г. Айзенк, Г. Олпорт, Р. Кеттел. У результаті ними була створена так звана “теорія рис”. Усі ці періоди мали вплив на формування знань про таке явище, як особистість.

При розгляді питання про соціальні й біологічні чинники особистості слід відзначити, що воно має свою тривалу історію вивчення. Історія вирішення проблеми співвідношення біологічного й соціального в особистості бере свій початок з давніх часів. По-різному вона вирішується у різних психологічних концепціях: у фрейдизмі, гуманістичній психології, концепції двох чинників і вітчизняній психології. Біологічне і соціальне в людині проявляється через її свідомість, а отже, проявляється в єдності в процесі діяльності.

Потрібно відзначити, що в сучасній вітчизняній психології особистості традиційно йдеться про важливість єдності двох чинників в існуванні, проявах через діяльність, особистості. Єдино правильний і чітко науково обґрунтований підхід до вирішення цього питання пропонується у вітчизняній психології. Він отримав назву “системно-діяльнісний підхід”, який виник на основі культурно-історичної теорії Виготського. К.К. Платонов у межах системно-діяльнісного підходу вирізняє в структурі особистості 4 основні підструктури:

- 1) *підструктура спрямованості*, яка об’єднує спрямованість, ставлення та моральні якості особистості. Елементи особистості, що входять до цієї підструктури, не породжуються природними задатками, а відображають індивідуально змінену суспільну свідомість. Формується ця підструктура шляхом виховання і є соціально зумовленою;
- 2) *підструктура досвіду* містить у собі знання, навички і звички, набуті в індивідуальному досвіді через навчання, але вже з помітним впливом біологічно зумовлених властивостей особистості, її називають ще індивідуальною культурою, підготовленістю особистості;
- 3) *підструктура форм відображення*, яка охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів чи психічних функцій як форм відображення;
- 4) *біологічно зумовлена підструктура*: темперамент, статеві й вікові особливості, патологічні зміни. Ці елементи залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.

Структура психіки людини складається з психічних процесів, психічних станів, психічних властивостей. Психічні процеси поділяються на пізнавальні та емоційно-вольові. Пізнавальні процеси – це відчуття, сприйняття, мислення, увага, пам’ять, мовлення. Емоційно-вольові процеси – емоції, почуття, воля. Психічні стани – інтерес, зацікавленість, апатія, депресія, нудьга, сум, афект, стрес тощо. Психічні

властивості – це темперамент, характер, здібності, загальна спрямованість особистості. Вплив біологічно зумовлених особливостей у цій підструктурі проявляється ще більш чітко.

Взагалі у ці підструктури можуть бути вкладені всі відомі властивості особистості (у російській мові, згідно із “Словником російської мови” Ожегова, їх – 1 548, а в грузинській – 4 тис.). Деякі чітко, а деякі не зовсім чітко можуть бути віднесені до вказаних підструктур.

Серед сучасних психологічних теорій особистості особливо відомими є фрейдизм, або психоаналіз, біхевіоризм, когнітивні теорії особистості, гуманістичні теорії особистості, теорія особистості Тома, трансперсональна психологія. Поняття про особистість формується в психологічних теоріях різних часів.

У сучасній концепції культурно-історичної теорії особистості звертається увага на співвідношення понять “особистість”, “об’єкт” і “суб’єкт”. Психофізіологічні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні властивості особистості виникають внаслідок того, що на основі біологічних чинників відбувається певний вплив суспільних відносин і людина соціалізується, а далі вона через засвоєний досвід має можливість діяти як суб’єкт, проявляє себе в системі суспільних відносин, через діяльність впливає на ці відносини і управляє своїм життям у суспільстві.

Представниками такого системно-діяльнісного, історико-еволюційного підходу є такі видатні вчені, як Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Є.В. Ільєнков, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, О.М. Леонтєв, А.В. Петровський та ін.

Наприкінці 70-х років склався системний підхід до вивчення проблем особистості. У межах цього підходу особистість розглядається як відносно стійка, структурована сукупність психічних властивостей, як результат входження особистості в простір міжіндивідуальних зв’язків, які забезпечують психологічне особистісне зростання і самовдосконалення.

Термінологічний словник

Індивід – це одиничний представник роду людського, типу *Homo sapiens* (людина розумна), відмінний від тварин, яких називають особинами.

Індивідуальність – це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей.

Особистість – це одна із семи іпостасей людини, серед яких людина як індивід, людина як організм, людина як індивідуальність. Людина як “Я”, людина – роль, людина як фізичне тіло, підвладне всім законам

механіки. Це соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Це соціалізований індивід, котрий втілює найсуттєвіші соціально значущі властивості.

Фізична особистість – це, за В. Джеймсом, тілесна організація людини, її одяг, батьки, рідні, близьке соціальне оточення, а також “домашня оселя”, власність людини, витвори її праці.

Соціальна особистість – це характеристика людини, яка вказує на належність людини до соціального роду і визнання цього іншими людьми.

Духовна особистість – це об’єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини.

Головне в особистості – це, за Шпрангером, ціннісна орієнтація, яка є включенням суб’єкта у пізнання, яка є духовним началом, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу.

Теоретична людина – це, за Шпрангером, людина, для якої основним є пізнання законів світу, для якої, незалежно від того, хто вона є за фахом, – чи лікар, чи столяр – важливим є осмислення того, що відбувається навколо.

Економічна людина – це така людина, що цінність пізнання пов’язує з тим, що приносить користь їй самій, сім’ї, колективу, людству, тобто її мислення має прагматичну спрямованість.

Естетична людина – це та людина, яка сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне і намагається пізнати світ через естетичні враження у вигляді форми, кольору, ритму.

Соціальна людина – це та, яка прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших. Вона тягнеться до всеосяжної любові, любові до людства. У цій любові розчиняються межі індивідуальності.

Політична людина – це людина, що прагне не до суто адміністративної влади, а до такої влади, що відповідає вищим духовним вимогам, базується на істинних духовних цінностях і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей.

Релігійна людина – це та, ціннісна орієнтація якої полягає у пошуку смислу життя, начала всіх начал життя, вищої сили Божества. Вона не обов’язково може належати церкві для виконання обрядів, вона прагне віднайти джерела і сенс життя, до яких належить душа і її духовність.

“Воно” в структурі особистості – це витіснені несвідомі інстинкти, що підпорядковуються принципу задоволення.

“Я” в структурі особистості – це утворення, яке враховує інстинкти людини, а з іншого боку – враховує вимоги та норми дійсності, тому говорять про підпорядкування цієї структури принципу реальності.

“Над-Я” – це сукупність моральних норм суспільства, які можуть керувати поведінкою людини при відсутності усвідомлення нею цього факту.

Психічні процеси – окремі форми чи види психічних явищ, що мають початок, розвиток і закінчення. При цьому поняття “процес” підкріплює динаміку явища, досліджуваного психологією; завершення одного психічного процесу тісно пов’язане із початком нового. Психічні процеси поділяють на пізнавальні та емоційно-вольові.

Психічні стани – характеризують статику, відносну постійність психічного явища і визначаються виявом почуттів (настрій, афект, стрес): уваги (неуважність, зосередженість), волі (активність, апатія), мислення (допитливість) та ін.

Психічні властивості – найбільш суттєві та стійкі психічні особливості людини. Поняття “психічні властивості” виражає стійкість психічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості людини. До них можна віднести особливості розуму, мислення, стійкі особливості емоційної і вольової сфери, що закріплені в темпераменті, характері, здібностях, поведінці людини.

Теми рефератів

1. Формування поняття про особистість у психологічних теоріях.
2. Біологічне й соціальне в психології особистості.
3. Психологічна структура особистості.
4. Психофізіологічні властивості особистості, темперамент.
5. Соціально-психологічна характеристика особистості, характер.
6. Генетичний аспект особистості: від задатків до здібностей.
7. Порівнювальний аналіз розуміння особистості в різних концепціях.
8. Сучасна психологія про психічні властивості особистості.
9. Особистість у культурно-історичній теорії Л.С. Виготського.
10. Погляд на особистість у логотерапії В. Франка.
11. Про особистість та її психіку в концепції С.Л. Рубінштейна.
12. Теорія особистості О.М. Леонтьєва і Г.С. Костюка.

Контрольні питання

1. Як співвідносяться соціальне й біологічне в розвитку особистості?
2. Які основні ідеї щодо особистості розробили представники класичної психології?
3. Що таке індивід, людина, особистість, індивідуальність, суб’єкт?
4. У чому проявляється індивідуальність людини?

5. Чому особистість вважається складною системою систем?
6. Які існують теорії особистості в зарубіжній психології?
7. Які основні положення про особистість містяться в концепціях вітчизняної класичної психології?
8. Які компоненти становлять структуру темпераменту?
9. Які типи темпераменту вам відомі?
10. Які компоненти становлять характер людини і яким він буває?
11. Які типи характеру вам відомі?
12. Що таке здібності як властивості людської психіки?
13. Які види здібностей вам відомі?
14. Як дізнатися про наявність здібностей?
15. Як людина може сприяти розвитку своїх здібностей?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Яка іпостась людини є головною для психології:
 - а) індивід;
 - б) особистість;
 - в) індивідуальність.
2. Особистість – це:
 - а) людина, вік якої 20 років;
 - б) шимпанзе;
 - в) немовля до 1 року;
 - г) розумово відстала людина;
 - г) дитина, вік якої 5 років.
3. Індивід – це:
 - а) психічно хвора людина;
 - б) талановита людина;
 - в) орангутанг;
 - г) вольова людина;
 - г) дитина, вік якої 10 років.
4. Особистість – це:
 - а) суб'єкт і об'єкт суспільних відносин;
 - б) суб'єкт діяльності;
 - в) сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи;
 - г) дієздатний член суспільства, який усвідомлює свою роль у ньому.

5. Які із вказаних теорій є сучасними теоріями особистості:
 - а) психодинамічні;
 - б) соціодинамічні;
 - в) експериментальні;
 - г) інтеракціоністичні;
 - г) структурні.

6. Яка підструктура особистості охоплює індивідуальні особливості (за структурою особистості за К.К. Платоновим):
 - а) підструктура спрямованості;
 - б) соціального досвіду;
 - в) біологічно обумовлена;
 - г) форм відображення.

7. Як називаються в психології стійкі утворення особистості, які забезпечують певний якісно-кількісний рівень психічної діяльності та поведінки, типової для індивідів:
 - а) психічні процеси;
 - б) психічні стани;
 - в) психічні властивості.

Основна література: 1, 2, 5, 16, 19, 21, 25, 39, 45, 52, 54, 55, 57.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Божович, Л. И. Проблемы формирования личности [Текст] / Л. И. Божович. – Воронеж : МОДЗК, 1995. – 352 с.
2. Зейгарник, Б. В. Теории личности в зарубежной психологии [Текст] / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 128 с.
3. Кон, И. С. Открытие “Я” [Текст] / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978 – С. 260.
4. Леви, В. Искусство быть собой [Текст] / В. Леви. – М.: Знания, 1991. – 256 с.
5. Леонгард, К. Акцентуированные личности [Текст] / К. Леонгард. – К. : Вищанск, 1981. – 392 с.
6. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Общая психология [Текст] : учеб. для студ. пед. ин-тов / под ред. А. В. Петровского. – 3-е изд., перераб и доп. – М. : Просвещение, 1986. – 464 с.
8. Психологічний словник [Текст] / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982.

9. Психология индивидуальных различий: Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 317 с.
10. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М., 1940.

Семінарське заняття 3. Особистість як самоуправляюча система

План

1. Психологічна структура особистості як “системи систем”.
2. Активність особистості як суб’єкта і формування “Я-концепції”.
3. “Я-концепція” як система саморегуляції та її види.
4. Структурні елементи “Я-концепції”. “Я-реальне” та “Я-ідеальне”.
5. Самооцінка як центральний компонент “Я-концепції” та її формування.
6. Рівень домагань особистості та її комплекси.
7. Ефект неадекватності і самоповага.

Методичні вказівки

Психологічна структура особистості, як і сама особистість, вивчається по-різному. Вона пов’язана з психологічними рівнями свідомості. У психології існують діяльнісний, соціально-психологічний, індивідуальний, генетичний напрями, що виникли завдяки численним спробам побудувати цілісну структуру особистості.

Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. Тому особистість можна вважати “системою систем”, на що вказував видатний український психолог нашого часу Г.С. Костюк.

Існує офіційна думка про те, що психологічна структура особистості може мати такі основні компоненти, як:

1. Скерованість, або *спрямованість*, особистості або вибіркоче ставлення людини до дійсності. Скерованість містить у собі різні властивості, систему взаємних потреб та інтересів, практичних установок. При цьому одні з компонентів скерованості домінують і мають провідне значення, тоді як інші виконують опорну роль. Домінуюча скерованість визначає всю психологічну діяльність особистості (потреби, інтереси, психологічні установки, інші властивості особистості).

2. Можливості особистості або *здібності*, охоплюють ту систему здібностей, яка забезпечує успіх діяльності. Здібності взаємопов’язані та взаємодіють одна з одною. Кожний з нас має свою основну, провідну

здібність і підпорядковані їй інші здібності, які підсилюють основну, провідну здібність чи талант.

3. *Характер* як складне синтетичне утворення, де в єдності проявляються зміст і форма духовного життя людини. Хоча характер і не відображає особистості в цілому, проте являє собою складну систему її властивостей, скерованості й волі, інтелектуальних та емоційних якостей, типологічних особливостей, які проявляються в темпераменті. У системі характеру теж можна виокремити провідні властивості, передовсім моральні якості (чутливість, черствість), потім вольові (рішучість, мужність), які визначають певний стиль поведінки і спосіб розв'язання практичних завдань. Морально-вольові якості становлять дійсну основу характеру.

4. *Темперамент* утворюють властивості, які визначають динамічну сторону особистості, найбільш стійкі і постійні порівняно з іншими психологічними особливостями людини. Вони визначають швидкість виникнення психічних процесів, темп і ритм діяльності та поведінки, інтенсивність психічних процесів. Загальну психологічну активність, моторику, емоційність слід розглядати як основні сфери прояву темпераменту.

Але потрібно відзначити, що над цими системами знаходиться *самосвідомість*, яка є своєрідною системою самоуправління і яка розпізнає ці системи в особистості і оцінює їх з точки зору тих вимог діяльності, яку вона самостійно вільно обирає, якщо спільнота надає їй таке право. За умови дефіциту свободи людина має менше можливостей проявитися саме як особистість.

Система управління, яку позначають поняттям “Я”, оцінює, порівнює з вимогами соціальних ролей вказані компоненти структури особистості і визначає можливість, доцільність, ефективність їх виконання. Тому “Я” – це утвердження самосвідомості особистості, що забезпечує саморегуляцію, під час якої здійснює підсилення або послаблення діяльності, самоконтроль і корекцію дій і вчинків, передбачення і планування життя й діяльності. Самоуправління має велике значення в нормальному цілеспрямованому розумному житті та діяльності особистості. Воно можливе через самосвідомість та “Я-концепцію” особистості. Усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок називають самосвідомістю особистості. В основі самосвідомості лежить здатність відокремлювати себе від власної життєдіяльності. Ця здатність виникає в спілкуванні при формуванні свідомості, мислення, розуміння, ставлення до свого буття. Вона опосередкована спільною діяльністю, що сприяє формуванню певного уявлення про себе, про свою здатність до суспільно значущих дій і вчинків.

Логічно далі зауважити, що уявлення про себе (суб'єктивний образ свого "Я") виникає під впливом оцінного ставлення інших людей при співвіднесенні мотивів, мети і результатів своїх вчинків та дій з соціальними нормами поведінки, які прийняті в конкретному суспільстві. Результатом процесів самосвідомості є "Я-концепція" особистості. "Я-концепція" – це динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість. "Я-концепція" є системою установок, яка включає три структурні елементи або містить у собі три компоненти:

- пізнавальний (когнітивний) – уявлення про свої здібності, зовнішність, соціальний стан та ін.;
- емоційно-оцінний – самоповага, самокритичність, самознищення, самолюбство та ін.;
- поведінковий (вольовий) – прагнення змінити себе, удосконалити, підвищити самооцінку, викликати повагу та ін.

Якщо людина, ставлячись до себе в цілому позитивно, усвідомлює свої недоліки в результаті співвіднесення "Я-образу" з реальними проявами своєї особистості, то вона може стати на шлях їхнього подолання, самовдосконалення. Людина може вплинути на свої вчинки; у той же час вони змінять її самосвідомість, а значить, і життя. Для розуміння можливості самоуправління важливо проаналізувати поради, що пропонуються в психології.

"Я-концепція" формується під впливом життєвого досвіду людини, насамперед під впливом сім'ї. Але досить рано вона, "Я-концепція", сама набуває якості активності та починає впливати на інтерпретацію цього досвіду, на мету особистості, якій вона належить, на систему очікувань особистості та прогноз щодо її майбутнього, на оцінку досягнень і тим самим на її ставлення до самої себе.

З точки зору змісту і характеру уявлень про себе виділяють "Я-минуле", "Я-теперішнє", "Я-майбутнє", а також "Я-динамічне" (як особистість змінюється, якою вона прагне стати), "Я-уявлюване", "Я-фантастичне", "Я-маска" тощо. Розбіжності між "ідеальним Я" і "реальним Я" є джерелом розвитку особистості. Разом з тим суттєві суперечності між ними можуть призвести до внутрішнього конфлікту й негативних переживань.

Важливою функцією "Я-концепції" є забезпечення внутрішньої погодженості особистості, стійкості її поведінки. Розвиток особистості, її діяльність і поведінка зазнають впливу "Я-концепції".

Центральним компонентом "Я-концепції" є самооцінка особистості. Вона з'ясовується через усвідомлення значущості, якої надає

собі індивід загалом та окремим сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки. Це розуміння людиною ступеня власної цінності, цінності всього, що вона реалізує у своїх зв'язках зі світом. Самооцінкою називають оцінку людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, оцінки своєї особистості іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка – суб'єктивне утворення в людській психіці, але воно є відображенням норм і оцінок, що існують у суспільстві та в міжособистісних стосунках.

Самооцінка пов'язана з однією із центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, утвердити себе як члена суспільства в очах навколишніх і у своїй власній думці.

Під впливом оцінки навколишніх людей в особистості поступово складається власне відношення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань.

Самооцінка може бути оптимальною і неоптимальною. За оптимальної, адекватної самооцінки суб'єкт правильно співвідносить свої можливості й здібності, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді. До оцінки досягнутого він підходить не тільки зі своїми критеріями, але й намагається передбачати, як до цього поставляться інші люди: товариші по роботі й близькі. Іншими словами, адекватна самооцінка є підсумком постійного пошуку реального бачення себе, тобто без занадто великої переоцінки, але і без зайвої критичності до свого спілкування, поведінки, діяльності, переживань. Така самооцінка є найкращою для конкретних умов і ситуацій. До оптимальної належать самооцінки “високий рівень” і “вище за середній рівень” (людина заслужено цінує, поважає себе, задоволена собою), а також “середній рівень” (людина поважає себе, але знає свої слабкі сторони і прагне до самовдосконалення, саморозвитку). Але самооцінка може бути неоптимальною – надмірно завищеною або занадто заниженою.

На основі неадекватно завищеної самооцінки у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для навколишніх, для загальної справи. У таких випадках людина ігнорує невдачі заради збереження звичної високої оцінки самого себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне відштовхування усього, що порушує уявлення про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до неї стає неадекватним – чисто емоційним. Раціональне зерно оцінки втрачається повністю. Тому справедливе зауваження починає сприйматися

як причіпка, а об'єктивна оцінка результатів роботи – як несправедливо занижена. Неуспіх оцінюється як наслідок чийогось підступу або несприятливо сформованих обставин, жодною мірою не залежних від дій самої особистості.

Людина з завищеною неадекватною самооцінкою не бажає визнавати, що все це – наслідок власних помилок, ліні, недостатності знань, здібностей або неправильної поведінки. Виникає важкий емоційний стан – ефект *неадекватності*, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості. Якщо ж висока самооцінка пластична, змінюється відповідно до реального стану справ – збільшується при успіху і знижується при невдачі, то це може сприяти розвитку особистості, тому що вона змушена докладати максимум зусиль для досягнення поставлених цілей, розвивати власні здібності та волю. Самооцінка може бути і заниженою, тобто нижче реальних можливостей особистості. Зазвичай це призводить до невпевненості в собі, боязкості і відсутності дерзань, неможливості реалізувати свої здібності. Такі люди не ставлять перед собою складних цілей, обмежуються рішенням повсякденних завдань, занадто критичні до себе. Прагнення до досягнення мети тієї чи іншої складності називають рівнем домагань особистості.

Занадто висока або занадто низька самооцінка порушують процес саморегуляції, спотворюють самоконтроль. Особливо помітно це виявляється в спілкуванні, де особи з завищеною і заниженою самооцінкою є причиною конфліктів. При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе ставлення до інших людей і звертання до них, занадто різкі і необгрунтовані висловлювання на їх адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості і зазнайства. Низька критичність до себе заважає їм навіть помітити, як вони ображають інших зарозумілістю і незаперечністю суджень.

Треба запам'ятати, що при заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати через надмірну критичність цих людей і до інших. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не вибачають жодного свого промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. І хоча це робиться з найкращих намірів, усе ж таки це стає причиною конфліктів внаслідок того, що небагато хто може терпіти систематичне “пиляння”. Коли в тобі вбачають лише погане і постійно вказують на це, то виникає ворожість до джерела таких оцінок, думок і дій.

Потрібно згадати і про ефект неадекватності. Цей психічний стан виникає як спроба осіб із завищеною самооцінкою відгородити себе від реальних обставин і зберегти звичну самооцінку. На жаль, це призводить до порушення відносин з іншими людьми.

Переживання образи і несправедливості дозволяє почувати себе добре, залишатися на належній висоті у поглядах на себе, вважати себе постраждалим або скривдженим. Це піднімає людину в її власних очах і виключає невдоволення собою. Потреба в завищеній самооцінці задовольняється, відпадає необхідність змінювати її, тобто впритул зайнятися самовдосконаленням. Це не найкращий спосіб поведінки, і слабкість подібної позиції виявляється негайно або через деякий час. Неминуче виникають конфлікти з людьми, що мають інші уявлення про дану особистість, її здібності, можливості і цінність для суспільства. Ефект неадекватності – це психологічний захист, він є тимчасовим, оскільки не вирішує головного завдання, зокрема корінної зміни неоптимальної самооцінки, що є причиною виникнення несприятливих міжособистісних стосунків. Психологічний захист використовується як прийом, як засіб вирішення актуального завдання, але він не прийнятний для наближення до головних, стратегічних цілей.

Термінологічний словник

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості незалежно від ситуації; характеризується інтересами, нахилами, переконаннями, ідеалами, в яких виражається світогляд людини.

Характер – це особливі властивості, риси, котрих людина набуває в суспільстві. Таких рис психологи налічують декілька тисяч. Характер утворюється із сукупності стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються у спілкуванні та спільній діяльності людей. Характер – це певна програма поведінки.

Інтровертний тип характеру – це той, якому властиві замкненість, утруднення в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими.

Екстравертний тип характеру – такий, якому притаманні потреба спілкування та діяльність, балакучість, поверховість.

Некерований тип характеру – імпульсивний, конфліктний, категоричний тип щодо прояву особливостей особистості.

Неврастенічна акцентуація – з домінуванням хворобливого самопочуття, подразливості, підвищеної втомлюваності.

Сенситивний тип характеру – з надмірною чутливістю, лякливою, сором'язливістю, вразливістю.

Демонстративний тип характеру – це такий, якому властиві егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчуття.

Задатки – це природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку людини, вони становлять природну основу розвитку здібностей людини.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовою успішного здійснення даної діяльності.

Темперамент (від лат. *temperamentum* – відповідне співвідношення рис) характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Психофізіологічний аналіз структури темпераменту дає змогу виділити три головні його компоненти, які виявляються в загальній активності індивіда, його емоційності.

Загальна активність індивіда полягає в тенденції особистості до самовираження, оволодіння та перетворення зовнішньої дійсності.

Динаміка психічних явищ актуалізується за допомогою моторики. Серед динамічних якостей рухового компонента слід виділити такі ознаки м'язового руху, як швидкість, сила, різкість, ритм амплітуди.

Емоційність як компонент темпераменту являє собою комплекс властивостей, що характеризують особливості виникнення і згасання різних почуттів, афектів та настроїв.

Холеричному типу темпераменту характерні високий рівень нервово-психічної активності та енергії дій, різкі рухи, а також сила, імпульсивність та яскрава виразність емоційних переживань.

Сангвінічний тип темпераменту. Йому притаманні висока нервово-психічна активність, різноманітність і багатство міміки та рухів, емоційність, вразливість і лабільність. Переживання сангвініка неглибокі, а його рухливість при негативних виховних вправах призводить до втрати необхідної зосередженості, до поспіху, а іноді – до поверховості.

Меланхолічний тип темпераменту пов'язується з низьким рівнем нервово-психічної активності, стриманістю та приглушеністю моторики і мовлення, значною емоційною реактивністю, глибиною і стійкістю почуттів при слабкому зовнішньому її виявленні.

Флегматичний тип темпераменту характеризується такими ознаками поведінки, як низький рівень активності та невміння переключатись, повільність і спокій у діях, міміці та мовленні, рівність, сталість, глибина почуттів і настроїв. При неадекватному вихованні у флегматика можуть розвинути такі негативні риси, як млявість, слабкість емоцій, схильність до звичайних дій.

Самосвідомість людини – це усвідомлення людиною з допомогою мови себе самої, свого ставлення до природи і до інших людей, своїх дій і вчинків, своїх думок, переживань і різноманітних психічних якостей. Це складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – уявлення, а потім

у розуміння свого власного “Я” як суб’єкта, що відрізняється від інших суб’єктів.

Самопізнання – форма пізнання людиною себе у всіх відношеннях, яка відображає реальне буття особистості і яка, крім системи знань про себе, формує у людини ставлення до себе.

Самоконтроль – внутрішній звіт особистості про співвіднесеність мотиву, мети дії та її здійснення, усвідомлення й оцінка суб’єктом власних дій; психічних процесів і станів. Механізм самоконтролю виявляється у готовності перевести дію в інше русло, внести в неї інші елементи.

Рівень домагань особистості – це прагнення до досягнення мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною.

“Я-концепція” – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна, система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і певним чином ставиться до себе. “Я-концепція” – цілісний, хоча і не позбавлений внутрішніх суперечностей спосіб оцінки власного Я, що виступає як установка стосовно самого себе і містить такі компоненти: *когнітивний, емоційний, оцінно-вольовий*.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з навколишнім середовищем, стосунки з іншими людьми, вимогливість до себе, ставлення до досягнень і невдач.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Психологічна характеристика особистості в сучасній психології.
2. Особистість як цілісна система психічних властивостей людини.
3. Особистість: проблеми науки і мистецтва.
4. Свідомість особистості та її характеристики.
5. “Я-концепція” як фактор особистісного самовизначення.
6. Формування, розвиток та зміна “Я-концепції”.
7. Співвідношення “Я-реального” та “Я-ідеального”.
8. Процес формування професійної “Я-концепції”.
9. Стимуляція особистісного зростання майбутніх фахівців.
10. Проблема кібернетичного моделювання особистості.

Контрольні питання

1. Які категорії психічних властивостей визначають зміст особистості?
2. Чим характеризується скерованість особистості?
3. Чому здібності є важливими для самоактуалізації особистості?

4. Які форми ставлення проявляються в різних типах характеру людини?
5. Що в поведінці людини як особистості визначає темперамент?
6. Як співвідносяться свідомість і самосвідомість?
7. Які основні компоненти самосвідомості?
8. Які головні тенденції розвитку самосвідомості людини в онтогенезі?
9. Яке значення має самооцінка для формування?
10. У чому полягає сутність “Я-концепції”?
11. Як ви розумієте поняття “Я-ідеальне”?
12. Як ви розумієте поняття “Я-реальне”?
13. Як ви розумієте поняття “Я-професійне”?
14. Якими можуть бути умови формування професійної “Я-концепції”?
15. Чи впливає і як самооцінка особистості на рівень її домагань?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Структурними елементами особистості є:
 - а) скерованість;
 - б) характер;
 - в) здібності;
 - г) самосвідомість.
2. Основні компоненти темпераменту:
 - а) емоційність;
 - б) моторика;
 - в) загальна психологічна активність;
 - г) динамічність.
3. Який темперамент переважає у людини з низьким рівнем нервово-психічної активності, стриманістю та приглушеністю моторики і мовлення, значною емоційною реактивністю, глибиною і стійкістю почуттів при слабкому зовнішньому її виявленні:
 - а) сангвінік;
 - б) меланхолік;
 - в) флегматик;
 - г) холерик.
4. Скерованість, спрямованість особистості приховує у собі:
 - а) темперамент;
 - б) потреби;
 - в) інтереси;
 - г) властивості;
 - г) психологічні установки.

5. І.П. Павлов вважав, що темпераменти зумовлені співвідношенням таких типологічних ознак нервових процесів:
- а) рухливості;
 - б) мінливості;
 - в) сили;
 - г) урівноваженості;
 - г) важливості.
6. Можливості особистості можуть мати такі рівні:
- а) здатність;
 - б) здібність;
 - в) геніальність;
 - г) тупість;
 - г) талановитість.
7. До складної системи характеру входять:
- а) воля;
 - б) темперамент;
 - в) мораль;
 - г) інтелект;
 - г) зростання.
8. Особистість – це людина, яка досягла:
- а) трьох років;
 - б) семи років;
 - в) двадцяти років;
 - г) тридцяти років.

Основна література: 1-3, 5, 7, 10, 16, 20, 23, 24, 41, 46, 54-56, 58, 60.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Асмолов, А. Г. Психология личности [Текст] / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 376 с.
2. Грановская, Р. М. Элементы практической психологии [Текст] / Р. М. Грановская. – Лениздат, 1987. – 136 с.
3. Гримак, Л. П. Резервы человеческой психики [Текст] / Л. П. Гримак. – М. : Педагогика, 1987. – 168 с.
4. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей [Текст] / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 368 с.
5. Мерлин, В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание [Текст] / В. С. Мерлин. – Пермь, 1990. – 110 с.

6. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.
7. Столяренко, Л. Д. Психология и педагогика в вопросах и ответах [Текст] / Л. Д. Столяренко, С. И. Самгин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 576 с.

Семінарське заняття 4. Типологія особистості та її стани

План

1. Конституційні типології особистості.
2. Проблема типології особистості в психології.
3. Теорії типології особистості.
4. Психічні стани особистості, їх прояви в поведінці під час навчання та виховання.
5. Види психічних станів особистості.
6. Психологічний стрес як стан особистості та засоби його подолання.
7. Кризові стани особистості.

Методичні вказівки

Спочатку потрібно пояснити, що категорія особистості в психології дозволяє здійснювати системний аналіз і синтез психічних явищ людини, які мають індивідуальні особливості та характеризують особистість. Щодо цих індивідуальних особливостей, то цілком очевидно, що вони у своїй відокремленості від інших особливостей людини є подібними для певної групи людей. Ці групи людей з подібними або однаковими індивідуальними особливостями утворюють різноманітність типів особистості людей. Так, з одного боку, одні і ті ж самі люди можуть мати щось спільне і відноситись до одного типу, а з іншого – суттєво відрізнятися, проявляти індивідуальність. У психології вивчається типологія особистостей для того, щоб через з'ясування типу особистості людини можна було б враховувати відповідні особливості і надавати завдяки цьому ефективну допомогу у співпраці з нею як клієнтом.

Люди вже давно помічали відмінності між собою, а водночас – певну схожість між собою та іншими. Так, одна людина – білява, інша – русява. Відповідно, одна за цією ознакою буде відноситись до білявих людей, друга – до русявих, хоч за іншими ознаками, наприклад психологічними, вони можуть належати до одного типу. Так само можна говорити і про певні психологічні типи особистості, вивчення яких є актуальним питанням для сучасної психології. Якщо знати, до якого

психологічного типу належить людина, то можна певним чином впливати на особливості її свідомості, а отже, і на поведінку. Тому, вивчаючи психологію типології особистості, кожен може навчитися враховувати особливості партнера у спілкуванні чи у співпраці, залежно від належності його до того чи іншого типу особистості, та ефективно вирішувати свої проблеми у житті.

Найбільш простий і очевидний варіант типології особистості людей є найдавнішим і примітивним з точки зору сучасної науки. Людей поділяли на типи за спільними ознаками будови тіла, пов'язуючи ці ознаки з певними властивостями психіки людини. Так виникла, а потім весь час удосконалювалася конституційна типологія особистості. Було створено дуже багато типологій, заснованих на особливостях будови тіла людини. Потрібно більш детально розглянути деякі з них, найбільш відомі і досконалі.

Найбільш систематизованою є типологія, про яку йдеться в “Трактаті про людську фізіономію” французького вченого Ежена Ледо, де пропонується п'ять описів основних типів будови тіла і подані їх психологічні характеристики. Особливої уваги заслуговують типології німецького психопатолога Е. Кречмера, який, як і мислителі минулого, був переконаний, що люди з певною будовою тіла мають певні психологічні особливості. Ним розроблена типологія тіла, яка, як він вважає, зумовлює схильності до прояву особливостей, характерних для того чи іншого типу темпераменту (він розрізняє три такі психологічні типи: шизотимічний, циклотимічний, іксотимічний).

Існує також класифікація типів темпераменту, залежно від конституції тіла, англійського фізіолога У. Шелдона, який визначив такі три типи конституції і відповідні їм типи темпераменту: ендоморфний тип – вісцеротоніки, мезоморфний тип – соматоніки, екторморфний тип – церебротоніки.

Як у розглянутих, так і в інших типологіях відслідковується виділення трикомпонентної структури поведінки, в якій проявляється психіка: когнітивний, афективний і практичний компоненти. У людській поведінці, як правило, один із них переважає. На цій основі сучасні психологи, зокрема М.М. Обозов пропонує, залежно від домінування цих компонентів, розрізняти психологічний тип мислителя, тип співрозмовника, тип практика.

Знання типології особистості, яку може запропонувати сучасна психологія, дозволяє орієнтуватися або хоча б замислюватися над проблемою вивчення типології особистості, коли виникає необхідність попередити негативний розвиток подій у своєму спілкуванні з людьми. Особливо таке розуміння вимагається в умовах, коли людина

проявляє у спілкуванні знервованість, настороженість, готовність діяти агресивно. Це робить проблему типології особистості в психології практичною і дуже актуальною. На сьогоднішній день вона успішно вирішується в рамках різних концепцій.

У результаті широковідомими і такими, що реально використовуються, є конституціональна та клінічна типології особистостей, а також психосоціотипологія, сенсорна типологія, психогіометрична типологія, типологія особистостей на основі “локусу контролю”, первісна фундаментальна типологія індивідуальності на основі домінування соціально обумовлених інстинктів, типологія на основі спрямованості на зовнішні обставини і на особистісні переживання американських психологів Р. Акофа та Ф. Емері.

На сьогоднішній день у психології існує необмежена кількість спроб щодо вивчення тієї чи іншої типології. Тому можна говорити про відомі і маловідомі варіанти типології особистості. Різноманітні типології пропонують також теорія В. Джеймса, “описова психологія” В. Дільтея і Е. Шпрангера, типологія особистості О.Ф. Лазурського, типології З. Фрейда, К.Г. Юнга, А. Адлера, К. Корні, Е. Фрома, Е. Еріксона, гуманістичні теорії К. Роджерса і А. Маслоу, теорії особистості французької школи Е. Дюргейма і П. Жане, терапія В. Франкла, погляди Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.Г. Ананьєва та багатьох інших.

Поведінка і діяльність людини в будь-який проміжок часу залежать від того, чи сприяють особливості психічних процесів, станів і властивостей особистості, які визначають тип особистості, здійсненню діяльності. Якщо людина досягає успіху, то це означає, що встановлена відповідність між вимогами діяльності і типом особистості спричиняє позитивний стан у людини (професійної придатності, усвідомлення значущості своєї професії, стан радості від успіхів у роботі, стан вольової активності, стан професійної зацікавленості, стан творчого натхнення). Якщо людина не надає належної уваги типології своєї особистості і береться за справу, яка не відповідає або суперечить можливостям її типології, то виникають проблеми в її житті. Вони впливають на появу досить фіксованих негативних станів особистості.

Види психічних станів особистості виділяють також і залежно від таких параметрів, як:

- вплив на особистість (позитивні й негативні, стеничні й астеничні);
- переважаючі форми психіки (емоційні, вольові, інтелектуальні);
- глибина (глибокі, поверхневі);
- час протікання (короткочасні, тривалі та ін.);
- ступінь усвідомленості та ін.

Предметом спеціальної уваги в психології є психічні стани людей в умовах стресу. Залежно від причин розрізняють стреси фізіологічний і психологічний. **Фізіологічний** стрес викликають механічні, фізичні та інші впливи – сильний звук, підвищена температура повітря, вібрація. **Психологічний стрес** може виникнути в умовах дефіциту часу або інформації при високій особистій значущості досягнення успіху в діяльності, у ситуаціях небезпеки. При цьому відбувається мобілізація захисних сил організму для пошуку виходу з екстремальної ситуації. Якщо напруга, що виникає при стресі, не перевищує пристосувальних можливостей організму людини, стрес може мати позитивний, мобілізуючий вплив на активність. У випадку, коли напруга настільки сильна, що її показники опиняються за межами можливостей, то вона призводить до **дистресу** – до вичерпування енергоресурсів організму, до розвитку цілого ряду фізичних і навіть психічних захворювань.

Можливості саморегуляції психічних станів визначаються індивідуально-психологічними особливостями особистості людини, її звичками в організації своїх дій, що складаються в процесі виховання і самовиховання. Необхідною умовою свідомої саморегуляції психічних станів є прийняття людиною мети і програми оволодіння прийомами відповідних дій, зокрема **прийоми** виходу зі стресу такі:

- зниження суб'єктивної значущості події, переоцінка значущості ситуації порівняно з життєво важливими, загальнолюдськими цінностями;
- розрядження напруженості через рух, у фізичному навантаженні;
- переключення уваги, концентрування її не на значущості результату, а на аналізі причин, технічних деталях проблеми та ін.;
- попередня розробка запасних стратегій, шляхів відступу з огляду на той факт, що підвищення емоційної напруженості знижує інтелектуальний контроль за поведінкою;
- по можливості активізація почуття гумору;
- оволодіння прийомами аутогенного тренування, заснованого на нервово-м'язовій релаксації і самонавіянні;
- використання систем спеціального тренування, в яких самі фактори несподіванки і раптовості стають предметом навчання, наприклад у комп'ютерних іграх.

Різноманітність способів подолання стресу в умовах вирішення проблеми можна умістити в чотири великі категорії:

- 1) активна взаємодія зі стресором або вплив на саму проблему;
- 2) зміна погляду на проблему, зміна ставлення до неї або інша інтерпретація проблеми;

- 3) приймання проблеми і зменшення фізичного ефекту від породжуваного нею стресу;
- 4) комплексні способи, що поєднують у собі перелічені вище групи.

Для багатьох людей, незалежно від того чи іншого типу, окремі життєві чи службові конфлікти можуть спричинити інші кризові стани особистості, такі як негативізм, ситуаційна опозиція особистості, соціальна відчуженість. Психічні стани особистості між нормою і патологією називаються пограничні стани. До них відносять: реактивні стани, неврози, акцентуації характеру, психопатоподібні стани.

Термінологічний словник

Конституційна типологія особистості – це виділення типів конституції тіла та їх психологічна характеристика (Кречмер, Шелдон).

Рівні сумісності – це узгодженість особливостей особистості одної і другої людини, яка може бути соціальною, якщо досягається ціннісно-орієнтовна єдність, функціонально-рольовою, індивідуально-психологічною і біологічною.

Акцентуації – це перебільшений розвиток окремих властивостей характеру, який може призвести до помилок у відносинах з іншими людьми.

Психопатія – це патологічне викривлення характеру із збереженням інтелекту, в результаті якого порушуються відносини людини з навколишнім середовищем, внаслідок чого вона може стати соціально небезпечною.

Психосоціотипи – це вроджена психічна структура, що визначає конкретний вид інформаційного обміну особистості із середовищем.

Фрустрації – це специфічні емоційні стани людини, що виникають у випадку появи перешкод на шляху до досягнення мети.

Невроз – це набуте функціональне захворювання нервової системи, при якій відбувається “зрив” діяльності головного мозку без будь-яких ознак анатомічного пошкодження.

Неврастенія – це в перекладі з латинської мови нервова слабкість як розплата за невміння долати бар’єри спілкування, що сама створює для людини нові ускладнення в міжособистісних стосунках.

Психастенія – це невроз нав’язливих станів, поява стійких тривожних думок, страхів.

Шизотимік – це такий тип особистості, який характеризує її як замкнену ригідністю установок і поглядів, наполегливістю, настирливістю. Поширений серед людей астеничної конституції, тобто худих і високих. При розладах психіки спостерігається схильність до шизофренії.

Циклотимік – це такий тип особистості, який характеризується легкістю у встановленні контакту з людьми, реалістичністю поглядів. Поширений серед людей пікнічної конституції, тобто повних і низького зросту. При розладах психіки спостерігається схильність до маніакально-депресивного психозу.

Іксотимік – це такий тип особистості, який характеризується задоволеністю, стриманістю в жестах і міміці, відрізняється невисокою гнучкістю мислення, важко пристосовується до зміни обстановки. Поширений серед людей атлетичної конституції, тобто з тілом, яке має гарно розвинені м'язи. При розладах психіки спостерігається схильність до епілепсії.

Екстраверт – це характеристика індивідуально-психологічних відмінностей, крайні полюси якої відповідають спрямованості на світ зовнішніх об'єктів.

Інтроверт – це характеристика індивідуально-психологічних відмінностей, крайні полюси якої відповідають спрямованості на явища власного суб'єктивного світу.

Візуальний тип – це тип людей, яким вся інформація уявляється у вигляді виразних картин, зорових образів. Розповідаючи щось, ці люди часто жестикулюють, начебто малюють у повітрі образи.

Кінестетичний тип – це тип людей, які добре запам'ятовують рухи й відчуття, що їх супроводжують. Пригадуючи щось, ці люди спочатку відтворюють, повторюють рухи й відчуття тіла.

Аудіальний тип – це тип людей, які якщо щось пригадують, прислухаються до внутрішнього голосу й звуків навколишнього середовища.

Конформіст – це тип людей, які легко підпорядковують свої думки і дії відповідно до вимог більшості.

Екстернали – це тип людей, які вважають, що події, які відбуваються з ними, є результатом зовнішніх сил, випадку, обставин, інших людей.

Інтернали – це тип людей, які вважають, що події, які відбуваються з ними, є результатом власних зусиль.

Інстинктопатія – це коли внаслідок певних біологічних і соціальних факторів домінування певних інстинктів може виявитись надмірним і викликати патологію, яка може призвести до конфліктів у міжособистісних стосунках.

Теми рефератів і доповідей

1. Конституційна та клінічна типології.
2. Сумісність людей і типологія.
3. Характер, акцентуації характеру та неврози.
4. Психосоціотипи.

5. Сенсорна типологія.
6. Психогеометрична типологія.
7. Від “комплексу неповноцінності” до особистого зростання.
8. Теорії типів особистості та їх вплив на діяльність.
9. Психосоціотипи, їх характеристика та класифікація.
10. Проблема діагностики типу особистості.
11. Вивчення змін особистості.
12. Прояви у поведінці типів особистості та спостереження за ними.
13. Врахування типу особистості у спілкуванні.
14. Типологія особистості та її призначення.

Контрольні питання

1. Чи є актуальною проблема психологічної типології особистості?
2. Що таке особистість у рамках типологічного підходу?
3. Чи існує залежність типу особистості від ставлення до спілкування з іншими людьми (нав'язливий, агресивний, відчужений типи)?
4. Чи правомірно є типологія особистості залежно від співвідношення поведінки та внутрішніх мотивів (гармонічна, конфліктна, імпульсивна особистість)?
5. У чому полягає сенс типології маніпулятивних типів характеру (диктатор, ганчірка, рахівник, прилипала, хуліган, гарний хлопець, суддя, захисник)?
6. Чи є сумісність між конституціональною та клінічною типологією особистості?
7. Що таке акцентуації характеру?
8. У чому полягає зміст типології психосоціотипів?
9. Які типи людей виділяють у сенсорній типології?
10. Які типи людей виділяють залежно від “локусу контролю”?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Хто із вказаних психологів є авторами теорій типології особистості?
 - а) Л.С. Виготський;
 - б) К. Хорні;
 - в) А.Ф. Мазурський;
 - г) Д. Роттер;
 - г) О.М. Леонт'єв.
2. Коли людина вважає те, що з нею відбувається, результатом зовнішніх сил, то до якого із вказаних типів її можна віднести?
 - а) екстраверт;
 - б) візуал;

- в) екстернал;
 - г) практик;
 - г) мислитель.
3. Люди якого типу всю інформацію сприймають через зір і зорові образи?
- а) психастенік;
 - б) візуал;
 - в) холерик;
 - г) шизотимік;
 - г) інтроверт.
4. Хто запропонував конституційну типологію особистості?
- а) Гіпократ;
 - б) Павлов;
 - в) Кречмер.
5. Який із вказаних типів не належить до типології соціотипів?
- а) раціональний;
 - б) логічний;
 - в) аудіальний;
 - г) емоційний.
6. Якого типу люди будуть віддавати перевагу певній емоційній дистанції?
- а) атлетик;
 - б) реаліст;
 - в) “відчужений”;
 - г) активний.
7. Як називається людина, якщо вона легко змінює свою думку під впливом інших?
- а) кінестетик;
 - б) конформіст;
 - в) егоїст;
 - г) екстернал.

Основна література: 2-5, 7, 10, 15, 16, 19, 23, 25, 38, 39, 45, 52, 54, 55, 57, 59.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии [Текст] / А. Адлер ; пер. с нем. – М. : Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. – 296 с.
2. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей [Текст] / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 368 с.
3. Леонгард, К. Акцентуированные личности [Текст] / К. Леонгард. – К. : Вищанск, 1981. – 392 с.
4. Мерлин, В. С. Структура личности. Характер, способности, Самосознание [Текст] / В. С. Мерлин. – Пермь, 1990. – 110 с.
5. Теории личности в западноевропейской и американской психологии [Текст]. – Самара : Бахрах, 1996. – 480 с.
6. Хьел, Л. Теории личности [Текст] / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
7. Юнг, К. Г. Психологические типы [Текст] / К. Г. Юнг ; пер. с нем. – СПб. : Ювента, 1995. – 715 с.

Тема 3. ПОНЯТТЯ СВІДОМОСТІ. КОГНІТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ. ЧУТТЄВИЙ І ЛОГІЧНИЙ РІВНІ ПІЗНАННЯ

Семінарське заняття 5. Свідомість особистості

План

1. Форми відображення та психіка.
2. Сутність психіки. Її функції й особливості в існуванні та розвитку.
3. Поняття свідомості особистості, передумови її виникнення та існування.
4. Рівні психічної діяльності людини та їх взаємозв'язок у свідомості.
5. Несвідоме психіки людини, його структура та прояви.
6. Стани свідомості.
7. Сфери свідомості особистості.

Методичні вказівки

Починаючи розгляд теми, потрібно відзначити, що всім видам матерії, починаючи від неживої, неорганічної і закінчуючи найвищою складною матерією – людським мозком, властива якість відображення, тобто здатність реагувати на впливи.

При розгляді питання про форми відображення важливим є розуміння того, що вони залежать від форми існування матерії. Вищою формою відображення порівняно з фізичним і біологічним є психічне

відображення, яке проявляється в здатності реагувати на зовнішні впливи відповідно до характеру дії подразника, який оцінюється потребами істоти. Найвищий рівень розвитку досягається на рівні свідомості.

Психічне відображення, як і будь-яке явище, що пов'язане із життям, розвивається, тобто удосконалюється в плані можливості забезпечення інформацією живої істоти. Все, що живе, отримує інформацію про світ настільки, скільки це необхідно для задоволення потреб. У психіці теж все підпорядковано принципу доцільності. Дається, здобувається стільки знань тією чи іншою психікою різних істот, які, рухаючись, підтримують свою життєдіяльність, скільки потрібно. На рівні окремого індивіда рівень психіки чи свідомості теж визначається потребами його життя.

У людини, яка постійно перетворює світ, такі потреби щодо інформації про світ взагалі не мають меж. Тому психіка людини весь час вдосконалюється, причому використовуючи не тільки генетичний чи власний досвід, чи досвід дорослих, а й досвід попередніх поколінь, який передається завдяки слову і може позначатися як духовний. Для такого відображення жива матерія повинна бути високорозвинена і мати переваги навіть з найбільш досконалими технічними інформаційними засобами, які є витвором людини, створеними на основі механізмів, які лежать в основі функціонування мозку і які вивчені зокрема і в психології.

Отже, психіка – це є здатність мозку відображати об'єктивну дійсність, властивість високоорганізованої матерії – мозку – відображати світ (як внутрішній, так і зовнішній) на основі психологічного образу, який при цьому формується, а також це є здатність регулювати діяльність людини та її поведінку. Вищими формами психічного відображення є мислення й уява, які існують у нерозривному зв'язку з мовленням на рівні свідомості людини. У відповіді на питання про сутність психіки потрібно це пояснити.

Етимологічно слово психіка (від грецьк. мови – душа) має подвійне значення. Одне значення несе смислове навантаження сутності предмета. Друге значення цього слова полягає в тому, що психіка розглядається стосовно людини, вона визначається як така сутність, де вся різноманітність природи об'єднується в єдине ціле, це є віртуальне стиснення природи, це є віддзеркалення об'єктивного світу в його зв'язках і відносинах.

Психічне відображення не є дзеркальним, механічно пасивним копіюванням світу (як дзеркало або фотоапарат). Воно пов'язане з пошуком, вибором, полягає у психічному, активному віддзеркаленні

інформації, що поступає через органи чуття і піддається специфічній обробці. Отже, психічне відображення – це активне відображення світу у зв'язку з якоюсь необхідністю, з потребами, це суб'єктивне вибіркоче відображення об'єктивного світу, оскільки належить завжди суб'єктові, поза суб'єктом не існує, залежить від суб'єктивних особливостей. Психіка – це “суб'єктивний образ об'єктивного світу”.

Психічні явища співвідносяться не з окремим нейрофізіологічним процесом, а з організованими сукупностями таких процесів, тобто психіка – це системна властивість мозку, що реалізовується через багаторівневі функціональні системи мозку, які формуються у людини в процесі життя, це оволодіння формами діяльності і досвіду людства, що історично склалися, через власну активну діяльність. Таким чином, специфічно людські якості (свідомість, мова, праця та ін.), тобто людська психіка формуються у людини тільки за життя, в процесі засвоєння нею культури, створеної попередніми поколіннями.

Психіка людини, або свідомість, у широкому значенні цього слова включає щонайменше три складові: зовнішній світ, природу, її відображення; повноцінну діяльність мозку; взаємодію з людьми, активну передачу новим поколінням людської культури, людських здібностей.

Психічне відображення характеризується такими особливостями:

- воно дає можливість правильно відобразити навколишню дійсність, причому правильність віддзеркалення перевіряється й підтверджується практикою;
- сам психічний образ формується в процесі активної діяльності людини та внутрішніх нейрофізіологічних процесів;
- психічне відображення заглиблюється й удосконалюється, стає все більш інформативним у процесі накопичення людського досвіду;
- забезпечує доцільність поведінки і діяльності завдяки узгодженню потреб і способів дій;
- переломлюється через індивідуальність людини, її прагнення і здібності діяти відповідно до того, про що вона мріє;
- має випереджаючий характер, тому що спочатку ми отримуємо інформацію, а потім починаємо діяти, спочатку плануємо, а потім втілюємо план у життя.

Такі властивості забезпечують виконання функцій психічного відображення людини, які зводяться до відображення, проектування й упредметнення або втілення.

Сучасна психологія з'ясовує питання *про природу* психічних явищ *свідомості* особистості, про виникнення свідомості та про її сутність. Процес виникнення свідомості та розвитку психіки людини називають

антропогенезом. Зумовлюється цей процес як у філогенезі, так і в онтогенезі образом життя, що характерний для людини, особливість якого полягає у здійсненні перетворення умов існування, прагнення їх покращувати і наближати до максимально сприятливих за участі інших людей і співпраці з ними.

Розглядаючи питання про свідомість людини, слід вказати, що в широкому значенні слова свідомість – це вищий рівень психічного відображення, це властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, взаємозв'язків між ними, у попередньому мисленому накресленні своїх дій і передбачених наслідків; регулює взаємовідносини людини з природою і соціальною дійсністю. У філогенезі свідомість виникає у процесі здійснення особливої трудової, продуктивної діяльності, а в онтогенезі – в процесі соціалізації, привласненні людиною історичного суспільного досвіду людських форм діяльності. Це особлива форма психічної діяльності, орієнтована на відображення й перетворення дійсності. Вона являє собою таку форму психічного відображення, яка набуває різних особливостей залежно від конкретно-історичних суспільних умов життя людей. Прояви особистості залежать від особливостей її свідомості, а отже, від інформації, що пропонує свідомість **як відображення суспільно-історичного** досвіду, знань про світ і навколишнє середовище. З іншого боку, особистість впливає на свідомість, тобто соціальне призначення людини, вимоги визначають психічні новоутворення й зміни свідомості, психічні особливості й властивості людини. Свідомість – властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу. Свідомість склалася як властивість високоорганізованої матерії – мозку, продукт функціонування нервової системи. Вона містить у собі відображення дійсності, яке здійснюється з допомогою відчуттів й абстрактного мислення. Структурними елементами свідомості є також емоції, воля, самосвідомість, інтуїція. Людині, і тільки їй, властива вища форма прояву свідомості – понятійне мислення. Людська свідомість має суспільний характер, оскільки сама людина є суспільною істотою.

Свідомість є вища, інтегральна форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в процесі трудової діяльності за постійного спілкування з іншими людьми. Які ж найважливіші психологічні характеристики свідомості? Насамперед потрібно вказати на такі.

ПЕРША її характеристика полягає в здатності акумулювати знання про навколишній світ. Це явище відбувається на основі пізнавальних процесів: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви.

ДРУГА характеристика свідомості – чітко закріплене в ній розрізнення суб'єкта і об'єкта, тобто розрізнення “Я” і “Не-Я” людини. Людина є єдиною з живих істот, яка здатна здійснювати самопізнання, вивчати і досліджувати саму себе.

ТРЕТЯ характеристика свідомості – забезпечення цілеспрямованої діяльності людини. До функцій свідомості належить формування мети діяльності. При цьому зважуються її мотиви, приймаються вольові рішення, береться до уваги перебіг подій, вносяться корективи тощо.

ЧЕТВЕРТА характеристика свідомості – наявність у її складі певного ставлення до когось чи до чогось. Ставлення проявляється в почуттях, що їх можна назвати індикаторами міжособистісних стосунків.

Свідомість – це вищий рівень функціонування психіки. Нижчий рівень утворює несвідоме. Несвідоме – це сукупність психічних процесів, актів і станів, зумовлених явищами дійсності, вплив яких суб'єкт не усвідомлює. Несвідоме – форма відображення дійсності, в якій людина не може скласти звіт про здійснені дії, втрачається повнота орієнтування у часі та місці дій, порушується мовне регулювання поведінки, тобто несвідоме – це автоматизовані дії. У несвідомому стані, на відміну від свідомого, неможливі цілеспрямований контроль людиною здійснюваних нею дій та оцінка наслідків цих дій. Virізняють чотири групи прояву несвідомого:

1. Надсвідомі явища.
2. Неусвідомлювані спонукання до дійсності, коли витіснені в підсвідоме бажання мотивують реальну поведінку.
3. Неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності, зумовлені образами не усвідомлено передбачуваних подій і способів діяння, що спираються на минулий досвід.
4. Прояви субсенсорного сприйняття.

Ступінь усвідомлюваних знань про них визначається здатністю людини до самосвідомості. Чим слабше вона функціонує, тим більше залишається непомічених людиною неусвідомлених форм психічної діяльності.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як об'єкта власного пізнання, яке дозволяє людині виділити себе у цьому світі й пізнати свій внутрішній світ, мати переживання стосовно цього пізнання і певним чином ставитись до себе. Іншими словами, це пізнання себе, своєї психіки, психологія як система знань про власну психіку. Таке усвідомлення не тільки дозволяє відчувати себе, свою постать центром своєї картини світу, а й мати судження про якість своєї постаті і судження про те, як вона може сприйматися іншими людьми. Здійснюється воно через самосвідомість.

Самосвідомість – відносно стала, певною мірою усвідомлена система уявлень людини про себе, що є неповторною і на основі якої людина будує свої відносини з іншими людьми і ставиться до себе. Самосвідомість включає кон'юнктурний компонент (образ власних якостей), емоційний компонент (повага до себе, гідність або самоприпущення тощо), оцінно-вольовий (прагнення підвищити самооцінку, авторитет та ін.).

Структура психіки людини характеризується тісною взаємодією її рівнів. Свідоме, підсвідоме і несвідоме в психічній діяльності людини змінюють одне одного за участі самосвідомості в умовах функціонування психіки. Тільки позасвідоме залишається за межами можливості усвідомлення. Несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості людини, що лежать поза сферою розуму, непідзвітні їй (людині) і принаймні в даний момент не піддаються контролю. На відміну від свідомості, несвідоме не передбачає попередньої уявної побудови дій, проектування їх результатів і постановки мети. Кінцевим результатом несвідомого відображення та пізнання є пристосування до дійсності, засноване на неосмисленому врахуванні інформації про властивості та відношення предметів зовнішнього світу інформації, про властивості та відношення предметів зовнішнього світу.

Виконання свідомістю своїх функцій щодо забезпечення життєдіяльності людини можливе за умови нормального її функціонування. Важливим у цьому відношенні є врахування таких станів свідомості, як стан пильнування, або неспанья, і стан сну. У психології існує поділ їх на нормальні, змінені й патологічні стани. Бажано розглянути ці стани більш детально, щоб з'ясувати рекомендації щодо забезпечення продуктивності їх впливу на життя.

Різноманітність сфер особистості породжується багатогранністю свідомості. Розрізняють когнітивну, потребнісно-мотиваційну, афективну сфери свідомості особистості.

Термінологічний словник

Нервовий процес – це процес, що відбувається під час дії подразника на органи чуття, в результаті чого енергія зовнішнього подразника перетворюється на енергію фізіологічного процесу.

Рефлекс – це закономірні реакції організму на певні подразники, здійснювані за участю тих чи інших відділів центральної нервової системи, які можуть бути як безумовні, так і умовні.

Вища нервова діяльність – це аналітико-синтетична робота великих півкуль головного мозку, під час якої відбувається необхідна всебічна переробка інформації.

Інстинкт – це реакція на подразнення, співвідносна конкретній біологічно значущій інформації, що є складною, бо фіксується у генетичному апараті живих істот і реалізується через складні ланцюги дій організму, фізіологічною основою якої є безумовний рефлекс.

Адаптація – це пристосування до умов життя, які постійно змінюються, що спричиняє зміни реагування на них через зміну характеру й змісту психічного відображення.

Психіка – здатність мозку відображати об'єктивну дійсність, суб'єктивне відображення об'єктивного світу.

Свідомість – особлива форма психічної діяльності людини, зорієнтована на активне відображення й перетворення дійсності в умовах цілеспрямованої діяльності. Вона є вищою інтегративною формою психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми.

Несвідоме – сукупність психічних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості людини (що знаходяться поза сферою розуму), які непередбачувані й і принаймні в даний момент не підлягають контролю.

Сон – психічний стан, протилежний неспанню, за якого рухи відсутні, м'язи ослаблені, а діяльність центральної нервової системи пригальмована.

Сновидіння – психічний стан під час сну, за якого виникають більш чи менш яскраві образи.

Гіпноз – це стан, близький до сну, за якого зберігається можливість контактування загіпнотизованого з гіпнотизером і виконання спонукань останнього.

Летаргічний сон – психічний стан, коли на тлі повної м'язової нерухомості зберігається психічна активність, зір, слух.

Сноходіння (лунатизм) – особлива форма патологічного сну, за якого спляча людина у стадії повільного сну встає з ліжка і починає ходити.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Розуміння природи психіки від давнини до нашого часу.
2. Психіка як результат еволюції матерії.
3. Розвиток механізмів психічної діяльності.
4. Ключові моменти виникнення та якісного перетворення психіки в процесі філогенезу.
5. Виникнення свідомості в процесі трудової діяльності та її суспільно-історична природа.

6. Сутність відмінностей психіки людей від психіки тварин. Психіка і свідомість.
7. Тлумачення поняття свідомості у провідних психологічних теоріях.
8. Змінені стани свідомості: медитація, гіпноз, транс.
9. Вплив хімічних речовин і наркотичних препаратів на психіку.
10. Виникнення та історичний розвиток людської свідомості.

Контрольні питання

1. Як розуміли психіку у стародавні часи?
2. Як пояснюють психіку в епоху Відродження?
3. Як сучасна наука вивчає свідомість та її сутність?
4. Що таке свідомість, які її ознаки?
5. Коли і як відбувається процес усвідомлення інформації?
6. Що таке позасвідоме, несвідоме й як вони пов'язані зі свідомістю?
7. Як співвідносяться свідомість і самосвідомість?
8. Які основні компоненти структури самосвідомості? Як вони пов'язані один з одним?
9. Чому трудова діяльність є передумовою виникнення свідомості людини?
10. Чим відрізняється розвиток психіки у тварин в умовах біологічної еволюції та в людини в умовах історичного процесу?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Виділіть явища, які мають відношення до існування психіки:
 - а) рослини;
 - б) мистецтво;
 - в) свідомість;
 - г) активність;
 - г) відображення.
2. Вибрати явища, які позначають природу психіки, її суттєві особливості та відношення:
 - а) матеріальність;
 - б) субстанціональність;
 - в) ідеальність;
 - г) цілеспрямованість;
 - г) об'єктивність.
3. Психіка – це:
 - а) біотоки мозку;
 - б) суб'єктивний образ реального світу;

- в) продукт нематеріальної субстанції;
 - г) відображення фізіологічних процесів;
 - г) самостійне явище, яке не залежить від мозку людини.
4. Свідомість – це:
- а) невід’ємна властивість матерії;
 - б) носій і причина наших почуттів, бажань думок;
 - в) вроджена властивість людини;
 - г) внутрішній світ людини;
 - г) відображення суттєвих властивостей і зв’язків.
5. Які класи прояву несвідомого виділяють у сучасній психології:
- а) надсвідомі явища;
 - б) неусвідомлювані спонукання до дійсності;
 - в) неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності;
 - г) прояви субсенсорного сприйняття.
6. Які етапи проходить психіка у своєму розвитку?
- а) сенсорний;
 - б) перцептивний;
 - в) біологічний;
 - г) інтелектуальний;
 - г) свідомості.
7. Передумовами виникнення та розвитку психіки людини є:
- а) мозок;
 - б) діяльність;
 - в) спілкування;
 - г) середовище.

Основна література: 2-4, 11, 12, 14, 18, 20, 22, 24, 30, 33, 43, 44, 46, 52, 54, 55, 57, 59.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Блум, Ф. Мозг, разум и поведение [Текст] / Ф. Блум, А. Лайзерсон, Л. Ховстедтер ; пер. с англ. – М. : Просвещение, 1988. – 248 с.
2. Введение в психологию [Текст] : учебн. пособие / под ред. А. В. Петровского. – М. : Академия, 1995. – 496 с.
3. Гримак, Л. П. Резервы человеческой психики [Текст] / Л. П. Гримак. – М. : Педагогика, 1987. – 168 с.
4. Гришпун, И. Б. Введение в психологию [Текст] / И. Б. Гришпун. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 150 с.

5. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1972. – 320 с.
6. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка [Текст]. – К. : Вища шк., 1982.
7. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.

Семінарське заняття 6. Когнітивна сфера пізнання. Психологія чуттєвого пізнання світу

План

1. Поняття про когнітивну сферу особистості в сучасній психології.
2. Увага як загальна властивість психіки. Механізми концентрації та активізації уваги.
3. Поняття про відчуття, природу процесу та його види.
4. Поняття про сприйняття, його закономірності.
5. Основні властивості процесу сприйняття.
6. Види сприйняття. Сприйняття простору і часу.
7. Психічні процеси чуттєвого рівня пізнання та їх удосконалення у навчанні.

Методичні вказівки

Когнітивна, тобто пізнавальна сфера особистості, має принципово особливе навантаження в плані побудови моделі світу, оскільки вона становить основу цієї моделі. При розгляді питання про психологічні аспекти пізнання світу потрібно зосередитись на розгляді таких положень.

Пізнавальна діяльність – це процес психічного відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності. Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на рівні чуттєвого й абстрактного логічного пізнання. Чуттєве пізнання характеризується тим, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття людини – її зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори і відображаються в мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні психічні процеси відчуття та сприймання. Вищою формою пізнання людиною є абстрактне, логічне пізнання, що відбувається за участю процесів мислення та уяви. У розвиненому, соціально-обумовленому вигляді ці пізнавальні процеси, які можна розглядати як вищі психічні функції, властиві тільки людині, яка має свідомість і виявляє психічну активність у діяльності. Істотною особливістю мислення

та уяви є опосередкований словом характер відображення ними дійсності, зумовлений використанням раніше здобутих знань, досвіду, міркуваннями, побудовою гіпотез тощо. Об'єктом пізнання у процесах мислення та уяви є внутрішні, безпосередньо не дані у відчуттях предмети, явища та їх закономірності. Важливу роль у пізнавальній діяльності людини відіграє пам'ять, яка своєрідно відображає, фіксує й відтворює те, що відображається у свідомості в процесі пізнання. Важливою характеристикою пізнавальної діяльності є емоційно-вольові процеси, які спонукають особистість до активних дій, вольових актів. Пізнання предметів та явищ об'єктивної дійсності, психічного життя людини здійснюється миттєво всіма пізнавальними процесами.

Підґрунтям розумового пізнання світу, яким би складним воно не було, є *чуттєве* пізнання. Разом з тим сприймання, запам'ятовування, відтворення та інші процеси на рівні свідомості людини неможливі без участі в них розумової діяльності, переживань та вольових прагнень. Але кожний з цих процесів має певні закономірності й постає у психічній діяльності або як провідний, або як допоміжний. Увага серед інших психічних явищ відрізняється відсутністю власного змісту. Тому вона постає як загальна властивість когнітивної сфери психіки людини.

Розглядаючи питання про увагу, слід вказати на її визначення. За визначенням увага – це форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах з одночасним абстрагуванням від інших. Фізіологічний механізм уваги полягає в концентрації збудження (від зовнішніх чи внутрішніх подразників) у певній ділянці кори головного мозку. Психічний механізм уваги слід шукати у складних взаємозв'язках людини з навколишнім середовищем, у здатності інтелекту до вибіркової відображення. Розрізняють мимовільну й довільну увагу. В основі мимовільної уваги лежить орієнтувальний рефлекс організму “що таке?”, який зумовлюється змінами в навколишньому середовищі, специфічними рисами об'єкта відображення, а також внутрішніми станами суб'єкта. Довільна увага зумовлена метою діяльності, тими завданнями, що їх ставить перед собою людина; діяльності, яка є наслідком свідомих зусиль людини, вияву інтелекту і волі. Залежно від характеру дії людини її увага буває зовнішньою і внутрішньою. Зовнішня увага виявляється у зовнішніх діях людини, вона спрямована на теоретичне та практичне оволодіння навколишнім середовищем, світом предметів та явищ. Внутрішня увага виявляється в наших внутрішніх діях.

Через зосередженість уваги на об'єкті виникає можливість для продуктивного відчуття і сприйняття.

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні властивостей предметів та явищ об'єктивного світу, а також станів організму та безпосереднього впливу подразників на відповідні органи відчуття.

Відчуття – це відображення мозком окремих властивостей предметів та явищ об'єктивного світу та станів організму при безпосередньому впливові подразників на органи відчуття (аналізatori). Фізіологічною основою відчуттів є функціонування нервової системи, а звідси – нервовий процес, джерелом якого є навколишнє середовище. Види відчуттів за критерієм аналізаторів, які їх формують (нервовий шлях до центральної нервової системи):

- 1) зорові;
- 2) нюхові;
- 3) смакові;
- 4) слухові;
- 5) тактильні (дотик);
- 6) рухові;
- 7) відчуття рівноваги;
- 8) органічні;
- 9) вібраційні.

Матеріальним органом відчуття є аналізатори. Органи відчуття людини одержують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок. Отже, виникає адекватне відчуття навколишнього світу і стану самого організму. Виникнення відчуття зумовлюється перетворенням специфічної енергії подразника, який впливає в даний момент на рецептор, на енергію нервових процесів, відбувається перетворення енергії зовнішнього подразника на факт свідомості. Як і будь-яке психічне явище, відчуття мають рефлекторну природу, їхньою фізіологічною основою є нервовий процес, що виникає під час дії подразника на відповідний йому аналізатор. Аналізатор складається з трьох частин:

1. Периферичний відділ (рецептори), який є спеціальним трансформатором зовнішньої енергії в нервовий процес.
2. Аферентні (доцентрові) та еферентні (відцентрові) нерви – провідні шляхи, які з'єднують периферичний відділ аналізатора із центральним.
3. Підкоркові та коркові відділи (мозковий кінець) аналізатора, де відбувається переробка нервових імпульсів, що надходять із периферичних відділів.

Наступним рівнем чуттєвого пізнання є сприйняття. Розглядаючи питання про сприйняття, важливо вказати на принципову відмінність

його від відчуття. У визначенні слід відзначити, що сприйняття – це психічний процес відображення предметів і явищ дійсності в сукупності їх властивостей і частин за безпосередньої дії їх на органи відчуття з розумінням цілісності предметності такого відображення. Важливими властивостями сприйняття є константність, структурність, усвідомленість. Ці властивості можуть призвести до адекватного відображення, але одночасно й до виникнення ілюзій.

Залежно від переважної ролі того чи іншого аналізатора можна поділити сприйняття на зорове, слухове, тактильне (дотику), кінестетичне. Бувають сприйняття простору, часу, руху, предмета, мови, музики, людини людиною. Сприйняття часу – це відображення дійсності в послідовності явищ або подій. Сприйняття руху – це відображення напрямку і швидкості просторового існування предметів. Сприйняття людини людиною здійснюється на основі зовнішності, поведінки, манер, мови, жестів, емоцій, діяльності та ін.

Спостереження – це планомірне сприйняття, здійснюване з певною, ясно усвідомленою метою. Спостережливість – це здатність помічати в предметах та явищах малопомітні, але водночас суттєві чи важливі для певної мети деталі, ознаки або властивості. Ця якість людини є соціально обумовленою, тобто виховується в процесі індивідуального розвитку особистості.

У зв'язку із тим, що психічні процеси чуттєвого рівня пізнання мають соціально обумовлений характер, за необхідності можна займатися їх удосконаленням для підвищення рівня успішності у навчанні. Але для цього потрібне правильне і глибоке розуміння законів їх виникнення і індивідуальних особливостей, які характеризують якість чуттєвого пізнання окремої особистості.

Термінологічний словник

Увага – психічне явище, що виражається у зосередженості свідомості суб'єкта в даний момент часу на якомусь реальному або ідеальному об'єкті (предметі, події, способі, міркуванні та ін.).

Домінанта – “панівний осередок збудження”, який визначає характер реакції організму в даний момент. Домінанта визначає напрям уваги.

Обсяг уваги – кількість об'єктів, які сприймаються одночасно з достатньою чіткістю.

Зосередженість уваги – утримання уваги на одному об'єкті або на одній діяльності при абстрагуванні від усього іншого.

Стійкість уваги – тривале утримання уваги на предметі чи якій-небудь діяльності.

Коливання уваги – періодичне відволікання та послаблення уваги до певного об'єкта або діяльності.

Переключення уваги – свідоме переміщення уваги з одного об'єкта на інший, пов'язане з переходом від однієї діяльності до іншої або з постановкою нового завдання.

Концентрація уваги – здатність нервових процесів обмежувати сферу свого поширення вихідним осередком виникнення; концентрація свідомості на предметі сприйняття.

Аналізатор – складний нервовий апарат для сприйняття навколишньої дійсності та змін, що відбуваються всередині організму. Аналізатор складається зі сприймальної частини (рецептора), провідних шляхів (нервових волокон) та відповідних ділянок кори головного мозку великих півкуль.

Рецептор – периферичний відділ аналізатора, що реагує на певний вид фізичної енергії та переробляє її в певне нервове збудження (нервовий імпульс).

Адаптація – це зміна рівня чутливості аналізатора до інтенсивності подразника.

Предметність – означає, що об'єкт сприймається нами як відокремлене у просторі і часі фізичне тіло. Найбільш яскраво ця властивість виявляється у відокремленні фігури від фону.

Цілісність – властивість сприйняття, внутрішній органічний взаємозв'язок частин і цілого в образі. Варто розглядати обидва аспекти цієї властивості:

- а) об'єднання різних елементів у цілому;
- б) певна незалежність створеного цілого від якості його елементів.

Константність – збереження постійного, незмінного сприйняття предметів людиною при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані.

Ілюзія – хибне, викривлене, помилкове сприйняття об'єктивного світу, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Увага, її природа та роль у навчальній і трудовій діяльності.
2. Вікові та індивідуальні особливості уваги.
3. Стійкість уваги та способи її вивчення.
4. Умови підвищення ефективності уваги на заняттях.
5. Формування довільної уваги в процесі навчальної діяльності.
6. Структура когнітивної сфери особистості.
7. Відчуття і сприймання в структурі інтелектуальних здібностей особистості.

8. Розвиток сенсорної культури особистості.
9. Проблеми моделювання процесів сприймання.
10. Розвиток чуттєвої сфери людини в сучасних умовах науково-технічного прогресу.
11. Значення процесів прийому інформації для навчання.
12. Шляхи удосконалення процесів чуттєвого пізнання в психології.

Контрольні питання

1. Що таке відчуття та які його форми існують у психіці людини?
2. Що таке сприйняття як психічний процес?
3. Що таке уявлення як психічний процес?
4. У чому полягає зв'язок відчуттів, сприйняття та уявлення?
5. Що таке пам'ять як психічний процес?
6. Які різновиди пам'яті існують?
7. Чим довільне запам'ятовування відрізняється від мимовільного?
8. Які чинники впливають на ефективність довільної пам'яті?
9. Що таке інтелект як форма психіки?
10. Що таке мислення як психічний процес?
11. У чому полягає процес прийняття рішення та його складові?
12. Чим відрізняються поняття інтелекту та мислення?
13. Який взаємозв'язок існує між мисленням і мовленням?
14. Що таке уява та яка її роль у діяльності людини?
15. Який взаємозв'язок існує між уявою і творчістю?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Стан психологічної концентрації на об'єкті в психології називається:
 - а) уява;
 - б) мислення;
 - в) увага;
 - г) відчуття.
2. Які характеристики об'єкта можуть привернути нашу увагу:
 - а) новизна;
 - б) складність;
 - в) однорідність;
 - г) інтенсивність.
3. Фізіологічний механізм процесу відчуття складається з таких частин:
 - а) аферентні нерви;
 - б) еферентні нерви;
 - в) рецептор;

- г) блукаючі нерви;
 - г) мозковий кінець аналізатора.
4. Рецептори прийнято поділяти на такі групи:
- а) рецептивні;
 - б) кінестетичні;
 - в) статичні;
 - г) екстрацептивні;
 - г) інтроцептивні.
5. Існують такі види сприйняття щодо співвідношення подразників:
- а) часу;
 - б) зорове;
 - в) слухове;
 - г) руху;
 - г) простору.
6. Сприйняття людини людиною здійснюється на основі:
- а) діяльності;
 - б) емоцій;
 - в) жестів;
 - г) мови;
 - г) поведінки.
7. Органи відчуття у дитини починають функціонувати:
- а) у більшості до народження;
 - б) з моменту народження;
 - в) в перші тижні після народження.
8. Наше сприйняття світу пов'язане з:
- а) з культурою, до якої ми належимо;
 - б) з практикою;
 - в) з досвідом.
9. Принцип доповнення полягає у тому, що мозок прагне:
- а) згрупувати близькі елементи;
 - б) згрупувати подібні елементи;
 - в) доповнити погано окреслені контури;
 - г) всі відповіді правильні.
10. Характерні риси уваги:
- а) здатність до переключення;
 - б) вибірковість;

- в) розділення;
- г) здатність до концентрації;
- г) нездатність до обсягу.

Основна література: 2-4, 11, 12, 14, 20, 22, 24, 41, 43, 48, 50.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Ананьев, Б. Г. Психология чувственного познания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – С. 9–64.
2. Годфруа, Ж. Что такое психология? [Текст] : у 2 т. / Ж. Годфруа ; пер. с франц. – М. : Мир, 1995. – Т. 1. – 496 с.
3. Грановская, Р. М. Элементы практической психологии [Текст] / Р. М. Грановская. – Л. : Лениздат, 1987. – 136 с.
4. Найссер, У. Познание и реальность [Текст] / У. Найссер. – М. : Прогресс, 1981. – С. 97–122.
5. Психологічний словник [Текст] / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982.

Семінарське заняття 7. Психологія логічного рівня пізнання світу

План

1. Психічні процеси, які забезпечують логічний рівень пізнання.
2. Поняття про пам'ять і теорії її існування.
3. Роль і місце пам'яті в системі психічних процесів.
4. Поняття про мислення, його види та процес вирішення завдання.
5. Операційні та змістовні форми мислення.
6. Поняття про уяву та процеси створення образів.
7. Індивідуальні особливості логічної сфери пізнання.

Методичні вказівки

З самого початку розгляду теми слід зазначити, що психічні процеси, які забезпечують логічний рівень пізнання, здійснюються на основі результатів чуттєвого пізнання. Логічне пізнання пов'язане з побудовою такої системи знань, яка пропонується у вигляді понять, концепцій, уявлень про минуле й майбутнє. Забезпечується цей рівень пізнання через пам'ять, мислення й уяву.

При розгляді питання про пам'ять потрібно звернути увагу на такі теоретичні положення.

Пам'ять – форма психічного віддзеркалення, що полягає в закріпленні, збереженні й подальшому відтворенні минулого досвіду. Така

форма відображення інформації робить можливим його повторне використання в діяльності або повернення в сферу свідомості. Пам'ять пов'язує минуле суб'єкта з його сьогоденням і майбутнім і є найважливішою пізнавальною функцією, що лежить в основі розвитку й навчання. Вона є основою психічної діяльності. Без неї неможливо зрозуміти основи формування поведінки, мислення, свідомості, підсвідомості. Тому для кращого розуміння людини необхідно якомога більше знати про зміст її пам'яті. Образи предметів або процесів реальної дійсності, які ми сприймали раніше, а зараз у думках відтворюємо, називаються уявленнями.

В основі пам'яті лежать асоціації або зв'язки. Предмети або явища, що мають реальні зв'язки, пов'язуються і в пам'яті людини. Зустрівшись з одним із цих предметів, ми можемо за асоціацією пригадати інший, пов'язаний з ним. Запамятати щось – означає пов'язати запам'ятовування вже відомим, утворити асоціацію. З фізіологічної точки зору асоціація є тимчасовим нервовим зв'язком. Розрізняють два роди асоціацій: прості й складні. До простих відносять три види асоціацій: за суміжністю, за схожістю й за контрастом. Існує багато спроб класифікації видів пам'яті.

До мнемічних процесів відносять запам'ятовування, збереження й забування.

Для зменшення забування необхідні:

- 1) розуміння, осмислення інформації (механічно вивчена, але така, що не зрозуміла до кінця, інформація забувається швидко і майже повністю);
- 2) повторення інформації (перше повторення потрібне через 40 хв. після заучування, оскільки за годину в пам'яті залишається тільки 50 % механічно завченої інформації).

Необхідно частіше повторювати в перші дні після заучування, оскільки в ці дні максимальні втрати від забування. Краще так: у перший день – 2-3 повторення, в другий день – 1-2 повторення, в третій – сьомий день по одному повторенню, потім одне повторення з інтервалом в 7-10 днів. Пам'ятайте, що 30 повторень протягом місяця ефективніше, ніж 100 повторень за день. Тому систематичне, без перевантаження навчання, заучування маленькими порціями протягом семестру з періодичними повтореннями через 10 днів набагато ефективніше, ніж концентроване заучування великого обсягу інформації в стислі терміни сесії, що викликає розумове і психічне перевантаження й майже повне забування інформації через тиждень після сесії.

Вища форма пізнавальної діяльності, що дозволяє відобразити оточуючу дійсність узагальнено, опосередковано і встановлювати зв'язки

й відношення між предметами і явищами, знання яких дозволяє здійснювати перетворення світу, називається мисленням. У психології цей процес вивчений особливо досконало і змістовно, тому що без нього неможливою є постановка мети і визначення способів дій, тобто планування. У вивченні мислення і з'ясуванні його сутності розглядаються такі питання, як поняття про мислення, про операційні та змістовні його компоненти, про види мислення та його індивідуальні особливості. Знання про мислення є певною цінністю для будь-якої людини, яка прагне навчитися управляти цим процесом, щоб підвищити його рівень в інтелектуальній діяльності і в процесі формування, і в процесі застосування в практичній діяльності. Важливим стосовно цього є положення, що перетворюючі внутрішні дії виникають на основі інтеріоризації відпрацьованих зовнішніх дій.

У своєму становленні мислення проходить дві стадії: допонятійну і понятійну. Допонятійне мислення – це початкова стадія розвитку мислення у дитини, коли воно має іншу, ніж у дорослих, організацію; думки дітей – одиничні про даний конкретний предмет. При поясненні чого-небудь все зводиться ними до часткового, вже знайомого. Більшість думок – це думки за схожістю або думки за аналогією, оскільки в цей період у мисленні головну роль відіграє пам'ять. Найперша форма доказу – приклад. Враховуючи цю особливість мислення дитини, переконуючи її або що-небудь пояснюючи їй, дорослому необхідно підкріплювати свої думки наочними прикладами.

Центральною особливістю допонятійного мислення є егоцентризм (не плутати з егоїзмом). Унаслідок егоцентризму дитина до 5 років не може подивитися на себе з боку, не може правильно зрозуміти ситуації, що вимагають деякого звільнення від власної точки зору і ухвалення чужої позиції. Егоцентризм обумовлює такі особливості дитячої логіки, як:

- 1) нечутливість до суперечностей;
- 2) синкретизм (тенденція пов'язувати все з усім);
- 3) трансдукція (перехід від часткового, конкретного до часткового, конкретного, минаючи загальне);
- 4) відсутність уявлення про збереження кількості.

При нормальному розвитку спостерігається закономірна заміна мислення допонятійного, де компонентами служать конкретні образи, мисленням понятійним (абстрактним), де компонентами служать поняття, судження й застосовуються формальні операції. Здатність до понятійного мислення виникає не відразу, а поступово, через ряд проміжних етапів.

Мислення для людини має важливе значення. Воно дозволяє людині вийти за межі чуттєво даного, розширює круг пізнання. На основі чуттєвого, або так званої сенсорної інформації, робляться певні теоретичні й практичні висновки.

У сучасній психології добре вивчено питання про види мислення, до яких належать такі: наочно-дієве, наочно-образне, словесно-логічне мислення. Розрізняють теоретичне й практичне, інтуїтивне й аналітичне, реалістичне й аутистичне, продуктивне та репродуктивне мислення та багато інших.

Необхідно також відрізнити мимовільні розумові процеси від довільних: довільні трансформації образів сновидіння і цілеспрямоване вирішення розумових завдань.

На думку С.Л. Рубінштейна, всякий розумовий процес є актом мислення, який спрямований на вирішення певного завдання, постановка якого включає мету й умови. Мислення починається з проблемної ситуації, з потреби зрозуміти. При цьому вирішення завдання є природним завершенням розумового процесу, а припинення цього процесу при недосягненій меті буде сприйнято суб'єктом як невдача.

З динамікою розумового процесу як акту мислення, спрямованого на вирішення завдання, пов'язане емоційне самопочуття суб'єкта, що характеризується як напружене на початку і як задоволення в кінці. Під час цього процесу проявляється якість мислення та його компонентів у структурі інтелекту. Це й широта, й самостійність мислення, швидкість, квапливість, критичність і гнучкість розуму. Залежно від їх якості та якості всієї пізнавальної сфери говорять про інтелект людини.

Існують різні концепції, що намагалися відповісти на питання про зміст інтелекту людини або його фактори і структуру.

На думку Кеттела (1967), у кожного з нас вже від народження є потенційний інтелект, який лежить в основі наших здібностей до мислення взагалі та абстрагування і міркування зокрема. Приблизно до 20 років цей інтелект досягає найбільшого розквіту.

Найбільшою популярністю при оцінці інтелекту користується так званий "коефіцієнт інтелектуальності", скорочено IQ, який дозволяє співвіднести рівень інтелектуальних можливостей індивіда з середніми показниками своєї вікової і професійної групи. Середнє значення IQ відповідає 100 балам, найнижчі можуть наближатися до 0, а найвищі – 200. Стандартне (тобто середнє для всіх груп) відхилення – від 84 до 116 балів. У кожній третій людині IQ знаходиться між 84 і 100 балами, і така ж частка осіб (34 %) з показниками від

100 до 116 балів. Таким чином, ця основна маса (68 %) і вважається людьми з середнім інтелектом.

Дві інші групи людей, результати яких знаходяться за межами вказаної шкали (нижче або вище), розглядаються або як розумово відсталі (люди з пониженим інтелектом IQ від 10 до 84), або, якщо володіють високими показниками (вище середнього, в яких IQ від 116 до 180), розглядаються як такі, що мають високий рівень інтелектуальних здібностей.

Разом із сприйняттям, пам'яттю і мисленням важливу роль у діяльності людини відіграє уява. У процесі віддзеркалення навколишнього світу людина разом із сприйняттям того, що діє на неї в даний момент, або зоровим уявленням того, що впливало на нього раніше, створює нові образи.

Уява – це психічний процес створення нового у формі образу, уявлення або ідеї.

Людина може в думках уявити собі те, що в минулому не сприймала або не здійснювала. У неї, завдяки уяві, можуть виникати образи предметів та явищ, з якими вона раніше не зустрічалася. Будучи тісно пов'язана з мисленням, уява характеризується більшою, ніж під час мислення, невизначеністю проблемної ситуації.

Процес уяви властивий тільки людині та є необхідною умовою його трудової діяльності.

Уява – це образне конструювання змісту поняття про предмет (або проектування схеми дій із ним). Ще до того, як з'явиться саме поняття або схема, яка отримає реалізований у конкретному матеріалі вираз, уява забезпечується необхідною інформацією у вигляді образів конкретних предметів та явищ або у вигляді картини ситуації через інші пізнавальні процеси.

Можна виділити декілька видів уяви, серед яких основні такі: пасивна й активна, творча й репродуктивна, відтворююча й антиципіруюча.

Один із перших психологів, що вивчали ці процеси, Т. Рібо виділив дві основні операції: дисоціацію і асоціацію. Дисоціація – негативна й підготовча операція, в ході якої роздробляється досвід. У результаті такої попередньої обробки досвіду елементи його здатні входити в нове поєднання через асоціації.

Способами створення нових образів є доповнення, аглютинація, гіперболізація, акцентування, схематизація, типізація та інші.

Індивідуальні особливості уяви людини виявляються в змістовності, широті, силі, яскравості, швидкості, дієвості, реалістичності і в перевазі тих чи інших видів уявлень.

Термінологічний словник

Пам'ять – пізнавальний психологічний процес, який полягає у фіксації, збереженні і наступному відтворенні людиною її досвіду.

Моторна пам'ять – це запам'ятовування, збереження й відтворення рухів та їхніх систем. Ознакою доброї моторної пам'яті є фізична спритність людини, моторність у праці.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття. Пережиті та збережені в пам'яті почуття виступають як сигнали, які або спонукають до дії або утримують від вчинків, що викликали в минулому негативні переживання.

Образна пам'ять – це пам'ять на уявлення, на картини природи й життя, а також на звуки, запахи, смаки. Вона буває зоровою, слуховою, тактильною (дотиковою), нюховою, смаковою. Образна пам'ять може досягати високого рівня як компенсаторний механізм у сліпих, глухих тощо.

Ейдетична пам'ять. Ейдетичні, або наочні, образи пам'яті – це результат збудження органів чуття зовнішніми подразниками. Ейдетичні образи подібні до уявлень тим, що виникають за відсутності предмета, але характеризуються такою деталізованою наочністю, яка цілком недоступна звичайному уявленню.

Запам'ятовування – процес пам'яті, спрямований на закріплення образів сприйняття, уявлень, думок, дій, переживань через встановлення зв'язків інформації з набутим раніше досвідом.

Забування – процес пам'яті, протилежний збереженню, і виявляється він у тому, що актуалізація забутих образів чи думок утруднюється або стає взагалі неможливою.

Поняття – це відображення загальних і причому суттєвих властивостей предметів та явищ дійсності.

Процес мислення являє собою перехід суб'єкта від наявних до нових знань.

Аналіз – це розчленування в думці предмета, явища або поняття і вирізнення окремих його частин, ознак або властивостей.

Синтез – це поєднання в думці окремих елементів, частин, ознак у єдине ціле.

Порівняння – встановлення подібності й несхожості між предметами або явищами дійсності.

Абстрагування – відволікання від несуттєвих ознак і виокремлення лише суттєвих особливостей групи предметів або явищ.

Логічне мислення – обґрунтоване, мотивоване, доказове, несуперечливе мислення, яке, виходячи з правильних вихідних позицій і суджень, зумовлює правильні, об'єктивні висновки.

Інтуїтивне мислення – це таке мислення, яке протікає дуже швидко, згорнуте у часі, не має чітко виражених етапів, мінімально усвідомлюване.

Продуктивне мислення – це психологічна основа людської творчості, джерело інновацій у різних сферах діяльності людини.

Мисленнєві (розумові) операції – це порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, систематизація, класифікація, узагальнення, конкретизація. Вони взаємодіють між собою, а також спрямовані на розпізнавання об'єктів і контроль за виконанням перетворюючої функції мисленнєвої діяльності.

Наочно-дієве мислення – мислення, яке відбувається в ситуації сприймання конкретних об'єктів чи перетворення ситуації за допомогою рухового акту.

Наочно-образне мислення – мислення, у змісті якого переважають образи та певною мірою узагальнені уявлення про об'єкти.

Словесно-логічне мислення – мислення з опорою на поняття, судження, що відбувається за допомогою логіки.

Творча уява – створення нових оригінальних образів без опори на наявний образ предметів та явищ або їх зображення.

Відтворююча, репродуктивна уява – створення образу чогось нового для людини, що спирається на словесний опис або умовне зображення цього нового (креслення, схему, нотний запис тощо).

Мимовільна уява – створення нових образів, не керованих спеціально поставленою метою.

Довільна уява – це уява, що проявляється в тих випадках, коли нові образи або ідеї виникають у результаті свідомого наміру людини уявити щось.

Фантазія – продукт уяви, що змінює вигляд дійсності та дозволяє знайти новий погляд на вже відомі факти. Тому вона має велику художню і науково-пізнавальну цінність.

Теми рефератів

1. Найважливіші теорії пам'яті в психологічній науці.
2. Пам'ять і розвиток особистості.
3. Пам'ять у навчальній діяльності людини.
4. Умови доброго запам'ятовування та збереження.
5. Індивідуальні особливості пам'яті та здібності людини.
6. Принципи єдиного інтелекту та становлення мислення професіонала.
7. Особистісна зумовленість мислення.
8. Критичність мислення та його продуктивність.

9. Формування інтелектуальної активності особистості.
10. Способи активізації мислення.
11. Проблема формування логічного мислення.
12. Уява і творчість.

Контрольні питання

1. Вивчення пам'яті та її механізмів у психології.
2. Класифікація видів і їх використання в процесі навчання.
3. Способи і прийоми організації пам'яті в юнацькому віці.
4. Розвиток пам'яті в онтогенезі та її самовдосконалення.
5. Мислення, інтелект, їх тотожність і функції.
6. Змістовний, функціонально-операційний бік мислення та його логічні форми.
7. Прояви, види уяви і творчість.
8. Розвиток і виховання на основі пізнавальних процесів розумових дій людини в умовах навчання і виховання.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Існують такі психологічні теорії пам'яті:
 - а) асоціативний напрямок;
 - б) фізична теорія;
 - в) гештальттеорія;
 - г) біохімічна теорія;
 - г) теорія діяльності.
2. Види пам'яті за характером психічної активності:
 - а) образна;
 - б) мимовільна;
 - в) ейдетична;
 - г) моторна;
 - г) короткочасна.
3. Види пам'яті за тривалістю утримання інформації:
 - а) оперативна;
 - б) тривала;
 - в) довільна;
 - г) емоційна;
 - г) словесно-логічна.
4. Основні процеси пам'яті:
 - а) запам'ятовування;
 - б) забування;

- в) відтворення;
 - г) впізнавання;
 - г) споглядання.
5. Бувають такі форми мислення:
- а) аналіз;
 - б) синтез;
 - в) судження;
 - г) індукція;
 - г) дедукція.
6. Розрізняють такі типи асоціацій за:
- а) контрастом;
 - б) суміжністю;
 - в) умовиводом;
 - г) абстрагуванням;
 - г) подібністю.
7. Види мислення за змістом і завданням:
- а) технічне;
 - б) понятійне;
 - в) образне;
 - г) наочно-дійове;
 - г) поетичне.
8. Існують такі основні розумові дії:
- а) класифікація;
 - б) узагальнення;
 - в) міркування;
 - г) абстрагування;
 - г) аналіз.
9. Який коефіцієнт інтелектуальності переважає у більшості людей:
- а) до 84;
 - б) більше 116;
 - в) від 84 до 116.
10. Як називається в психології мислення, яке виявляє не тільки зовнішні ознаки предметів та явищ, а й вказує на їх сутність?
- а) емпіричне;
 - б) дискурсивне;
 - в) репродуктивне;
 - г) теоретичне.

11. Який прийом уяви пов'язаний зі збільшенням предмета або його частин?
- а) схематизація;
 - б) загострення;
 - в) гіперболізація;
 - г) типізація.

Основна література: 2-4, 11, 12, 14, 20, 22, 24, 41, 43, 48, 50.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Брушлинский, А. В. Воображение и творчество. Научное творчество [Текст] / А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1969. – С. 341–356.
2. Годфруа, Ж. Что такое психология? [Текст] : в 2 т. / Ж. Годфруа ; пер. с франц. – М. : Мир, 1995. – Т. 1. – 496 с.
3. Гримак, Л. П. Резервы человеческой психики [Текст] / Л. П. Гримак. – М. : Педагогика, 1987. – 168 с.
4. Губенко, О. В. Проблеми вивчення та розвитку мислення [Текст] / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – № 6, 7. – 1998.
5. Кун, Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека [Текст] / Д. Кун ; пер. с англ. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – С. 208–279.
6. Платонов, К. К. Занимательная психология [Текст] / К. К. Платонов. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – С. 82–209.
7. Психологічний словник [Текст] / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982.

Тема 4. АФЕКТИВНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

Семінарське заняття 8.

Психічні емоційні та вольові стани особистості

План

1. Зв'язок пізнавальної та афективної сфер.
2. Емоції в нашому житті.
3. Емоції і почуття.
4. Види та форми прояву емоційних процесів.
5. Формування навичок регулювання та саморегулювання емоційних процесів.
6. Виникнення вольової регуляції в історії та індивідуальному розвитку.
7. Загальна характеристика волі як психічного явища.

Методичні вказівки

Наше життя – це процес оволодіння знаннями, фактами, теоріями, це процес оволодіння нашим реагуванням на них, в якому проявляється наше ставлення щодо їх присутності в нашій життєдіяльності. Ми прагнемо оточити себе речами, явищами, людьми, які нам подобаються, викликають позитивні переживання, і навпаки, прагнемо уникати всього того, що викликає негативні переживання, бо пов'язане із негативним його значенням для життя. Переживання різної модальності як прояви функціонування афективної сфери в процесі пізнання і навчання обов'язково також присутні. Вказуючи на таку наявність афективної сфери в нашому житті, можна також з'ясувати її значення для успіху в діяльності.

Потрібно звернути також увагу на те, що афективна сфера є основою виховання. Навчання або самостійне пізнання світу через переживання є також більш ефективним. Як існує взаємозв'язок між навчанням і вихованням, так існує і взаємообумовленість пізнавальних й емоційних процесів. Пізнання є джерелом переживань, а переживання збагачують наше пізнання. Переживання можуть мати і проявлятися в різних формах. Знання і ставлення, інтелектуальне й афективне – така єдність двох протилежних компонентів психічного відображення, яка є характерною для свідомості людини, яка постає під час її усвідомлення одночасно і як відображення, і як ставлення.

Прояви афективної сфери, що свідчать про сприйняття стимулу і виникнення ставлення до нього, можуть бути різні і здійснюватись на різних рівнях, можуть мати різну форму.

Існує так звана стала система реакцій-відповідей тварин і людини, яка відповідає певній комбінації зовнішніх сигналів – динамічний стереотип (І.П. Павлов). При порушенні стереотипу виникають або з'являються ознаки емоцій. Таким чином, емоція виникає тоді, коли виконання дії пов'язане з перешкодою або коли перешкода не виявляється там, де вона має бути.

Людина, пізнаючи навколишній світ, певним чином відноситься до пізнаваних предметів і явищ – із замилюванням, гнівом, радістю, сумом. Це можливо насамперед завдяки емоціям – специфічній формі психічного відображення суб'єктивного ставлення людини до предметів або явищ у формі безпосереднього переживання приємного або неприємного.

В основі емоцій лежить складна діяльність кори, підкорки і вегетативної нервової системи, що забезпечують роботу м'язів і внутрішніх органів. Внаслідок цього прояв емоцій тісно пов'язаний з функціональними змінами організму – роботою м'язів усього тіла, зокрема і

лицьових, з діяльністю серця і кровоносних судин, органів подиху, залоз внутрішньої секреції.

За допомогою емоцій людина довідується, наскільки значущі пізнавані нею предмети або явища для задоволення її потреб. Чим більше значення мають пізнані об'єкти, тим більш глибокі переживання людини. Таким чином, емоції виконують сигнальну функцію. Крім того, стійкі переживання певним чином змінюють поведінку людини, направляють і підтримують її, що дозволяє говорити про регулюючу функцію емоцій. Виділяють також комунікативну функцію емоцій. Зовнішні прояви емоцій у міміці, пантоміміці дозволяють інформувати інших людей про своє ставлення до предметів та явищ дійсності, про ставлення до того, що відбувається в тій чи іншій ситуації.

При розгляді теми слід звернути увагу і на різноманітність підходів до класифікації видів емоцій. Так, основні емоційні стани поділяють на емоції, на настрої, на почуття. Емоції, у свою чергу, розрізняють залежно від спрямованості (позитивні і негативні), за рівнем впливу на активність людини (сильні, слабкі). Ще говорять про емоції здивування, радості, зацікавленості, страху, злості, горя, суму, відрази та ін. Настрій може бути життєрадісним, із захопленістю, сумним чи з деякою знервованістю, роздратованістю та ін. Почуття можуть бути інтелектуальні, моральні, естетичні, практичні. Серед психологів є такі, які говорять не про види, а про так звані форми прояву емоційних процесів, а саме:

- **афекти** – короточасні і бурхливо протікаючі емоційні процеси, що характеризуються значними змінами свідомості, порушеннями контролю за поведінкою;
- **власне емоції** – безпосередні тимчасові переживання не тільки подій, що тільки що відбулися (як афекти), але і ймовірних або таких, що згадуються;
- **настрій** – тривале переживання визначених емоцій, що забарвлює всю поведінку людини;
- **стрес** – емоційний стан, що виникає у відповідь на різноманітні екстремальні впливи;
- **почуття** – вищий рівень розвитку емоцій, що характеризує стійке переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ, що мають мотиваційну, спрямовуючу значущість. Залежно від спрямованості виділяють такі **види почуттів**:
 - **моральні** (переживання людиною її ставлення до інших людей і до суспільства в цілому);
 - **інтелектуальні** (виражають ставлення особистості до процесу пізнання);

- **естетичні** (почуття краси, що виявляються при сприйнятті творів мистецтва, явищ дійсності);
- **практичні** (переживання людиною її ставлення до трудової, навчальної та інших видів діяльності).

Таким чином, емоції і почуття нерозривно пов'язані з особистістю, відбиваючи у свідомості людини процес і результат задоволення її потреб. Емоційність є вродженою здатністю, але почуття розвиваються протягом життя людини, у процесі розвитку її особистості. Велике значення при цьому має розвиток емпатії – здатності співпереживання, збагнення, розуміння емоційності і її станів іншої людини. У процесі становлення особистості важливою є проблема формування вміння управляти своїми емоціями.

Можливість управління емоціями багато в чому залежить від рівня розвитку волі – особливої форми психічної активності особистості, що спрямована на подолання труднощів при досягненні поставленої мети шляхом свідомої організації і саморегуляції людиною своєї поведінки і діяльності. Воля виконує спонукальну функцію, обумовлюючи активність людини, і гальмівну, що виявляється в стримуванні небажаних проявів активності.

Воля виявляється в таких властивостях особистості, як цілеспрямованість (уміння людини підкоряти свої дії поставленим цілям), наполегливість (уміння людини мобілізувати свої можливості для тривалої боротьби з труднощами), витримка (уміння гальмувати дії, почуття, думки, що перешкоджають здійсненню прийнятого рішення), рішучість (уміння приймати і запроваджувати в життя швидкі й обґрунтовані рішення), дисциплінованість (свідоме підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим нормам в установленому порядку), самостійність (уміння не піддаватися впливам різних факторів, що відволікають від досягнення мети, діяти на основі своїх поглядів і переконань), ретельність (уміння виконувати свої зобов'язання в зазначений термін та якісно) та ін.

Розвиток (самовиховання) волі стає можливим при дотриманні ряду умов:

- при систематичному тренуванні в подоланні труднощів, починаючи з порівняно незначних труднощів у повсякденному житті (режим дня, заняття спортом та ін.);
- при обов'язковому здійсненні прийнятих рішень;
- при постановці, особистісно-значущої і соціально корисної мети;
- при виділенні і проходженні ряду етапів на шляху до поставленої мети.

Отже, при розгляді питання про волю важливо відзначити, що вона існує як форма регуляції діяльності індивідом, яка забезпечує досягнення мети за відсутності актуальної потреби чи забезпечує утримання від бажаної дії в ситуації вибору. Вона, по суті, постає як активність особистості, що дозволяє людині діяти всупереч наявним обмеженням і перешкодам або не діяти, якщо хочеться, але не бажано.

На філософському етапі історії психології тема волі формулювалась як проблема свободи волі – здатності або нездатності людини діяти незалежно від життєвих обставин. Довкола цієї проблеми точилася гостра боротьба між представниками детермінізму та індетермінізму. Перші вважали волю причинно-зумовленим явищем (Гоббс, Спіноза), другі – самочинним актом, джерелом людської активності (Платон, Фіхте, Шопенгауер).

На науковому етапі історії психології інтерес до проблеми волі помітно знизився: цим поняттям практично не користуються ні біхевіоризм, ні психоаналіз, ні когнітивна психологія.

Проте воля має самостійне і цінне значення в житті людини, що виявляється в деяких специфічних ситуаціях. По-перше, воля забезпечує виконання дій, позбавлених прагнення до мети, тобто дій за відсутності актуальної потреби. По-друге, воля необхідна в ситуації вибору дій, тобто коли людина шукає і не знаходить достатніх підстав для виконання тієї чи іншої дії. По-третє, завдяки волі, докладаючи вольові зусилля, людина регулює свою діяльність. Ці ситуації об'єднує спільна закономірність, зокрема відсутність спонуки до дії, прийнятої людиною до виконання, за наявності якихось перешкод. Саме ця обставина й породжує необхідність вольової регуляції діяльності – забезпечення такого виконання.

Якщо емоції сигналізують індивідові про смисл його діяльності і регулюють її перебіг, відповідно до актуальних потреб та реальних мотивів, то воля виконує свою регулятивну функцію за відсутності і тих, і інших. Проте в цьому разі діяльність все ж таки повинна мати для нього певний смисл, який би давав змогу приймати відповідальні рішення і, всупереч перешкодам, здійснювати їх. Така можливість з'являється протягом історіогенезу та онтогенезу, коли людина оволодіває своїми діями: усвідомлює їх значення, планує і доволіно скеровує їх виконання. Шлях до цього пролягає через довільні дії, які, на відміну від мимовільних, регулюються свідомістю. Проте лише вольові дії свідчать про волю як психічне явище. Як зміст вольової регуляції вони ускладнюються в міру психічного розвитку, у зв'язку з переходом від нижчих до вищих рівнів життя. На вищому рівні життя вольовою дією є вчинок, засобами якого особистість долає обмеження.

Вольові дії стійко характеризують індивіда, коли, стабілізуючись і узагальнюючись, набувають вигляду вольових властивостей характеру. В історіогенезі необхідність вольової регуляції з'являється, напевно, разом із діями.

Будь-яка дія первісної людини не має актуальної потреби і тому є біологічно недоцільною активністю, що здійснюється лише за наявності її соціального смислу, тобто така необхідність зумовлюється здатністю людини досягати мети, постановкою якої вона зобов'язана своїй свідомості. Отже, у філогенезі вольова регуляція відсутня. Хоча тварини й долають перешкоди і виявляють реакцію ("рефлекс свободи") на обмеження поведінки, ця поведінка не є вольовою, оскільки немає свідомого рішення.

Воля існує при небажанні виконувати дію, необхідність якої усвідомлюється, або при бажанні виконати дію, яка не може бути схваленою.

Вольові дії бувають прості й складні. До простих вольових дій належать ті, при яких людина без коливань йде до поставленої мети, коли людині ясно, яким шляхом вона її досягне. Для складного вольового акту характерні:

- 1) усвідомлення цілі та прагнення її досягти;
- 2) усвідомлення ряду можливостей досягнення мети;
- 3) поява мотивів, що стверджують або заперечують ці можливості;
- 4) боротьба мотивів і вибір;
- 5) прийняття однієї із можливостей як рішення;
- 6) здійснення прийнятого рішення;
- 7) подолання зовнішніх перешкод, об'єктивних труднощів, помилок, доки прийняте рішення й поставлена мета не будуть досягнуті і реалізовані.

Зародки вольової регуляції на перших етапах існування людини виявляються як зовнішні довільні дії. Такою дією, наприклад, є свідоме зосередження первісної людини на своїх рухах та утримання від мимовільних імпульсивних реакцій. Без цього неможлива навіть така елементарна спільна діяльність, як облавне полювання. Поступаючись закономірностям історіогенезу психіки, зовнішні довільні дії трансформуються у внутрішні, також керовані з боку свідомості способи досягнення мети в умовах перешкод. Це тривалий процес, витоки якого полягають в особливостях соціальних норм, що регулюють функціонування первісної спільності. Передусім їх містять у собі ритуали і табу, які обмежують поведінку первісної людини, зокрема спонукають до одних дій і утримують від інших. За цих умов людина змушена відмовлятися від безпосередніх бажань, гальмувати власні потреби, підпорядковувати теперішнє очікуваному майбутньому.

Д. Фрезер описує, як юнаки з племені індіанців-карибів покійно зносять жорстокі тортури від своїх одноплемінників, бо впевнені, що “від їх твердості й сили духу залежать мужність і успіх їхніх товаришів, що воюють”. Це вже довільна регуляція поведінки, яка змушує юнаків здійснювати вчинки всупереч біологічним потребам і жертвувати собою заради інших. Проте це можливо лише тоді, коли така поведінка є для них ланкою спільної діяльності, від якої вона отримує соціальний смисл “внеску” в перемогу. Власне, так само довільними є дії людини в умовах першого розподілу праці (виготовлення знаряддя чи участь в облавному полюванні як загонича). Вони також не зумовлюються її потребами і необхідну спонукальну силу отримують від смислу спільної діяльності: загонич виконує свої дії тому, що вони мають для нього смисл доцільних стосовно дій інших людей.

Довільні дії як здатність людини підпорядковувати свою активність соціальному смислу поступово стають її власним надбанням. Це відбувається в міру ускладнення індивідуальної діяльності та відповідної появи такого складника індивідуальної свідомості, як особистісний смисл – відображення відношення між мотивами та цілями цієї діяльності. Спонукувана мотивами, людина висуває найвіддаленіші цілі й, докладаючи зусиль та розподіляючи їх у часі, нерідко навіть усупереч актуальним потребам, прагне досягти їх.

Для цього вона й здійснює дії, що мають для неї смисл засобу досягнення власних цілей. Це вже вольові дії, джерелом яких є начебто особлива сила, яка виходить з самої людини і додає їм (до усвідомлення необхідності виконання) додаткову спонуку. Таке джерело можливе лише в сфері смислоутворювальних мотивів людини.

Отже, історіогенез волі зумовлений появою первісної свідомості і долає шлях від довільних, до складно мотивованих вольових дій, проходячи етап довільної регуляції людиною своїх внесків у спільну діяльність.

Проте воля не тільки “береться” зі свідомості, а й сама є одним із найцікавіших її предметів зосередження. Протягом своєї історії людина з’ясовує походження тієї сили, яку вона має. Спочатку вона підпорядковує її природі, потім Верховній сутності, прямуючи до визнання самоцінності власної свободи.

Термінологічний словник

Емоції – це особливий різновид психічних процесів, станів, явищ, що виражається у формі безпосереднього, пристрасного переживання суб’єктом життєвого змісту явищ, предметів і ситуацій для задоволення своїх потреб.

Ейфорія – це піднесено-радісний, веселий настрій, стан безтурботності, що не відповідає об’єктивним обставинам, при якому спостерігаються мимічні і загальнорухові пошвавлення та психомоторні порушення.

Почуття – це вища форма емоційного ставлення людини до предметів та явищ дійсності, що вирізняється відносною усталеністю, узагальненістю, відповідністю потребам, мотивам і цінностям, які були сформовані в процесі її особистісного розвитку.

Афект – сильний і переважно нетривалий емоційний стан, пов’язаний із різкою зміною важливих для суб’єкта життєвих обставин; супроводжується різко вираженими руховими проявами і змінами у функціях внутрішніх органів. В основі афекту лежить пережитий людиною стан внутрішнього конфлікту, породжений суперечностями між його потягами, прагненнями, бажаннями або суперечностями між вимогами, що ставляться людині, та можливостями виконати ці вимоги.

Настрій – це відносно тривалий, стійкий емоційний стан помірної або слабкої інтенсивності, що виявляється у загальному тлі психічного життя індивіда й забезпечує переважання в ньому емоцій визначеної модальності (радісний – похмурий). Настрої формуються під впливом важливих життєвих подій: удач, зустрічей, прийнятих рішень та ін. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, настрої являє собою емоційну реакцію не на безпосередні наслідки таких подій, а на їх значення в контексті більш загальних життєвих планів, інтересів і очікувань людини.

Стрес – стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності за найскладніших, важких умов як у повсякденному житті, так і в особистих ситуаціях.

Страх – емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки. На відміну від болю й інших видів страждання, що викликаються реальною дією небезпечних для існування чинників, страх виникає при їх передбаченні. Залежно від характеру загрози, інтенсивності та специфіки переживання, страх варіює у досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, острах, переляк, жах). У випадку, коли страх досягає сили афекту (панічний страх, жах), він здатний нав’язати стереотипи поведінки (втеча, заціпеніння, захисна агресія).

Депресія – афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень і загальної пасивності поведінки. Суб’єктивно людина в стані депресії відчуває важкі, болючі емоції та переживання – пригніченість, тугу, розпач.

Фрустрація – психічний стан, що виявляється в характерних рисах переживань і поведінки, викликаних об'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети або вирішення завдань; стан краху і пригніченості, викликаний переживанням постійних невдач.

Тривога – негативний емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки, а також в очікуванні несприятливого розвитку подій. На відміну від страху як реакції на конкретну загрозу, тривога являє собою генералізований, дифузний або безпредметний страх.

Сором – це емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки.

Пристрасть – це сильне, стійке всеохоплююче почуття, що домінує над іншими спонуканнями людини та призводить до зосередження на предметі пристрасті усіх її прагнень і сил.

Потяг – психічний стан, що виражає недиференційовану, неусвідомлену або недостатньо усвідомлену потребу суб'єкта. Потяг є плинним явищем, оскільки подана в ньому потреба згасає або усвідомлюється, перетворюючись на конкретне бажання, намір, мрію та ін.

Бажання – усвідомлене і конкретизоване прагнення певної мети, яке характеризується досить виразною усвідомленістю потреби, яка йому передувала, та шляхів і способів її задоволення.

Вольові риси – відносно стійкі, незалежні від ситуації психічні утворення. До них належить цілеспрямованість, яка визначає напрями вияву таких властивостей особистості, як сміливість, наполегливість, рішучість.

Вольове зусилля – особливий стан психічного напруження, пов'язаний із подоланням перешкод і труднощів.

Теми рефератів

1. Зв'язок пізнавальної й афективної сфер особистості.
2. Наявність афективної сфери у свідомості особистості.
3. Функціональне призначення афективної сфери.
4. Інформаційна теорія емоцій особистості.
5. Зовнішні прояви емоційного стану.
6. Психологія про почуття людини.
7. Стреси в нашому житті та їх значення.
8. Характеристика емоційно-вольових властивостей особистості.
9. Негативні психічні стани, їх попередження та подолання.
10. Специфічні емоційно-вольові стани свідомості особистості.

Контрольні питання

1. Що таке афективна сфери психіки?
2. Що відтворюється в переживаннях афективної сфери особистості?
3. Чому афективні процеси називають суб'єктивними?
4. Хто запропонував термін “емоції” для позначення “поривів душі”?
5. Чи правомірною є традиція відокремлення емоційних процесів?
6. Які функції виконують і яке значення мають емоції в житті людини?
7. Як змінюється діяльність людини, коли активація стає надмірною?
8. Що таке емоції як складова афективної сфери особистості?
9. Що таке почуття як складова афективної сфери особистості?
10. Які загальні властивості мають емоції і почуття?
11. У чому полягає сутність естетичних почуттів?
12. Які вихідні ознаки має вольова поведінка?
13. У чому полягає сутність емоційно-вольової регуляції?
14. Що таке психічний стан особистості?
15. Які саме існують психічні стани особистості?
16. Чому в стані тривоги найвиразніше виявляється зв'язок емоційних станів і властивостей особистостей?
17. Яким є основний тон ваших емоційних станів? Спробуйте визначити їх і пояснити причини.
18. Які відомі вам засоби впливу на свої емоційні стани та інші афективні процеси?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Специфічні почуття людини, пов'язані з потребами, можуть набувати форми:
 - а) афекту;
 - б) фрустрації;
 - в) настрою;
 - г) кохання.
2. Які емоції відрізняються дієвістю і спонукають до вчинків, висловлювань, збільшують напруження сил?
 - а) приємні;
 - б) позитивні;
 - в) астеничні;
 - г) тривалі;
 - г) неповторні.
3. Як називається короткочасна, бурхлива, надзвичайно інтенсивна емоційна реакція?
 - а) емоція;
 - б) стрес;

- в) афект;
 - г) невроз.
4. Що може бути причиною настрою людини?
- а) події, які невідомі;
 - б) люди;
 - в) діяльність;
 - г) індіферентність.
5. Настрій буває:
- а) змінний;
 - б) стійкий;
 - в) пригнічений;
 - г) веселий.
6. Емоційний стан може супроводжуватись такими зовнішніми проявами:
- а) мімікою;
 - б) звукуванням зіниць;
 - в) жестикуляцією;
 - г) інтонацією.
7. Поведінка у стресовій ситуації залежить від:
- а) інтелекту;
 - б) здоров'я;
 - в) зовнішніх факторів;
 - г) стану нервової системи.
8. Визначте, які із перерахованих понять і негативних емоцій відповідають підвищеній, а які пониженій активності людини? Наведіть власні приклади.
- а) радість;
 - б) фантазії;
 - в) роздратованість;
 - г) подив;
 - г) страждання.
9. Які емоційні стани із вказаних вважаються основними?
- а) цікавість;
 - б) радість;
 - в) здивування;
 - г) страждання;
 - г) гнів;

- д) відраза;
- е) презирство;
- є) страх;
- ж) сором.

Основна література: 2-4, 11, 12, 14, 20, 22, 24, 41, 43, 48, 50.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Гамезо, М. В. Атлас по психології [Текст] / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1986. – 272 с.
2. Додонов, В. И. В мире эмоций [Текст] / В. И. Додонов. – К. : Высш. шк., 1987. – 234 с.
3. Загальна психологія [Текст] : підруч. для студентів вищ. навч. закладів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко / за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Форум, 2000. – 543.
4. Зязюн, І. А. Методологія єдності раціонального і емоційно почуттєвого в освітньо-виховних системах [Текст] : наук.-метод. зб. / І. А. Зязюн. – Харків, 1996. – С. 9–12.
5. Семиченко, В. А. Психологія емоцій [Текст] / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1998. – 128 с.
6. Столяренко, Л. Д. Психологія и педагогика в вопросах и ответах [Текст] / Л. Д. Столяренко, С. И. Самгин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 576 с.
7. Холмогоров, А. Б. Культура эмоций и психическое здоровье [Текст] / А. Б. Холмогоров, Н. Г. Гаранин // Вопросы психологии. – 1999. – № 2.

Тема 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПОВЕДІНКА. ПОТРЕБИ І МОТИВИ

Семінарське заняття 9.

Потребнісно-мотиваційна сфера особистості

План

1. Поняття діяльності в психології.
2. Основні види людської діяльності та їх характеристика.
3. Дії і вчинки як складові діяльності.
4. Структура діяльності.
5. Потреби, мотиви і мотивація в структурі діяльності.
6. Цілі і плани їх досягнення.
7. Сенсомоторні процеси та їх будова.

Методичні вказівки

Діяльність особистості – це взаємодія конкретної людини з об’єктивною дійсністю, в процесі якої вона прагне досягти поставлених цілей, специфічно людська, регульована, свідомо активність, породжувана потребами і спрямована на пізнання й перебудову зовнішнього світу та самої людини.

При вивченні діяльності особистості потрібно враховувати, що людина внаслідок соціальної природи завжди йде вперед на шляху розвитку, а не повторює цикли життя, як це відбувається у тваринному світі. У психологічному відношенні життєвий шлях конкретної людини не повторює життєвого шляху усіх попередніх поколінь людей. Відповідно до цього психологія вивчає основні види людської діяльності в плані їх розвитку протягом життя конкретної людини. До основних видів діяльності людини належать праця, навчання, гра.

У процесі *гри*, яка починається у дітей з підвищення уваги до окремих предметів і в подальшому стає сюжетною грою, і за правилами, людина, що починає свідомо діяти, пізнає навколишній світ.

Навчання – історично обумовлений процес, що відповідає потребам суспільства у формуванні свідомості особистості своєї епохи.

Особливе місце в житті людини займає *праця*. У процесі фізичної і розумової праці люди діють на природу і створюють все, що необхідно для задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Людська діяльність складається з дій і вчинків. Дія – це елементарна частина діяльності, в якій досягається найпростіша ціль, що не поділяється на більш прості. Кожна дія має початок і кінець, смислове завершення і направлена на досягнення відносно близьких цілей. Діями називають відносно закінчені елементи діяльності, спрямовані на досягнення проміжних цілей, підпорядковані загальному мотиву. Дія завжди тією чи іншою мірою свідомо. Вчинками називаються дії, котрі підпорядковані моральним принципам. Соціальне значення їх усвідомлюється людиною. Тому вчинки людей за своїм змістом бувають благородні та недостойні, позитивні і негативні.

Єдність дій і вчинків, що здійснюються в грі, навчанні та праці, являє собою діяльність людини. У ній людина формується і проявляє себе як особистість, яка володіє свідомістю. До цього слід додати, що вплив діяльності на формування свідомості конкретної людини багато в чому залежить від її професійної спрямованості.

Діяльність – складне явище з певною сукупністю елементів, які пов’язані між собою і утворюють цілісність, єдність. Така сукупність має назву “система”. Кожна система характеризується передусім

структурою, тобто сукупністю взаємопов'язаних елементів, що становлять цю систему.

Психологічна структура індивідуальної діяльності включає складові, які визначають етапи самого процесу її здійснення. Спочатку перш ніж відбувається сама діяльність, визначається мета як уявний образ майбутнього результату діяльності, за допомогою якого суб'єкт сподівається задовольнити ту чи іншу потребу. Вона виникає через мотив, тобто внутрішню спонукальну причину дій і вчинків людини, переживання чогось особисто значущого для індивіда або шлях вибору варіанта досягнення мети. При цьому інколи відбувається підміна понять “мотив” на “стимул”, що неправильно. Мотив – це будь-яке психічне явище, що збуджує до дії, а стимул – явище, що діє на людину і викликає відповідну реакцію. Стимул може стати мотивом, але за умов, що його буде “перероблено” особистістю і відображено свідомістю. Через це один і той самий стимул у різних особистостей може викликати різні мотиви. Сам процес діяльності визначається як сукупність дій, що спрямовуються на досягнення мети або на зміну стану предмета діяльності. Кожна окрема дія, будучи складовою процесу діяльності, має таку саму структуру, як і діяльність взагалі, але спрямовується на досягнення конкретної елементарної мети або завдання. Дія – це спрямований від суб'єкта до предмета зв'язок (наприклад, погляд, звернення), а діяти – це навмисне, за своєю волею змінювати стан предмета діяльності, в якій потрібно виділяти і предмет діяльності (дії). Це все те, на що спрямовуються дії, що перетворюється в процесі діяльності. Потрібно також виділяти і результат діяльності, який характеризується двома компонентами: продуктом і психічним результатом. Продукт – це те, що отримано після реалізації дії над предметом діяльності і відповідно до мети. Психічний результат – це нові навички, знання, навчальна компонента будь-якої діяльності людини. Позитивний психічний результат визначається відсутністю помилкових дій. Результат пояснюється правильно обраними засобами діяльності.

Засоби діяльності суб'єкта – це його підготовленість до діяльності, що визначається особистим досвідом, засвоєними знаннями, нормами поведінки, сформованими вміннями, навичками та звичками. Вміння – це здатність людини результативно, з належною якістю і у відповідний час виконувати роботу у нових умовах. Навички – здатність особистості виконувати цілеспрямовані дії автоматизовано. Знання відображають зв'язок між пізнавальною і практичною діяльністю людини, виявляються у поняттях, судженнях, умовиводах. Звичка – це дія, виконання якої стало потребою для людини; утворюється тоді, коли дія рефлекторно пов'язується з позитивною емоцією. При аналізі діяльності важливо

враховувати й умови діяльності. Умови діяльності – це середовище та засоби, в яких і за допомогою яких виконуються ті чи інші дії та реалізується діяльність. Це означає, що поведінка людини детермінується зовнішнім світом. Зовнішні умови діяльності – це соціально-економічні (управління, право, заохочення, охорона права тощо) та просторово-часові умови середовища (місце, приміщення, мікроклімат, світло, шум, технологія тощо). Внутрішні умови – це фізичні, психофізичні та психічні передумови діяльності суб'єкта (стан здоров'я, характер, досвід, здібності тощо). Умови діяльності суттєво впливають як на результат (продукт, психічний результат), так і на психічний стан суб'єкта діяльності, формують певною мірою психічні властивості особистості.

Діяльність – це активна взаємодія людини з середовищем, в якій вона досягає свідомо поставленої мети, що виникла в результаті появи у неї певної потреби, мотиву.

Потреби людини суб'єктивно переживаються нею як бажання, потяг або прагнення. Сигналізуючи про виникнення потреб і про їхнє задоволення, ці переживання регулюють діяльність людини, стимулюючи або послаблюючи її. Наявність потреби та її безпосереднього, чуттєвого виразу (бажання, потягу тощо) ще не є достатньою умовою для того, щоб діяльність щодо її задоволення могла здійснитися. Для неї необхідний об'єкт, який відповідає потребі за змістом, став би збудником діяльності, надав би їй конкретної спрямованості. Людині притаманні вищі форми відображення дійсності, а тому об'єкти, які збуджують діяльність, можуть поставати у формі ідеї чи морального ідеалу. Саме цей усвідомлюваний образ, який збуджує діяльність, орієнтує її на задоволення певної потреби, називають мотивом діяльності, що реалізується.

Мотиви й цілі можуть не збігатися. Те, чому людина діє певним чином, часто не збігається з тим, для чого вона діє. Коли ми маємо справу з активністю, в якій відсутня усвідомлювана мета, то тут немає і діяльності в людському сенсі слова, а є імпульсна поведінка, яка управляється безпосередньо потребами й емоціями. Те, на що безпосередньо спрямована діяльність, є цілями особистості. Вони можуть бути як близькі і далекі, так і особисті та суспільні.

Дія має подібну до діяльності структуру: мета – мотив, спосіб – результат. Розрізняють такі дії: сенсорні (дії із сприйняття об'єкта), моторні (рухові дії), вольові, розумові, мнемічні (дії пам'яті), зовнішні, наочні (дії, спрямовані на зміну стану або властивостей предметів зовнішнього світу) і розумові (дії, що виконуються у внутрішньому плані свідомості). Виділяють такі компоненти дії:

Сенсомоторні процеси – це процеси, за допомогою яких здійснюється зв'язок сприйняття і руху. У них розрізняють чотири психічні акти:

- 1) сенсорний момент реакції – процес сприйняття;
- 2) центральний момент реакції – більш-менш складні процеси, пов'язані з переробкою сприйнятого, іноді відмінністю, пізнаванням, оцінкою і вибором;
- 3) моторний момент реакції – процеси, що визначають початок і хід руху;
- 4) сенсорні корекції руху (зворотний зв'язок).

Ідеомоторні процеси пов'язують уявлення про рух з виконанням руху. Проблема образу і його ролі в регуляції моторних актів – центральна проблема психології правильних рухів людини.

Спонуку до здійснення поведінкового акту, породжену системою потреб людини з різним ступенем усвідомлення або не усвідомлення, називають мотивом. У процесі здійснення поведінкових актів мотиви, будучи динамічними утвореннями, можуть трансформуватися (змінюватися), що можливо на всіх фазах здійснення вчинку, і поведінковий акт нерідко завершується не за первинною, а за перетвореною мотивацією.

Терміном “мотивація” в сучасній психології позначаються як мінімум два психічні явища:

- 1) сукупність спонук, що викликають активність індивіда й визначальну її активність, тобто система чинників, що детермінують поведінку;
- 2) процес формування мотивів, характеристика процесу, який стимулює і підтримує поведінкову активність на певному рівні.

У сучасній психологічній літературі існують декілька концепцій взаємозв'язку мотивації діяльності (спілкування, поведінки). Одна з них – теорія каузальної атрибуції. Під каузальною атрибуцією мається на увазі тлумачення суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей і розвиток на цій основі здатності передбачати їх майбутню поведінку. Експериментальні дослідження каузальної атрибуції показали таке:

- а) людина пояснює свою поведінку не так, як вона пояснює поведінку інших людей;
- б) процеси каузальної атрибуції не відповідають логічним нормам;
- в) людина схильна пояснювати невдалі результати своєї діяльності зовнішніми, а вдалі – внутрішніми чинниками.

Теорія мотивації досягнення успіхів й уникнення невдач у різних видах діяльності. Залежність між мотивацією й досягненням успіхів у діяльності не має лінійного характеру, що особливо яскраво виявляється в зв'язку мотивації досягнення успіхів та якості роботи. Така якість є

найкращою при середньому рівні мотивації і, як правило, погіршується при дуже низькому або дуже високому рівні.

Мотиваційні явища, неодноразово повторюючись, з часом стають рисами людини. До таких рис можна віднести мотив досягнення успіхів і мотив уникнення невдачі, а також визначений “локус контролю”, самооцінку, рівень домагань.

Термінологічний словник

Потреба – стан живої істоти, що відображає її залежність від умов існування та спричиняє активність у ставленні до цих умов.

Активність – діяльнісний стан живих організмів як умова їхнього існування у світі.

Мотив – спонукання до діяльності, пов’язане із задоволенням потреб, в яких виявляється активність суб’єкта.

Мотивація – спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість.

Мета – те, для чого працює, за що бореться людина, чого вона хоче досягнути у своїй діяльності.

Дія – цілеспрямована активність, реалізована у зовнішньому або внутрішньому плані; одиниця діяльності.

Операція – спосіб, за допомогою якого виконується завдання, досягається мета.

Гра – основна форма вияву активності дитини на перших етапах її розвитку; змістовна творча діяльність, в якій дитина ставить свідомі цілі, прагне до їх здійснення.

Праця – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ.

Емоційно-моторні процеси – це процеси, що пов’язують виконання рухів з емоціями, відчуттями, психічними станами, які людина переживає.

Інтеріоризація – процес переходу від зовнішньої, матеріальної дії до внутрішньої, ідеальної дії.

Екстеріоризація – процес перетворення внутрішньої психічної дії в зовнішню дію.

Ідеомоторний акт – перехід уявлень про рух м’язів у реальне виконання цього руху.

Антиципація – здатність особистості в тій чи іншій формі передбачати розвиток подій, явищ, результат дій.

Інтерес – форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і тим самим сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, більш повному

і глибокому відображенню дійсності. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному тлі, якого набуває процес пізнання, в увазі до об'єкта зацікавлення. Задоволення інтересу не зумовлює його згасання, а викликає нові інтереси, що відповідають більш високому ступеню пізнавальної активності.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Детермінанти діяльності та поведінки людини як особистості.
2. Діяльність та її психологічна структура.
3. Активність і саморегулювання як стрижневі характеристики діяльності та поведінки людини.
4. Спільна діяльність як взаємодія.
5. Основні різновиди діяльності.
6. Особливості творчої діяльності особистості.
7. Потребнісно-мотиваційна підсистема діяльності.
8. Операційна підсистема діяльності.
9. Інформаційна підсистема діяльності.
10. Регуляторна система діяльності.
11. Індивідуальний стиль діяльності й професійна придатність.

Контрольні питання

1. Що є джерелами активності живої істоти?
2. Із яких компонентів складається діяльність як система?
3. Що таке потреби як форми психіки?
4. Що таке мотиви як форми психіки?
5. Чим потреби відрізняються від мотивів?
6. Що таке інтереси як рушійні сили людської діяльності?
7. Чи є різниця між мотивацією і мотивуванням у діяльності людини?
8. Які існують психологічні рівні регуляції дій?
9. Що таке індивідуальний стиль діяльності?
10. Які існують психологічні критерії визначення професійної придатності особистості?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Завдання в структурі діяльності співвідносяться з:
 - а) операціями;
 - б) діями;
 - в) рухами;
 - г) процесами.

2. До якого із компонентів у структурі діяльності належить людина?
 - а) процес діяльності;
 - б) умови діяльності;
 - в) суб'єкт діяльності;
 - г) предмет діяльності.

3. Існують такі види діяльності:
 - а) гра;
 - б) праця;
 - в) спілкування;
 - г) сновидіння.

4. Якими рухами користуються люди у різних видах діяльності?
 - а) швидкими;
 - б) набутими;
 - в) повільними;
 - г) природженими.

5. Як називається система рухів?
 - а) операції;
 - б) дії;
 - в) активність.

6. Які види дій ви знаєте?
 - а) предметні;
 - б) вольові;
 - в) розумові.

7. Як називаються процеси, що пов'язані із формуванням навичок?
 - а) персоналізація;
 - б) перенесення;
 - в) інтерференція.

Основна література: 2-5, 7, 10, 11, 16, 19, 22, 32, 44, 48, 53.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Гамезо, М. В. Атлас по психологии [Текст] / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 2001. – 272 с.
2. Грановская, Р. М. Элементы практической психологии [Текст] / Р. М. Грановская. – Л. : Лениздат, 1987. – 136 с.
3. Дрозденко, К. С. Загальна психологія у практичному вимірі [Текст] : підручник / К. С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2007. – 608 с.

4. Козаков, В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент [Текст] : підручник : у 2 ч. : Ч. 1. Психологія суб'єкта діяльності / В. А. Козаков. – К. : КНЕУ, 1999. – 244 с.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
6. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии [Текст] / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 448.
7. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.

Тема 6. СПІЛКУВАННЯ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ

Семінарське заняття 10.

Поняття про спілкування, його форми, засоби та види

План

1. Поняття спілкування в психології.
2. Функції спілкування.
3. Форми спілкування.
4. Види та рівні спілкування.
5. Спілкування як комунікація.
6. Мова і мовлення у спілкуванні як засоби спілкування.
7. Невербальні засоби спілкування.

Методичні вказівки

Спілкування є важливою духовною потребою особистості як суспільної істоти. Потреба людини у спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії у процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, насамперед трудова, не може здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння.

Спілкування – явище глибоко соціальне. Соціальна природа спілкування виражається в тому, що воно завжди відбувається в середовищі людей, де суб'єкти спілкування завжди постають як носії соціального досвіду. Соціальний досвід спілкування виявляється у змісті інформації, що є його предметом (знання, відомості, способи діяльності), у засобах (мовна та немовна комунікація при спілкуванні), у суспільно вироблених у процесі історичного розвитку різновидах спілкування. За змістом спілкування охоплює всі царини людського буття та діяльності, об'єктивні та суб'єктивні їх прояви. Спілкування між людьми

відбувається при передаванні знань, досвіду, коли формуються різні вміння, навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо.

Спілкування – процес встановлення між людьми контактів, що породжені потребою в сумісній діяльності та містять у собі обмін інформацією (комунікація), вироблення єдиної стратегії взаємодії (інтеракція), сприйняття та розуміння один одного людьми (емпатія). Спілкування виконує різноманітні функції. У психології є різні спроби їх класифікації. Зокрема, виділяють такі як контактна – встановлення контакту як стану готовності до прийому передачі повідомлення і підтримка взаємозв'язку у формі взаємної орієнтованості; інформаційна – обмін повідомленнями, думками, рішеннями, спонукальна – стимуляція активності партнера до спілкування, що спрямовує його на виконання конкретної дії; координаційна – взаємне орієнтування і координація дій при організації спільної діяльності; розуміння – розуміння суті повідомлення, думки, рішення намірів партнерів зі спілкування; емотивна – збудження емоційних переживань, емоційних станів; встановлення відносин – створення свого місця в ділових, особистих та інших відносинах суспільства; впливу – зміна стану партнера, його поведінки, потреб, рішень. **Спілкування** – багатоплановий процес встановлення й розвитку контактів між людьми. Завдяки спілкуванню здійснюється інтеграція людей, виробляються норми поведінки, взаємодії. **Функції спілкування** – інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна, афективно-комунікативна. Спілкування як соціальне явище охоплює всі сфери суспільного буття та діяльності людей і може характеризуватися за різними параметрами, які спричиняють різноманітні види спілкування:

Міжособистісне спілкування характерне для первинних груп, в яких усі члени підтримують між собою безпосередні контакти й спілкуються один з одним. Особливості спілкування визначаються змістом і цілями діяльності, що їх реалізує група.

Особистісно-групове спілкування спостерігається тоді, коли одну зі сторін спілкування репрезентує особистість, а іншу – група. Таким є спілкування вчителя з класом, керівника – з колективом підлеглих, оратора – з аудиторією.

Міжгрупове спілкування передбачає участь у цьому процесі двох спільнот, кожна з яких обстоює власну позицію, домагається власних цілей, або ж обидві групи намагаються дійти згоди щодо певного питання, досягти консенсусу.

Безпосереднє спілкування між співрозмовниками, між якими встановлюється комунікативний зв'язок, коли співробітники сприймають

безпосередньо один одного, встановлюють контакти й використовують для цього всі наявні в них засоби. У безпосередньому спілкуванні функціонує багато каналів зворотного зв'язку, що інформують співрозмовників про ступінь ефективності спілкування.

Опосередковане спілкування – це комунікація, в яку входить проміжна ланка, тобто третя особа, технічний засіб або матеріальна річ. Опосередкування може бути репрезентоване телефоном як засобом зв'язку, написаним текстом (листом), що адресований іншій особі, чи посередником. Ступінь опосередкування у спілкуванні може бути різним залежно від засобів, що використовуються для досягнення цієї мети.

Короткочасне спілкування виникає із ситуаційних потреб діяльності чи взаємодії й обмежується розв'язанням локальних комунікативних завдань. Такими різновидами спілкування є консультація з певного конкретного питання, обмін враженнями з приводу актуальних подій тощо.

Довготривале спілкування – це взаємодія в межах однієї чи кількох тем, обмін розгорнутою інформацією щодо змісту предмета спілкування. Тривалість комунікативних зв'язків визначається цілями спілкування, потребами взаємодії та характером інформації, якою оперують співрозмовники. Спілкування вважається **завершеним**, коли повністю вичерпано зміст теми, причому його учасники однозначно оцінюють результати взаємодії як вичерпні.

Якщо розглядати спілкування як комунікацію, що передбачає обмін інформацією між людьми, що здійснюється за допомогою знаків (слів, жестів, ієрогліфів), які співвідносяться з речами, явищами дійсності, то тоді мова може йти про вербальну комунікацію. *Вербальна комунікація* складається із промовляння інформації, розповіді та слухання. Важливим для успіху щодо обміну інформацією є вміння *говорити і слухати*. Щоб гарно говорити, треба знати мову, з допомогою якої збираєшся висловлюватись, і бути ерудованою людиною. Для ефективності слухання потрібно знати про те, що воно може бути нереклексивне (умовно-пасивне) і рефлексивне (активне). Коли важливою є точність сприйняття інформації, то краще, щоб слухання було активним. Для цього можна застосовувати такі прийоми, як з'ясування, перефразування, відображення почуттів, резюмування та різні види рефлексивних відповідей.

Вербальна комунікація забезпечується через мовлення як її засіб. Поширеною її формою є діалог, що складається із промовляння та слухання. Ефект слухання залежить не тільки від слухової чутливості,

а й від вміння слухати і розуміти інформацію. Найбільш продуктивним є не рефлексивне (умовно-пасивне), а саме рефлексивне (активне) слухання, коли важливою є точність сприйняття інформації. З'ясування, питання, перефразування, відображення почуттів, резюмування – всі ці види використовуються при рефлексивному слуханні для більш кращого розуміння і уточнення інформації. У вербальній комунікації структурною одиницею є слово. Спілкування за допомогою мови, слова – це мовлення.

Мова – суспільно зумовлена система словесних знаків, яка виникла в процесі розвитку суспільства і розвивається з ним. До основних функцій мови належать такі: комунікативна (спілкування), означення, вираження, впливу, передавання й засвоєння досвіду людства та знаряддя інтелектуальної діяльності. Мова складається зі знаків (слів), що зумовлюють єдність значення, забезпечують людині можливість класифікації й узагальнення образів, предметів, явищ, відношень тощо. У процесі історичного розвитку значення слів змінюється (розширюється, звужується, здійснюється перенесення на інші об'єкти), виникає багатозначність слів. Словниковий склад ще не становить мову. Щоб мова виконувала згадані функції, необхідні сталі закони зміни та поєднання слів у речення, яке виступає одиницею мовлення. Отже, другою складовою частиною мови є її граматична будова: морфологія – правила зміни слів, синтаксис – правила сполучення слів у речення. Мова існує і розвивається тільки у живому спілкуванні, тому вона невіддільна від мовлення.

Мовлення – процес використання людиною мови для спілкування з іншими людьми. Воно здійснюється певною мірою з дотриманням законів і правил цієї мови (українська, російська, англійська тощо). Закони й правила кожної мови, у свою чергу, випливають із мовної практики людей. Мовлення, таким чином, служить основою створення мови і є формою актуального її існування. Мовлення буває усним і писемним. Усне мовлення може здійснюватися в діалогічній і монологічній формах. Крім того, розрізняють зовнішнє і внутрішнє мовлення. До зовнішніх видів мовлення належать усі різновиди усного й писемного мовлення. Внутрішнє мовлення – це різновид мовної діяльності, що виступає в ролі механізму мовного мислення. Внутрішнє мовлення можна розглядати як процес народження думки в слові. Воно існує у формі беззвучного, структурно згорнутого говоріння (мовлення про себе). У генетичному плані внутрішнє мовлення тісно пов'язане із зовнішнім мовленням і мисленням і визначається рівнем їхнього розвитку.

Крім того, цей вид мовлення виконує функцію планування в практичній і теоретичній діяльності людини.

Невербальна комунікація доповнює мову і передає емоційний стан, використовуючи дані символи:

- оптико-кінетичні (жести, міміка);
- паралінгвістичні (якість голосу, його діапазон, тональність);
- екстралінгвістичні (паузи, сміх, темп мовлення);
- просторово-часові – взаємне розташування, час спілкування, ситуація спілкування.

Термінологічний словник

Атрибуція каузальна – інтерпретація суб'єктом чинників і мотивів поведінки інших людей на основі власного досвіду проживання подібних ситуацій.

Афазія – порушення мови, що виникає при локальних ураженнях кори лівої півкулі мозку й системних розладах, що являють собою різні види мовної діяльності.

Взаєморозуміння – це процес досягнення єдності в думках, цінностях, при якому максимально враховуються позиції людей.

Знак – це різноманітні предмети, явища або дії, які використовуються як умовні замісники “об'єкта оригіналу”.

Міжособистісне спілкування – специфічна форма взаємодії з іншими людьми як членами суспільства, в якому реалізуються міжособистісні стосунки людей.

Комунікація – процес двостороннього обміну інформацією, що веде до взаєморозуміння.

Комунікативна компетентність – здатність встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми.

Мова – система слів, виразів і правил їх поєднання в осмислені висловлювання, що використовуються для спілкування.

Інтоніяція – емоційна виразність, яка здатна надавати різного сенсу одному і тому ж висловлюванню.

Контакт масок – це формальне спілкування, коли відсутнє прагнення зрозуміти і враховувати особливості особистості співбесідника, коли використовуються звичні маски (ввічливості, строгості, байдужості, скромності та ін.) – набір виразів обличчя, жестів і стандартних фраз, які дозволяють приховати істинні емоції, істинне ставлення до співбесідника.

Примітивне спілкування – це коли оцінюють іншу людину як потрібний або непотрібний предмет, який заважає.

Маніпулятивне спілкування – це коли у спілкуванні людину оцінюють як потрібну. Таке спілкування спрямоване на отримання максимальної вигоди від співбесідника і характеризується використанням компліментів, лестощів, обману, виявом доброти.

Формально-рольове спілкування – це таке спілкування, коли регламентовані і зміст, і засоби спілкування, а замість знань про особистість використовуються знання про її соціальну роль, яку вона демонструє.

Ділове спілкування – це коли враховують особливості особистості, характеру, віку, статі, настрої співбесідника, але інтереси справи виявляються більш значущі, ніж можливі особистісні розбіжності.

Духовне, міжособистісне спілкування – це коли спілкуються друзі, коли вони можуть торкнутися будь-якої теми і не обов'язково при цьому використовувати слова, бо друг може зрозуміти і без слів, по виразу обличчя, рухах, інтонації.

Світське спілкування – це коли спілкування стає безпредметним, тобто люди говорять не те, що думають, а те, що потрібно говорити в подібних ситуаціях; це закрите спілкування, тому що з точки зору людей на одне і те ж саме питання може бути багато відповідей, але пропонується лише одна, прийнятна для інших.

Тактика спілкування – це реалізація в конкретній ситуації комунікативної стратегії на основі володіння техніками і на основі знання правил спілкування.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Трансактний аналіз і проблеми спілкування.
2. Вербальні та невербальні засоби спілкування.
3. Спілкування як прийняття один одного.
4. Синтонічна, гармонійна модель спілкування.
5. Види й техніки слухання.
6. Типи і механізми психологічного впливу.
7. Поняття спілкування в психології.
8. Функції та структура спілкування.
9. Психологічні відмінності між людьми й конфлікти.
10. Мова і мовлення під час спілкування.

Контрольні питання

1. Як співвідносяться між собою діяльність і спілкування?
2. Які рівні спілкування виділяють у психології?
3. Що таке мовленнєвий вплив в умовах спілкування і яка його мета?
4. Які існують психологічні механізми, засоби, методи та прийоми впливу?

5. Чим відрізняються і що є подібного в зараженні, навіюванні, переконанні як формах комунікації?
6. У чому полягають основні функції спілкування?
7. У чому полягає сутність когнітивних аспектів спілкування?
8. Що таке ідентифікація, емпатія, рефлексія?
9. Охарактеризуйте шляхи вирішення конфліктних ситуацій.
10. Охарактеризуйте сутність вербальної та невербальної комунікації.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Як називається взаємодія між людьми, в результаті якої виникає контакт, вплив, відносини спілкування?
 - а) перцепція;
 - б) комунікація;
 - в) інтеграція;
 - г) взаємодія.
2. Яке явище виникає внаслідок афіліації?
 - а) радість спілкування з іншими людьми;
 - б) дружба;
 - в) співробітництво.
3. Що відносять до засобів невербальної комунікації?
 - а) такесика;
 - б) проксеMATика;
 - в) жести;
 - г) міміка.
4. Для чого потрібне рефлексивне слухання?
 - а) контролювати точність сприйняття інформації;
 - б) розуміти почуте;
 - в) сподобатись співрозмовнику;
 - г) проявити тактовність.
5. Як називається пошук засобів спілкування, який якнайкраще відповідає намірам і можливостям партнерів зі спілкування?
 - а) координація;
 - б) адаптація;
 - в) контроль.
6. Як називається оптимальне поєднання властивостей і особливостей учасників взаємодії, яке сприяє згуртованості?
 - а) сумісність;

- б) кооперація;
 - в) адаптація.
7. У чому полягає принципова відмінність між маніпулятивною дією й особистим впливом?
- а) використання іншого як засобу досягнення власної мети;
 - б) відвертість;
 - в) відкритість;
 - г) руйнація;
 - г) шкода особистості.
8. Які механізми лежать в основі міжособистісного сприйняття людьми один одного?
- а) емпатія;
 - б) ідентифікація,
 - в) рефлексія.
9. Як називається приписування в спілкуванні іншій людині певних намірів і причин поведінки?
- а) інтроверсія;
 - б) каузальна атрибуція;
 - в) трансакція.
10. У психології виділяють такі аспекти спілкування:
- а) комунікація;
 - б) ізоляція;
 - в) інтеракція;
 - г) перцепція.
11. Звернення до співрозмовника за уточненням називається:
- а) доповнення;
 - б) забезпечення;
 - в) допомога;
 - г) з'ясування.

Основна література: 1, 9, 10, 17, 21, 37, 38, 44, 46, 54, 58.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Пиз, А. Язык телодвижений [Текст] / А. Пиз. – М. : АЙКБЮ, 1995. – 257 с.
2. Психология и этика делового общения [Текст] / под ред. В. Н. Лавриненко. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 279 с.

3. Психологія [Текст] : підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 2 ге вид. – К. : Либідь, 2000. – 558 с.
4. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.
5. Славтич, Г. О. Уміння спілкуватись по-діловому [Текст] / Г. О. Славтич. – Харків : ХВУ, 1997. – 41 с.
6. Тутушкіна, М. К. Практическая психология [Текст] / М. К. Тутушкіна. – СПб. : Дидактика Плюс, 1998. – 335 с.
7. Яценко, Т. С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика [Текст] : навч. посібник / Т. С. Яценко, Я. М. Кміт, Б. М. Олексієнко. – Хмельницький : НАПВУ, 2002. – 792 с.

Семінарське заняття 11. Інтерактивний і перцептивний аспекти спілкування

План

1. Спілкування як інтеракція.
2. Особливості спілкування в умовах групової взаємодії.
3. Соціальні ролі, очікування, статус і позиція.
4. Рольові й внутрішньоособистісні конфлікти.
5. Спілкування як перцепція.
6. Стадії міжособистісного розуміння.
7. Механізми пізнання людьми один одного у спілкуванні.

Методичні вказівки

У процесі спілкування важливими є забезпечення інтеракції, організація взаємодії. Наприклад, це може бути спільне прийняття й реалізація рішення через спілкування у спільній діяльності. Прийняття і реалізація рішення є головними характеристиками інтеракції.

Кожна людина, що живе в суспільстві, входить у безліч різних соціальних груп (сім'я, навчальна група, дружна компанія та ін.), в яких виконуються різні соціальні ролі залежно від соціальних очікувань оточуючих, за рахунок чого й досягається взаємність. Отже, у кожній з цих груп вона займає певне становище, володіє якимось статусом, до неї пред'являються певні вимоги. Це означає, що одна й та ж людина повинна поводитися в одній ситуації як батько, в іншій – як друг, в третій – як начальник, тобто виступати в різних ролях. Отже інтеракція у спілкуванні забезпечується головним чином через відповідність соціальних ролей, які беруть на себе співбесідники.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві в системі міжособистісних стосунків.

Освоєння соціальних ролей – частина процесу соціалізації особи, неодмінна умова “вростання” людини в суспільство собі подібних. Соціалізацією називається процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваних у спілкуванні й діяльності.

Прикладами соціальних ролей є також статеві ролі (чоловіча або жіноча поведінка), професійні ролі. Спостерігаючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, вчиться оцінювати себе з боку і здійснювати самоконтроль. Проте оскільки в реальному житті людина включена у багато видів діяльності і типів відносин, то вона вимушена виконувати різні ролі. Вимоги, як і ролі, можуть бути суперечливими. І тоді виникає необхідність у деякому механізмі, який дозволив би людині зберегти цілісність свого “Я” в умовах множинних зв’язків зі світом (тобто залишатися самим собою, виконуючи різні, навіть протилежні, ролі). Сформована підструктура спрямованості, ціннісні орієнтації якраз і є тим механізмом, функціональним органом, який дозволяє інтегрувати своє “Я” і власну життєдіяльність, здійснюючи етичну оцінку своїх вчинків, знаходити своє місце не тільки в окремій соціальній групі, але й у житті в цілому, виробляти сенс свого існування, відмовлятися від одного на користь іншого.

Таким чином, розвинена особистість може використовувати рольову поведінку як інструмент адаптації до певних соціальних ситуацій, у той же час не ідентифікуючись з роллю.

Основні компоненти соціальної ролі становлять ієрархічну систему, в якій можна виділити три рівні. Перший – це периферійні атрибути, тобто такі, наявність або відсутність яких не впливає ні на сприйняття ролі оточенням, ні на її ефективність (наприклад, роль поета або лікаря як членів суспільства). Другий рівень припускає такі атрибути ролі, які впливають як на сприйняття, так і на її ефективність (наприклад, довге волосся у хіпі або слабе здоров’я у спортсмена). На вершині тривірневої градації – атрибути ролі, які є вирішальними для формування ідентичності особи.

Ролева концепція особи виникла в американській соціальній психології в 30-х роках ХХ ст. (Ч. Кулі, Дж. Мід) і набула поширення в різних соціологічних течіях, насамперед у структурно-функціональному аналізі. Т. Парсонс і його послідовники розглядають особистість, яка виконує

певну функцію від тієї безлічі соціальних ролей, які властиві будь-якому індивідові в тому або іншому суспільстві.

Чарльз Кулі вважав, що особа формується на основі безлічі взаємодій людей із навколишнім світом. У процесі цих інтеракцій люди створюють своє “дзеркальне Я”, яке складається з трьох елементів:

- 1) того, як, на нашу думку, нас сприймають інші (“Я упевнена, що люди звертають увагу на мою нову зачіску”);
- 2) того, як, на нашу думку, вони реагують на те, що бачать (“Я упевнена, що їм подобається моя нова зачіска”);
- 3) того, як ми відповідаємо на сприйняту нами реакцію інших (“Мабуть, я буду завжди так зачісуватися”).

Ця теорія надає важливого значення нашій інтерпретації думок і відчуттів інших людей. Американський психолог Джордж Герберт Мід пішов далі у своєму аналізі процесу розвитку нашого “Я”. Як і Кулі, він вважав, що “Я” – продукт соціальний, такий, що формується на основі стосунків з іншими людьми. Спочатку, будучи маленькими дітьми, ми не здатні пояснювати собі мотиви поведінки інших. Навчившись осмислювати свою поведінку, діти роблять тим самим перший крок у життя. Навчившись думати про себе, вони можуть думати й про інших; дитина починає набувати відчуття свого “Я”.

На думку Міда, процес формування особи складається з трьох різних стадій. Перша – імітація. На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи її. Потім слідує ігрова стадія, коли діти розуміють поведінку як виконання певних ролей: лікаря, пожежника, автогонщика та ін.; в процесі гри вони відтворюють ці ролі.

Кожна людина в соціальній системі займає декілька позицій. Кожна з цих позицій, що припускає певні права і обов’язки, називається статусом. Людина може мати декілька статусів. Але найчастіше тільки один визначає її становище в суспільстві. Цей статус називається головним, або інтегральним. Часто буває так, що головний, або інтегральний, статус обумовлений його посадою (наприклад, директор, професор). Соціальний статус відбивається як на зовнішній поведінці й зовнішності (одязі, жаргоні та інших знаках соціальної й професійної приналежності), так і у внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях мотиваціях та ін.).

Соціологи відрізняють запропоновані й придбані статуси. Запропонований – це означає нав’язаний суспільством, незалежно від зусиль і заслуг особистості. Він обумовлюється етнічним походженням, місцем народження, сім’єю і так далі. Придбаний (досягнутий) статус визначається зусиллями самої людини (наприклад, письменник, учений, директор та ін.). Виділяються також природний і професійно-посадовий статуси. Природний статус особи припускає істотні й відносно стійкі

характеристики людини (чоловіки і жінки, дитинство, юність, зрілість, старість і так далі). Професійно-посадовий – це базисний статус особи, найчастіше для дорослої людини, що є основою інтегрального статусу. У ньому фіксується соціальний економічний і виробничо-технічний стан (банкiр, інженер, адвокат та ін.).

Соціальний статус позначає конкретне місце, яке займає індивід у даній соціальній системі. Сукупність вимог, що пред'являються індивідові суспільством, становить зміст соціальної ролі. Соціальна роль – це сукупність дій, які повинна виконати людина, що займає даний статус у соціальній системі. Кожен статус “зазвичай включає ряд ролей”. Сукупність ролей, зумовлених даним статусом, називається рольовим набором.

Соціальна роль розподіляється на рольові очікування – те, чого, згідно з “правилами гри”, чекають від тієї або іншої ролі, і на рольову поведінку – те, що людина реально виконує в рамках своєї ролі. Кожного разу, беручи на себе ту або іншу роль, людина більш-менш чітко уявляє, що пов'язане з нею, приблизно знає схему і послідовність дій і буде свою поведінку відповідно до очікувань тих, що її оточують. Суспільство при цьому стежить, щоб все робилося так, “як треба”. Для цього існує ціла система соціального контролю – від громадської думки до правоохоронних органів і відповідна їй система соціальних санкцій – від осуду до заборони.

У цьому випадку формується суперечлива особа, бо вона обирає лише одні якісь вимоги, ігноруючи всі інші вимоги й ролі, які пропонують їй виконувати. При цьому людина відходить від осіб, які її недооцінюють, і прагне зближуватися з тими, хто її цінує.

У різних ситуаціях людина виконує різні ролі, проте у чомусь постійно залишається сама собою, тобто рольова поведінка (П) – своєрідне поєднання ролей (Р) та індивідуальності (Я) особи-виконавця.

Кожна роль накладає відомий відбиток на особу, на самосвідомість людини, оскільки людина мобілізує ресурси свого організму й психіки для виконання тієї або іншої ролі. Іноді виникає внутрішній конфлікт, коли людина вимушена виконувати роль, уявлення про яку не відповідають її уявленню про себе, її індивідуальному “Я”.

Можливі такі види конфліктів:

- 1) якщо “роль” вища за можливості “Я”, то людині загрожує перевтома, поява невпевненості в собі;
- 2) якщо “роль” нижча за можливості “Я”, є принизливою для людини, то вирішення цього конфлікту може набути різних форм:
 - а) об'єктивної зміни ситуації (наприклад, людина не задоволена своєю професією, починає вчитися й своїми практичними справами доводить те, що їй під силу більш важкі і цікавіші справи);

- б) не маючи можливості змінити ситуацію, людина змінює її “тільки для себе”, відмовляючись від виконання таких дій, що суперечать “Я” ролі;
- в) конфлікт між роллю і “Я” не вирішується, а лише усувається зі сфери свідомості, пригнічується, і в результаті у вчинках, відчуттях, у свідомості людини явно не проявляється існування конфлікту між “Я” і роллю, але внутрішня напруга наростає і “відбивається на козлах відпущення” (людина “зриває зло” на підпорядкованих і близьких);
- г) “раціоналізацією” називається випадок, коли людина вимушена виконувати не відповідну їй “Я” роль, і щоб її виконувати, запевняє себе й інших, що вона це робить лише за власним бажанням;
- г) “неадекватна поведінка” виявляється в заміні потягу до недоступної людині ролі прагненням виконати роль протилежну. Так, дитина потребує ніжності і ласки, але якщо не сподівається отримати роль улюбленця, починає поводитися підкреслено грубо і нахабно;
- д) людина опинилася в невідповідній для неї “Я” ролі, спрямовує свій гнів проти себе, звинувачує себе або вважає себе невдахою.

Що спонукає людину освоїти ту або іншу соціальну роль? По-перше, зовнішні вимоги, своєрідний психологічний тиск значущих для людини людей спонукають освоїти роль, але все-таки істотніше впливають внутрішні мотиви:

- 1) якщо виконання певної ролі сприяє задоволенню яких-небудь бажань людини через оволодіння нею певною роллю і для неї прийнятні ті права, ті пільги, які доступні для виконання певної ролі;
- 2) якщо оволодіння роллю дозволяє людині одержати соціально-психологічну захищеність, це дає можливість мати кращі соціальні відносини з іншими людьми, отримати їх визнання, любов, схвалення, пошану, то людина здатна докласти максимум зусиль для оволодіння цією соціальною роллю. Таким чином, дії людини, її активність обумовлені насамперед внутрішніми спонукальними силами, її мотивами, потребами, бажаннями.

Фактори регуляції спільної діяльності є факторами інтеракції. До них відносять, зокрема, сумісність і спрацьованість, які створюють спеціальний соціально-психологічний клімат.

Соціально-психологічний клімат як результат та умова ефективності спільної діяльності має різні фактори існування. Він залежить від того, як співрозмовники розуміють один одного.

У результаті у спілкуванні виникають міжособистісні стосунки. Вони можуть бути конфліктними, негативними і сприятливими для подальшого спілкування, позитивними.

Конфліктні ситуації зумовлюють конфліктні відносини або пов'язані з їх існуванням, зокрема пов'язані із виконанням соціальних ролей, впливають на ефективність спілкування. Коли говорять про конфліктну інтеракцію у спілкуванні, то зауважують, що структура, динаміка, функції і типологія конфліктів є характеристиками, які спричиняють ту чи іншу ефективність спілкування. Якщо вони будуть сприяти справі й досягненню успіху, то вони допоможуть досягти взаєморозуміння у спілкуванні.

Таким чином, спілкування як процес у психології вивчають для того, щоб навчити людей встановлювати позитивні міжособистісні стосунки, враховуючи, що воно має три аспекти. Третій аспект спілкування пов'язаний із вивченням особистості.

Тактика взаємодії залежить від взаєморозуміння. Виділяють дві стадії соціальної перцепції. Відображення властивостей особистості, їх пізнання здійснюється через інтерпретацію поведінки та зовнішніх проявів. Акт їх оцінки відбувається під час інтерпретації. Каузальна атрибуція, ідентифікація, рефлексія, стереотипізація емпатії є механізмами, що забезпечують адекватність розуміння поведінки людини у спілкуванні.

Термінологічний словник

Інтерація – це окремі акти взаємодії між людьми, що характеризуються узгодженням операцій і дій, їх темпу та ритму, що забезпечує поліпшення ефективності їх спільної діяльності.

Соціальна поведінка – це те, що реально виконує людина в рамках своєї ролі, яку можна описати з допомогою п'яти основних характеристик: емоційності, способу отримання, масштабів, формалізованості, мотивації.

Соціальна роль – це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції у суспільстві, в системі міжособистісних стосунків, це сукупність дій, які повинна виконувати людина, яка займає дане становище в соціальній системі.

Соціальний статус – це позиція у соціальній системі, яку займає людина і яка передбачає певні права і обов'язки. Соціальний статус – це конкретне місце, яке займає індивід у даній соціальній системі.

Соціальні очікування – це те, чого очікують люди згідно з правилами гри у тій чи іншій спільноті.

Міжособистісне сприйняття – це сприйняття зовнішніх ознак людини, співвіднесення їх з особистісними характеристиками того, кого сприймають, і інтерпретація на цій підставі його вчинків.

Соціально-психологічна ідентифікація – уміння зрозуміти будь-яку людину, уподібнивши себе їй, тобто вміння стати на її позицію (децентрація).

Соціально-психологічна рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається оточуючими.

Соціально-психологічний клімат – це результат міжособистісної взаємодії та спільної діяльності, який виявляється в таких групових ефектах, як настрої і громадська думка, самопочуття та оцінки умов життя і праці людини в організації.

Стереотипізація – це приписування певної низки рис іншій людині через віднесення її за виділеними певними рисами до певного “класу” або групи людей, що пояснюється фактом “неусвідомленого структурування особистості”.

Ідентифікація – це самоототожнення особистості з певним зразком, людиною, групою, яке в психології розглядається як умова формування власної ідентичності, індивідуальності, а також як фундаментальний механізм не тільки когнітивної, а й афективної та регуляторної сфер психіки особистості загалом.

Інтуїція – це здатність бачення особливостей, що характеризують особистість іншої людини, через безпосереднє споглядання, без логічної аргументації.

Емпатія – це вміння сприймати почуття іншої людини як власні, здатність до емоційного відгуку як необхідний компонент спілкування та специфічний засіб пізнання людини людиною.

Імітація – це головний засіб засвоєння соціального досвіду людиною, який має неусвідомлений характер, але завдяки якому дитина відображає, відтворює, відпрацьовує певні соціальні дії.

Сумісність – це оптимальне поєднання якостей людей у процесі взаємодії, що сприяє успішному виконанню спільної діяльності.

Конфлікт – це суперечність, що виникає між людьми у зв'язку з вирішенням тих чи інших питань соціального чи особистісного життя.

Рефлексія – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психологічних актів і станів.

Теми рефератів

1. Функції та структура спілкування.
2. Спілкування як інтеракція.

3. Види взаємозв'язку у спільній діяльності.
4. Шляхи подолання конфліктних ситуацій у спілкуванні.
5. Трансактний аналіз і проблеми спілкування.
6. Сумісність і спрацьованість.
7. Соціально-психологічний клімат як результат та умова ефективності спільної діяльності.
8. Атракція та її значення в довірливому спілкуванні.
9. Стадії міжособистісного розуміння.
10. Адекватність розуміння поведінки інших людей.

Контрольні питання

1. Як співвідносяться між собою діяльність і спілкування?
2. Які рівні спілкування виділяють у психології?
3. Що таке мовленнєвий вплив в умовах спілкування і яка його мета?
4. Які існують психологічні механізми, засоби, методи та прийоми впливу?
5. Чим відрізняються і що є подібного в зараженні, навіюванні, переконанні як формах комунікації?
6. У чому полягають основні функції спілкування?
7. У чому полягає сутність когнітивних аспектів спілкування?
8. З'ясуйте значення таких термінів: “ідентифікація”, “емпатія”, “рефлексія”.
9. Охарактеризуйте шляхи вирішення конфліктних ситуацій.
10. Охарактеризуйте сутність вербальної та невербальної комунікації.
11. Як взаємопов'язані спілкування і діяльність?
12. Які рівні спілкування виділяють у психології?
13. Що означають комунікація, інтеракція, перцепція в спілкуванні?
14. Які ви знаєте психологічні механізми та прийоми впливу?
15. Що діє ефективніше: переконання, зараження чи навіювання?
16. Які є умови запобігання і подолання конфліктів у спілкуванні?
17. Які функції має спілкування?
18. Яку роль відіграє спілкування у навчанні і вихованні?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Як називається взаємодія між людьми, в результаті якої виникають контакт, вплив, відносини спілкування?
 - а) перцепція;
 - б) комунікація;
 - в) інтеграція;
 - г) взаємодія.

2. Яке явище виникає внаслідок афіліації?
 - а) радість спілкування з іншими людьми;
 - б) дружба;
 - в) співробітництво.
3. Що відносять до засобів невербальної комунікації?
 - а) такесика;
 - б) проксеMATика;
 - в) жести;
 - г) міміка.
4. Для чого потрібне рефлексивне слухання?
 - а) контролювати точність сприйняття інформації;
 - б) розуміти почуте;
 - в) сподобатись співрозмовнику;
 - г) проявити тактовність.
5. Як називається пошук засобів спілкування, який якнайкраще відповідає намірам і можливостям партнерів зі спілкування?
 - а) координація;
 - б) адаптація;
 - в) контроль.
6. Як називається оптимальне поєднання властивостей та особливостей учасників взаємодії, яке сприяє згуртованості?
 - а) сумісність;
 - б) кооперація;
 - в) адаптація.
7. У чому полягає принципова відмінність між маніпулятивною дією та особистим впливом?
 - а) використання іншого як засобу досягнення власної мети;
 - б) відвертість,
 - в) відкритість,
 - г) руйнація,
 - г) шкода особистості.
8. Які механізми лежать в основі міжособистісного сприйняття людьми один одного?
 - а) емпатія;
 - б) ідентифікація,
 - в) рефлексія.

9. Як називається приписування в спілкуванні іншій людині певних намірів і причин поведінки?
- а) інтроверсія;
 - б) каузальна атрибуція;
 - в) трансакція.
10. Б.Ф. Ломов відзначав, що спілкування – це поліфункціональний процес, де найбільш складною й важливою є функція формування:
- а) міжособистісних стосунків;
 - б) впливу на свідомість;
 - в) пізнання людьми один одного;
 - г) самовідношення.
11. Формальне спілкування може ще називатися:
- а) рольове;
 - б) ділове;
 - в) функціональне;
 - г) контактне;
 - г) опосередковане.
12. На які види поділяється неформальне спілкування?
- а) контактне;
 - б) опосередковане;
 - в) дружнє;
 - г) професійне;
 - г) ділове.
13. Що містить методика встановлення контакту та з яких етапів вона складається?
- а) зняття психологічного бар'єра;
 - б) знаходження спільних інтересів;
 - в) вияв якостей, що заважають спілкуванню;
 - г) адаптація до партнера;
 - г) знайомство;
 - д) повідомлення про сутність проблеми.
14. Якими позитивними та негативними факторами будуть визначатися ваші взаємовідносини?
- а) повідомлення того, що може бути приємним для іншої сторони;
 - б) швидка схвальна реакція на перші попередні пропозиції;
 - в) демонстрація авторитарних якостей;
 - г) висловлювання сумнівів стосовно пропозицій партнера.

15. Як називається прийом ефективного психологічного впливу у спілкуванні, коли використовується здатність пам'яті повертати людину в ту ситуацію, яка характеризується тим, що у партнера виникли приємні кінестетичні, аудіальні чи візуальні переживання?
- а) приєднання;
 - б) проведення;
 - в) “якоріння”;
 - г) трюїзм;
 - г) банальності;
 - д) переформулювання.
16. Як називаються перешкоди ефективному спілкуванню, що суб'єктивно переживаються або реально присутні, причинами яких можуть бути мотиваційно-операційні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні особливості тих, хто спілкується?
- а) комунікативні бар'єри;
 - б) ускладнення спілкування;
 - в) дефекти;
 - г) збої.
17. Знайдіть суттєві, другорядні і необов'язкові ознаки довірливого спілкування:
- а) близькість психологічної дистанції;
 - б) значущість інформації, стосовно якої виникає довіра;
 - в) зовнішня привабливість партнера;
 - г) відчуття довіри до партнера;
 - г) віра в порядність партнера;
 - д) подібність поглядів й установок.
18. До особливостей атракції в спілкуванні між членами групи належать:
- а) понижена здатність сприймати критику;
 - б) прагнення взяти на себе відповідальність за помилку;
 - в) найкраще подолання стресу;
 - г) зміна структури цінностей;
 - г) виникнення довірливого спілкування.

Основна література: 1-4, 21, 27, 29, 32, 35, 43-45, 50, 52, 54.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст] / Г. М. Андреева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 97–159.

2. Бодалев, А. А. Восприятие человека человеком [Текст] / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
3. Донцов, Ю. А. Психология коллектива [Текст] / Ю. А. Донцов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 191.
4. Коломинский, Н. Л. Психология педагогического менеджмента [Текст] / Н. Л. Коломинский. – К. : МАУП, 1996. – С. 155.
5. Коломинский, Н. Л. Психология взаимоотношений в малых группах [Текст] / Н. Л. Коломинский. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 350 с.
6. Корнев, М. Н. Соціальна психологія [Текст] : підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К., 1995. – 304 с.

Тема 7. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Семінарське заняття 12.

Соціально-психологічні феномени зв'язків особистості та соціального середовища (різноманітних груп)

План

1. Загальна характеристика процесу соціалізації.
2. Механізми соціалізації.
3. Соціальні інститути як форми організації спільної діяльності.
4. Соціалізація в діяльності, в спілкуванні і самосвідомості.
5. Вплив групи на соціалізацію особистості.
6. Соціальні групи й соціальні спільноти.
7. Параметри функціонування груп і соціалізація.

Методичні вказівки

У широкому розумінні поняття “соціалізація” використовується для визначення процесу, в якому людська істота з певними біологічними задатками набуває властивостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві. Теорія соціалізації покликана визначити, під впливом яких соціальних факторів виникають і встановлюються ті чи інші особливості, механізм цього процесу та його наслідки для суспільства. У вузькому розумінні соціалізація розглядається як процес, що забезпечує включення людини в ту чи іншу соціальну групу або спільноту. Формування людини як представника групи, тобто носія її цінностей, норм, установок, орієнтацій, передбачає вироблення у неї необхідних для цього властивостей і здібностей.

Соціалізація є одним із провідних процесів формування особистості. Цей процес здійснюється за допомогою соціальних механізмів,

що забезпечують досягнення групових цілей. Дослідники, аналізуючи психологічні механізми соціалізації, виділяють серед них такі: засвоєння знань, умінь, навичок (О.М. Леонт'єв); імітація, ідентифікація, керівництво (Г. Гірш, М. Форверг); при засвоєнні системи соціальних відносин – переконання, ідентифікація, керівництво, адаптація, імітація, приклад та ін. (Б.Д. Паригін).

Треба розрізняти психологічні механізми й ті фактори середовища, що є зовнішніми для психічного світу людини, але впливають на процес засвоєння соціальної інформації. До останніх можна віднести специфічні для формування та життя людини фактори мікро- та макросередовища, які називають *соціальними інститутами*.

Соціальні інститути – це історично усталені форми організації спільної діяльності. Вони забезпечують спадкоємність у використанні культурних цінностей, передаванні навичок і норм соціальної поведінки. Це такі інститути, як сім'я, школа, установи, організації, неформальні групи тощо.

Розглядаючи соціалізацію як результат засвоєння й активного відтворення людиною соціального досвіду, можна виділити два її аспекти – *типізацію та індивідуалізацію*. Перший аспект пов'язаний із формуванням типових для певної соціальної групи, спільноти властивостей особистості, стереотипів, еталонів, норм поведінки. У другому аспекті індивідуальність – це не передумова соціалізації, а її підсумок.

Розширення та поглиблення соціалізації людини відбувається в трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні та самосвідомості. У *сферах діяльності* соціалізація пов'язана із засвоєнням нових видів діяльності, спрямованих на виділення передусім особистісних смислів, найбільш значущих саме для конкретної людини певних видів та аспектів діяльності. У *сфері спілкування* соціалізація розширює коло спілкування, збагачує його зміст, поглиблює розуміння інших людей, розвиває навички спілкування. У *сфері самосвідомості* соціалізація означає формування власного “я” як активного суб'єкта діяльності, осмислення особистістю своєї соціальної належності, соціальної ролі, формування самооцінки.

Розрізняють такі стадії соціалізації, як дотрудова, трудова і післятрудова. Для соціалізації важливим є засвоєння соціальних ролей. Соціалізація визначається тим, який соціальний статус і соціальну позицію в суспільстві займає людина. Велике значення мають стереотипи у формуванні образу людини. Виникнення соціальних атитюдів, соціальних установок слід розглядати як наслідок взаємодії соціальної ситуації й соціальної потреби.

Людина живе, розвивається і діє у групі, а отже, через неї і для існування в ній відбувається соціалізація. У колективі й під його впливом відбувається становлення особистості – формується її спрямованість, суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей.

Соціальна група – це певна спільність людей, що поєднані на основі деякої чи будь-яких загальних ознак, що належать до сумісної діяльності й здійснюються в групі.

Проблеми функціонування соціальних груп досліджуються і вивчаються соціальною психологією та педагогікою. Педагогіка використовує ці дослідження з метою навчання і виховання.

Основні ознаки, що притаманні соціальній групі і відрізняють її від соціальної спільності:

1. Виникає почуття “ми” на відміну від “вони”, тобто відчуття належності до чогось цілого.
2. Наявність певних групових цінностей і норм, а також санкцій, за допомогою яких соціальна група досягає виконання поставленої мети, тобто створюється ланцюжок: цінності – норми – санкції.
3. Наявність структури.

Вищою формою організації групи є колектив. Колектив – це група людей, які об’єднані спільною діяльністю та мають єдині цілі, що підпорядковані цілям суспільства. Істотною ознакою колективу є суспільна значущість цілей і завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів. Це дає підстави розглядати колектив як найважливішу клітинку суспільного організму.

Одним із важливих параметрів функціонування групи є *групові норми*. Це певні правила, відпрацьовані й прийняті групою. Поведінка членів групи здійснюється відповідно до групових норм, які виконують регулятивну функцію щодо діяльності групи. Норми тісно пов’язані з цінностями, бо всякі правила формулюються тільки на підставі відпрацювання певного ставлення до соціальних явищ, що зумовлене місцем групи в соціальному середовищі, її досвідом в організації певної діяльності.

Цінності різних соціальних груп не завжди збігаються. Норми, як правила, що регулюють поведінку та діяльність членів групи, спираються саме на групові цінності. Зміст норм групи містить у собі і загальнозначущі норми, і специфічні, відпрацьовані конкретною групою. Відносини індивіда й групи можна зрозуміти лише за умови визначення, які норми групи він приймає, а які відкидає, і чому він робить такий вибір. Групові норми сприяють підвищенню стабільності групи, вони

не тільки впливають на членів групи, а й становлять основу соціального контролю.

Соціальний контроль – це система засобів впливу суспільства та соціальних груп на людину з метою регуляції її поведінки відповідно до прийнятих норм. Соціальний контроль вирішує два завдання – підтримує стабільність соціальної структури та забезпечує її позитивний розвиток. Вплив соціального контролю найбільше відчують особи, що демонструють поведінку, що не відповідає нормам.

Поведінка членів групи залежить від системи очікувань щодо виконання групових норм. Такі очікування (у соціальній психології вони мають назву експектації – від англ. *expectation* – очікування) – це різновид соціальних санкцій, що впорядковують систему відносин і взаємодій у групі. На відміну від офіційних регуляторів поведінки в групі, експектації мають неформалізований і не завжди усвідомлюваний характер.

Важливими для соціалізації є основні параметри групи, її склад, структура, процеси, що організують діяльність групи, керівництво та лідерство, групові норми та цінності. Одна із найважливіших проблем у соціально-психологічному аналізі – це проблема класифікації груп. Існують свої закономірності функціонування малих груп і особливості поведінки людини в професійних та інших соціальних групах, що визначають якість її соціалізації.

Термінологічний словник

Умовна група – об'єднана за визначеною ознакою (характер, діяльність, стать, вік) спільність людей, що не мають прямих або непрямих об'єктивних взаємовідносин між собою. Люди, що складають цю спільність, можуть не тільки ніколи не зустрічатися, але й не знати нічого один про одного, хоча при цьому вони знаходяться у визначених, більш-менш однакових стосунках з іншими членами своїх реальних груп.

Реальна група – обмежена в розмірах спільність людей, що існує в загальному просторі й часі, та об'єднана реальними відносинами (наприклад, шкільний клас, військовий підрозділ, родина та ін.). Найбільшою за розмірами реальною групою є людство як історична й соціальна спільність людей, об'єднана економічними, політичними та іншими відносинами між різними країнами і народами. Найменшою реальною групою є діада, тобто два взаємодіючі індивіди.

Група офіційна (формальна) – реальна або умовна соціальна спільність, що має юридично фіксований статус, члени якої в умовах суспільного поділу праці об'єднані соціально заданою діяльністю, що

організує їхню працю. Офіційна група завжди має визначену, нормативно закріплену структуру, призначене або обране керівництво, нормативно закріплені права й обов'язки її членів. Прикладами офіційних груп можуть бути всілякі комісії, групи референтів, консультантів та ін.

Група неформальна (неофіційна) – реальна соціальна спільність, що не має юридично фіксованого статусу, вона добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби і симпатії або на основі прагматичної користі. Неформальні групи можуть бути як ізольовані спільності або складатися всередині офіційних груп.

Група референтна – реальна або умовна соціальна спільність, із якою індивід співвідносить себе як еталоном думок, цінностей, оцінок; на яку орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Референтна група виконує загалом дві функції, а саме: нормативну й порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотивуючому впливі референтної групи, що є джерелом норм поведінки, соціальних установок, ціннісних орієнтацій індивіда. Порівняльна функція референтної групи виявляється в перцептивних процесах.

Групова інтеграція – стан групи, що характеризується упорядкованістю внутрішньогрупових структур, погодженістю основних компонентів системи групової активності, усталеністю субординаційних взаємозв'язків між ними, стабільністю і наступністю їхнього функціонування.

Індивідуалізація – це прагнення людини проявити свої особливості у взаємодії з групою, утвердити свою особистість, своєрідність, неповторність і цінність.

Ідентифікація внутрішньогрупова – форма групових відносин, що виникає в спільній діяльності, при якій переживання одного з членів групи даються іншим як мотиви поведінки, що організують їхню власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення впливів, що фруструють. Психологічною основою внутрішньогрупової ідентифікації є готовність суб'єкта (що складається в спільній діяльності) почувати, переживати, діяти стосовно іншого так, якби цим іншим був він *сам*.

Конфлікт – зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів суб'єктів взаємодії, що фіксуються ними в жорсткій формі. Конфліктна ситуація передбачає суб'єкта можливого конфлікту та його об'єкт. Однак, щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, при якому одна зі сторін починає діяти, принижуючи другу. Якщо протилежна сторона відповідає тим же, то конфлікт із потенційного переходить в актуальний і далі може розвиватися як прямий або

опосередкований, конструктивний (стабілізує) або неконструктивний (дестабілізує ситуацію чи стосунки).

Колектив – група людей, об'єднаних спільними цілями і завданнями, досягнутими в процесі спільної соціально значущої діяльності. Групові процеси в колективі ієрархізовані й утворюють багаторівневу структуру, ядром якої є спільна діяльність, обумовлена особистісними і соціально значущими цілями.

Соціально-психологічна ідентифікація – уміння зрозуміти іншу людину, уподібнивши себе їй, тобто вміння стати на її позицію (децентрація).

Соціально-психологічна рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається оточуючими.

Атитуд – це в перекладі від французького – поза, постава, установка, або готовність, передбачення появи певних обставин, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання діяльності стосовно даного об'єкта.

Соціалізація – це процес перетворення асоціального суб'єкта в соціальну особистість, яка володіє прийнятими у суспільстві моделями поведінки, що сприймає соціальні норми і ролі.

Теми рефератів

1. Соціалізація, десоціалізація і ресоціалізація.
2. Соціалізація дітей і дорослих.
3. Психологічні механізми та основні етапи соціалізації особистості.
4. Значення психологічних знань про групи для педагогічної теорії і практики.
5. Позиція, статус, роль людини в групі.
6. Соціальні еталони та стереотипи як стабілізуючі фактори психіки.
7. Тенденції поведінки людини в групі.
8. Соціально-психологічні феномени в групах.
9. Параметри функціонування груп і соціалізація.
10. Привабливість і взаємовпливи.
11. Механізми взаємовпливів людей і їх характеристика.
12. Рівні включення особистості в стосунки. Знайомство, приятелювання і дружба.

Контрольні питання

1. Як називаються в психології ті процеси, які відбуваються при взаємодії соціального середовища, особистості та групи?
2. Чим зумовлюються когнітивний, аксіологічний (ціннісний), творчий, комунікативний, художній потенціал особистості?

3. Як відбувається соціалізація особистості?
4. Які існують основні стадії процесу соціалізації?
5. Чому міжособистісні стосунки є основою соціалізації особистості?
6. Як пов'язані соціальні статуси, позиції, ролі і формування особистості?
7. Які існують види внутрішньоособистісних конфліктів, що зумовлені вимушеністю людини виконувати соціальну роль, яка не відповідає її уявленням про себе?
8. Що може спонукати людину виконувати ту чи іншу соціальну роль?
9. За якими зовнішніми проявами особистості можна судити про рівень її соціального розвитку й систему соціальних цінностей?
10. До яких негативних наслідків може призвести використання деяких типів неправильного виховання?

Основна література 1, 2, 4, 7, 9-11.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Як можна охарактеризувати процес соціалізації з точки зору його значення для суспільства і людини?
 - а) процес, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки;
 - б) процес формування особистості;
 - в) забезпечує спадкоємність у використанні культурних цінностей;
 - г) результат активного відтворення соціального досвіду.
2. Що формується під час соціалізації і тому може розглядатися як наслідки соціалізації?
 - а) соціальні еталони;
 - б) стереотипи;
 - в) установки;
 - г) конституція тіла.
3. До позитивних функцій стереотипів у спілкуванні відносять:
 - а) прискорення категоризації за окресленими ознаками;
 - б) спрощеність підходів до людей;
 - в) полегшення процесу спілкування.
4. Упорядкуйте ряд за рівнем розвитку та рівнем згуртованості групи:
 - а) кооперація;
 - б) колектив;
 - в) дифузна;
 - г) конгломерат;
 - г) асоціація;
 - д) колектив;
 - е) корпорація.

5. Як називається група реально існуюча або уявлювана, погляди, норми якої є зразком для особистості?
- а) ефективна;
 - б) згуртована;
 - в) нормативна;
 - г) референтна;
 - г) особистісна.
6. Які із вказаних чинників повною мірою визначають міжособистісну симпатію?
- а) ступінь близькості;
 - б) подібність партнерів;
 - в) зовнішність;
 - г) вікові особливості;
 - г) тривалість зв'язків;
 - д) статеві відмінності.
7. Який термін правильно вживати, коли мова йде про зв'язок між суб'єктами людського спілкування?
- а) ставлення;
 - б) відносини;
 - в) стосунки;
 - г) взаємини;
 - г) очікування.

Основна література: 1, 3, 4, 21, 27, 29, 31, 32, 35, 43, 45, 50.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Агеев, В. С. Психология межгрупповых отношений [Текст] / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 143 с.
2. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст] : учебник / Г. М. Андреева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 432 с.
3. Грановская, Р. М. Элементы практической психологии [Текст] / Р. М. Грановская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 216 с.
4. Корнев, М. Н. Соціальна психологія [Текст] : підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К., 2002. – 304 с.
5. Петровский, А. В. Социальная психология коллектива [Текст] / А. В. Петровский, В. В. Шпалинский. – М., 1978. – 200 с.
6. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. ; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогич-

ческой психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с., ил.

7. Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1990. – 494 с.

Тема 8. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Семінарське заняття 13.

Психічний розвиток і формування особистості

План

1. Зовнішні фактори розвитку особистості.
2. Внутрішньо обумовлені характеристики в розвитку особистості.
3. Створення концепції психічного розвитку особистості.
4. Загальна характеристика онтогенезу психічного розвитку особистості.
5. Соціальні та біологічні умови психічного розвитку індивіда.
6. Рушійні сили розвитку особистості.
7. Періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.

Методичні вказівки

Є зовнішньо обумовлені і внутрішньо обумовлені характеристики розвитку особистості. Людина, стаючи особистістю, формується під впливом різноманітних зовнішніх або зовнішньо обумовлених факторів. Так, соціальна природа особистості визначається суспільними відносинами, в яких вона формується, зокрема відносинами, що складаються насамперед у процесі виробництва й споживання матеріальних благ, політичними відносинами, ідеологічними відносинами, відносинами людей у соціальній групі, в яку вона входить.

Цілісність особистості залежить від усього комплексу зовнішніх впливів на неї в ході її розвитку. Якщо є присутнім і виявляється домінуючим вплив одних факторів і недостатність інших, якщо людина попадає в антисоціальні умови й обмежена в одержанні повноцінного впливу всього суспільства, то проблематично говорити про можливість за цих умов гармонійного та всебічного розвитку особистості.

Існують так звані внутрішньо обумовлені характеристики в розвитку особистості. Серед них такі як нерівномірність, інтеграція, компенсація, стадіальність. Нерівномірність розвитку особистості означає, що, залежно від індивідуальних і психофізичних особливостей, одна людина може розвиватися швидше, інша – повільніше. Інтеграція в розвитку особистості означає, що усі внутрішні можливості організму людини

в кінцевому підсумку мобілізуються на досягнення її якісного формування. Компенсація в розвитку особистості означає, що, незважаючи на можливість існування у тієї або іншої людини визначених генетичних або психофізіологічних недоліків або особливостей, у ході її становлення і розвитку як особистості при конкретній і наполегливій мобілізації і за допомогою вольових зусиль всього організму вона здатна досягати хоч і пізніше, але повного індивідуального удосконалювання. Стадіальність розвитку особистості означає, що людина формується як особистість у визначені періоди свого вікового й соціального становлення, для яких можуть бути характерні свої особливості, на кожному з яких діють свої закони.

Вивченням стадіальності розвитку особистості займалися такі всесвітньовідомі психологи, як Ж. Піаже, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, П.Я. Гальперін, Б.Г. Ананьєв, О.В. Запорожець, Н.С. Лейтес, Б.М. Теплов, А.В. Венгер, Ш.О. Амонашвілі та багато інших.

Характеристику психічного розвитку особистості запропонував видатний український психолог Г.С. Костюк, розробивши принцип розвитку в психології, який вважається сьогодні центральним для розуміння природи розвитку особистості. Згідно з положеннями цього принципу розвиток людської особистості хоч і характеризується стадіальністю, є безперервний процес, що виявляється у кількісних та якісних змінах людської істоти. Кількісні зміни, тобто збільшення одних і зменшення інших їх ознак, зумовлюють виникнення якісно нових і знищення старих психічних властивостей. Ці зміни особливо помітні, коли спостерігається формування організму людини в утробний період розвитку. За короткий час відбувається перетворення організму із зародкової клітини в людську істоту. Після народження кількісні та якісні зміни відбуваються не тільки у будові тіла щодо фізичних характеристик, а й щодо психічних явищ. На основі цих змін, що зумовлюють формування свідомості, відбувається становлення людини як особистості.

Психіка дитини формується з віком та ускладнюється як структурно організована динамічна система. Виникають нові психічні якості, нові складні психічні структури внаслідок диференціації наявних структур, виділення окремих функцій і нової їх інтеграції, тобто об'єднання у нове ціле. Процес психічного розвитку відбувається не від елементів до цілого, а від структурно нижчого до вищого цілого. Онтогенез психіки виступає як незворотна прогресивна послідовність ускладнених структур, в якій генетично пізніші структури виникають із більш ранніх і містять їх у собі в зміненому вигляді.

Онтогенез психіки відбувається не по прямій, а по спіралі. Кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої. Більш ранні структури не зникають з появою пізніших, в індивіда завжди є можливість повернутися до них.

Ускладнення психічних структур при переході від нижчих до вищих рівнів психічного життя стосується всіх сторін психічного розвитку – когнітивної, потребнісно-мотиваційної, емоційно-вольової сфер особистості, її психічних явищ, змістовного боку психічних процесів (системи уявлень, знань, понять, узагальнень, класифікації) й операційного плану їх (системи дій, операцій, навичок), плану діяльності і спілкування, всієї психічної діяльності взагалі, а також особистості та її самосвідомості. Такі зміни цілеспрямовано відбуваються, тому що зумовлюються спеціально організованою діяльністю для забезпечення психічного розвитку особистості. Вона називається провідна діяльність. Для кожного етапу психічного розвитку особистості, за О.М. Леонтьєвим, існує своя провідна діяльність, в якій формується вся сукупність психічних процесів, властивостей і соціальних якостей індивіда. У цій діяльності провокується прояв типологічних та індивідуальних особливостей, виникнення індивідуальності й особистості.

Формування особистості під час психічного розвитку є біологічно й соціально зумовленим процесом. Людський індивід розвивається і як біологічна істота, і як представник біологічного виду *Homo sapiens*, і як член людського суспільства. Історія попереднього розвитку людини, тобто філогенез, впливає на індивідуальний розвиток (онтогенез) двома шляхами – біологічним і соціальним.

За даними Г.С. Костюка, онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості – соціальною спадковістю, яка фіксується в різноманітних формах і продуктах культури. Ці дві детермінанти тісно пов'язані в процесі розвитку людини. Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, що сформувався в процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість представлена сукупністю культурних досягнень людства, продуктивним досвідом, що накопичені в процесі його історичного та суспільного розвитку.

Наявність цих двох детермінант визначила й два протилежні погляди на чинники походження особистості. Представники першого погляду, біоенетичного, вважали, що онтогенез психіки людини детермінується лише біологічними факторами, біологічною спадковістю. Згідно з іншою думкою, соціоенетичною, психічний розвиток індивіда визначається не природою, а соціальними умовами його життя. З точки зору сучасної науки в онтогенезі психіки людини існує єдність біологічних і соціальних умов. При цьому вирішальна роль належить соціальним

умовам, оскільки утворення, що формуються, і свідомість, і особистість по суті своїй є соціальними явищами.

У психічному розвитку вплив суспільного середовища змінюється залежно від процесу дозрівання дитини, зростання її фізичних і розумових сил, становлення потреб і прагнень, здатності сприймати об'єкти та наслідувати їх, від виникнення нових видів діяльності. Життєві зв'язки дитини з навколишнім соціальним середовищем характеризуються вибірковістю, а з віком розширюються і збагачуються. Спочатку головним соціальним середовищем для дитини є сім'я, батьки, родичі, які доглядають її. Пізніше поруч з дітьми з'являються інші люди – вихователі та вчителі освітніх установ, товариші, шкільні і позашкільні групи. Дитина підрастає і потрапляє у суспільне оточення, з яким устанавлюються як безпосередні, так і опосередковані контакти – через засоби масової інформації, участь у спільній діяльності тощо. Вплив соціального оточення опосередковується також рівнем власної активності дитини у діяльності й поведінці, характером відносин з іншими людьми, рівнем культури, освіченості, індивідуальними рисами характеру тощо.

Процес становлення людської особистості здійснюється як “саморух”, якому, на думку Г.С. Костюка, властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов. Зовнішні умови визначаються природним і соціальним середовищем, необхідним для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, праці, розвитку. За формулою детермінації, яку запропонував С.Л. Рубінштейн, зовнішні умови впливають на процес розвитку через внутрішні умови, що містяться в самому індивіді.

Джерелом “саморуку” в психічному розвитку особистості стає суперечність між зовнішнім і внутрішнім. Існують і внутрішні суперечності, що виникають у житті людини, спонукаючи до активності, спрямованої на її подолання. Натомість виникають нові суперечності, які знову стають новими рушійними силами розвитку. Однією із основних суперечностей, що закономірно виявляється на всіх вікових етапах, є розходження між новими потребами, цілями, прагненнями особистості, яка розвивається, та досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. Ці суперечності виникають тому, що мотиваційна сторона розвитку особистості випереджає її змістовну й операційну сторони. Такі внутрішні суперечності розв'язуються в дитинстві у сюжетній грі дошкільників, через яку вони активно включаються у життя дорослих, засвоюють їхній досвід.

На різних етапах розвитку суперечності набувають свого змісту, своїх форм виявлення й способів подолання. У концепціях психічного розвитку особистості вони називаються періодами. Визначення періодів, стадій і фаз розвитку людини необхідне для раціональної побудови системи навчання й виховання, професійного самовизначення моло-

дого покоління, для повнішого використання трудового й творчого потенціалу дорослої людини на кожному віковому етапі.

У психології зроблено багато спроб періодизації психічного розвитку індивіда, проте дотепер немає загальноприйнятої системи періодизації. Це пояснюється різним розумінням детермінації вікових ступенів цього процесу.

Узагальнюючи результати досліджень таких психологів, як Л.І. Божович, Л. Бернар, Ш. Бюлер, Л.С. Виготський, І.С. Кон, А. Косаківський, Г.С. Костюк, Д.Б. Ельконін, український психолог В.Ф. Моргун разом із Н.Ю. Ткачовою запропонували цілісну схему періодизації розвитку особистості впродовж усього її життя. Вони виділяють такі фази:

1. Фаза новонародженого.
2. Стадія немовляти.
3. Перехід до раннього дитинства.
4. Дошкільне дитинство.
5. Молодше шкільне дитинство.
6. Підлітковий вік.
7. Старший підлітковий вік.
8. Перехід до юності.
9. Юнацький вік.
10. Молодість.
11. Перехід до розквіту.
12. Розквіт.
13. Зрілість.
14. Старість.

Визначення періодів, стадій, фаз психічного розвитку є необхідною умовою раціональної побудови системи навчання та виховання.

Термінологічний словник

Життєвий цикл розвитку – це розвиток, в якому виділяють періоди, що розглядається як певний ступінь розвитку особистості, відтинок її життєвого шляху.

Період психічного розвитку – це проміжок часу, який охоплює виникнення суперечностей у тому чи іншому віці та їх вирішення через новоутворення. Основні періоди психічного розвитку включають за психолого-педагогічними критеріями соціальну ситуацію, зміст і форми навчання і виховання, провідну діяльність у її співвідношенні з іншими видами діяльності, рівень розвитку особистісних новоутворень.

Стадія новонародженого – це початкова ланка періоду раннього дитинства, яка продовжується перші три місяці життя і пов'язана з різкою зміною ситуації розвитку, з переходом до післяродового існування,

психіка якої характеризується реакціями на світло, звуки і яскраво вираженими інстинктами, критерієм завершеності якої є “комплекс поживлення”, як реакція дитини на дорослу людину.

Стадія немовляти – це етап психічного розвитку дитини тривалістю від народження до 1-1,5 року, під час якої провідною стає потреба у спілкуванні, що розглядається і як провідна діяльність, що за своєю формою є безпосередньо емоційним.

Раннє дитинство – це етап від одного до трьох років, під час якого дитина оволодіває ходінням та предметними діями через предметно-маніпулятивну діяльність, у рамках якої формується багато вмій і навичок, а також дієве мислення, мова й уявлення про себе як суб’єкта у світі.

Дошкільний вік – це період, основною потребою якого є прагнення брати участь у житті й діяльності дорослих, яка може бути реалізованою у грі, завдяки якій дитина отримує опрідметнену потребу залучатися до суспільно корисних видів праці. Триває цей період від 3 до 7 років.

Молодше шкільне дитинство – це віковий період набуття певного суспільного становища, реалізація суспільно значущої діяльності у вигляді систематичної навчальної діяльності, яка дозволяє дитині усвідомлювати своє нове місце в системі суспільних відносин і розвивати довольні форми пізнавальної активності. За тривалістю збігається з навчанням у початковій школі, або молодших навчальних класах (від 7 до 11 років).

Пубертатний (підлітковий) період – це період завершення дитинства і початку переходу до дорослості, під час якого проявляється ініціатива змінювати стосунки з дорослими, вимагається рахуватися із новими можливостями. Із-за цього імовірними стають конфлікти у випадку прояву консерватизму з боку дорослих і небажання рахуватися з підлітком як фактично дорослою за біологічними ознаками людиною. Тому цей період протікає особливо бурхливо і закінчується виникненням нових можливостей для усвідомлення себе, відкриттям власного “Я” за умови правильно організованого спілкування. За тривалістю він поділяється на молодший підлітковий (від 11 до 15 років) і старший підлітковий вік (від 15 до 17 років).

Ювенальний (юнацький) вік – це завершення перехідного стану від дитинства до дорослості, остання стадія підготовки до самостійного життя, яка поділяється на два періоди – перехідний до юності (17-18 років) і юнацький (18-23). У першому періоді випускником розробляється життєва перспектива, здійснюється вибір професійної діяльності та життєвих перспектив. У другому періоді провідною стає діяльність, спрямована на конкретне професійне самовизначення.

Молодість – це початковий період (24-30 років) зрілості, що характеризується усвідомленням себе як дорослої людини з відповідними правами і обов'язками, формуванням конкретного уявлення про майбутнє життя, перед особистістю постає завдання спеціалізації в обраній професії, набуття майстерності.

Перехід до розквіту – стадія, що виникає близько 30 років, під час якої, на думку багатьох психологів, відбувається велика криза в житті людини, коли її уявлення про життя розходяться з дійсністю, а життя перестає здаватися легким і зрозумілим. У зв'язку з цим іноді руйнуються основи способу життя, перебудовується вся особистість.

Розквіт – золотий вік людини (31-40 років), період найвищої працездатності й віддачі, особистість набуває значного життєвого досвіду, стає повноцінним спеціалістом, сім'янином, досягає вершин творчості. Наприкінці цього періоду в людини може виникати питання про те, що вона залишить людям.

Зрілість – період від 40 до 55 років, під час якого людина досягає вершин майстерності, певного становища у суспільстві, накопичує професійний досвід спілкування з людьми і реалізує потребу передати досвід учням, послідовникам.

Старість – період, що починається від 55 років і являє собою природну і здорову частину життя, що має бути щасливою для людини й корисною для суспільства. Старість можна розділити на похилий вік (55-75), старечий вік (75-90) і довголіття (понад 90 років).

Теми рефератів

1. Життєвий цикл розвитку людини.
2. Особливі риси розвитку студентів.
3. Успішність студентів і психічний розвиток.
4. Соціальна адаптація студентів до навчання у вищому навчальному закладі.
5. Особливості розвитку особистості студента.

Контрольні питання

1. Що спільного і відмінного між філогенезом психіки та онтогенезом особистості?
2. Як співвідносяться соціальне й біологічне в розвитку особистості?
3. Яку роль відіграють будь-які протиріччя у психічному розвитку особистості?
4. Якими є умови психічного розвитку індивіда в процесі формування його особистості?

5. Чому існують різні періодизації психічного розвитку особистості?
6. Назвіть основні вікові періоди життєвого шляху людини.
7. Які етапи життєвого шляху людини є найважливішими для розвитку особистості?
8. Які особливості властиві юнацькому віку?
9. Які умови активізують виховання й навчання особистості, а які гальмують?
10. До якого віку триває розвиток особистості?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Коли відбувається руйнація попередньої форми відносин людини із навколишнім світом і формування нової системи взаємовідносин зі світом і людьми, як називають цей період?
 - а) критичний;
 - б) ліричний;
 - в) революційний.
2. До новоутворень юнацького віку відносять:
 - а) самосвідомість;
 - б) світогляд;
 - в) професійну спрямованість навчальної діяльності;
 - г) самоповагу.
3. Що таке моральний розвиток особистості?
 - а) процес формування моральних суджень;
 - б) практика здійснення вчинків;
 - в) засвоєння знань про мораль;
 - г) досвід самопожертвування;
 - г) схильність до самовдосконалення.
4. Прагнення до самоутвердження своєї незалежності є особливістю:
 - а) ранньої юності;
 - б) підлітка;
 - в) молодшого школяра.
5. До особливостей розвитку студента, що в перекладі з латинської означає “той, що наполегливо навчається і оволодіває знаннями”, належать:
 - а) збільшення інтересу до моральних проблем;
 - б) посилення мотивації поведінки;
 - в) суперечливість внутрішнього світу;
 - г) надія на цікаве майбутнє життя.

6. Визначте, які особливі риси має студент на різних (від 1 до 5 курсу) курсах навчання у вищому навчальному закладі.
- а) поведінка відрізняється високим ступенем конформізму;
 - б) формуються широкі культурні запити і потреби;
 - в) звужуються сфери різносторонніх інтересів до тільки професійних;
 - г) формуються чіткі практичні установки на майбутній вид діяльності;
 - г) напруженою є навчальна робота студентів.
7. Які основні психологічні можливості виділяють у пізній юності?
- а) самостійність мислення;
 - б) критичне ставлення до викладачів;
 - в) здатність до захоплення й оптимізм;
 - г) професійна компетентність.
8. Як називається розвиток, який забезпечує адаптацію до змін навколишнього середовища?
- а) нервової системи;
 - б) фізичний;
 - в) статевий;
 - г) когнітивний;
 - г) моральний.
9. Рушійними силами розвитку є:
- а) суперечки;
 - б) протиріччя;
 - в) конфлікти;
 - г) змагання.
10. Єдність внутрішніх і зовнішніх умов розвитку в психології називається:
- а) соціальна ситуація розвитку;
 - б) механізм розвитку;
 - в) умови розвитку;
 - г) фактори розвитку.

Основна література: 11, 27, 33, 39, 41, 45, 46, 52, 54, 55, 56, 57.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Божович, Л. И. Проблемы формирования личности [Текст] / Л. И. Божович. – Воронеж : МОДЗК, 1995. – 352 с.

2. Гримак, Л. П. Резервы человеческой психики / Л. П. Гримак. – М. : Педагогика, 1987. – 168 с.
3. Моргун, В. Ф. Проблемы переодизации развития личности в психологии [Текст] / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева. – М., 1981.
4. М'ясоїд, П. А. Проблема психології розвитку [Текст] / П. А. М'ясоїд // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С. 5–11.
5. Побірченко, Н. А. Учнівська молодь і професії ринкової економіки [Текст] / Н. А. Побірченко. – К., 1998. – 206 с.
6. Яценко, Т. С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика [Текст] : навч. посібник / Т. С. Яценко, Я. М. Кміт, Б. М. Олексієнко. – Хмельницький : НАПВУ, 2002. – 792 с.

Навчальний модуль 2. Педагогіка

Тема 9. ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕДАГОГІКИ

Семінарське заняття 14.

Загальна характеристика педагогіки як науки

План

1. Передумови виникнення педагогіки.
2. Походження термінів “педагог” і “педагогіка”.
3. Виділення педагогіки в самостійну науку.
4. Етапи становлення педагогіки як науки.
5. Поняття про педагогіку, її об’єкт і предмет.
6. Педагогіка як теоретична наука і практична діяльність.
7. Галузі педагогіки, методи та взаємозв’язок з іншими науками.

Методичні вказівки

Педагогічна галузь знань є чи не найстародавнішою і, по суті, невіддільною від розвитку суспільства. Суспільний прогрес людства став можливим лише тому, що кожне нове покоління людей оволодівало виробничим, соціальним і духовним досвідом предків і, збагачуючи його, вже в розвиненішому вигляді передавало своїм нащадкам. Чим більше розвивалося і ускладнювалося виробництво, чим більше накопичувалося наукових знань, тим більш важливого значення набувала спеціальна підготовка підростаючих поколінь до життя, тим гострішою ставала необхідність у їх спеціально організованому вихованні – в цілеспрямованій передачі досвіду людства. Це зумовило виникнення потреб суспільства в педагогічних знаннях, в узагальненні досвіду організації процесу підготовки молодого покоління до дорослого життя.

Освіта і виховання перетворилися на об'єктивну потребу суспільства і стали найважливішою передумовою його розвитку.

Починаються систематичні дослідження процесу передачі знань молоді для його оптимізації в пізній період рабовласницького ладу, коли виробництво і наука досягли значного розвитку, коли виховання виділяється в особливу суспільну функцію, а отже, коли виникають спеціальні виховні установи і заклади, з'являються особи, педагоги, професією яких стає навчання і виховання дітей.

З античної Греції походить термін “педагог”, тобто вчитель, і термін “педагогіка”, який закріпився як назва науки про виховання.

У Стародавній Греції педагогами називалися раби, яким аристократи доручали наглядати за дітьми, супроводжувати їх до школи. Грецьке слово пейдагогос (пейда – дитина, гогос – вести) означає вести дитину. Згодом педагогами почали називати людей, які займалися навчанням і вихованням дітей, які для цього використовували спеціальний досвід, узагальнений у вигляді знань, що отримали назву “педагогіка”, або наука про способи навчання молоді для підготовки їх до самостійного життя.

Як особлива самостійна наука педагогіка існує з початку XVII століття завдяки появі визначного твору чеського вченого Яна Амоса Коменського “Велика дидактика”. У цьому творі вчений, завдяки вивченню значного досвіду навчання дітей, запропонував у систематизованому вигляді найбільш загальні принципи, методи, форми навчання, які є взагалі, незалежно від країни і рівня її розвитку, тобто запропонував основи педагогічних знань.

В історії педагогічних знань можна виділити три етапи. Перший етап – це етап донаукових педагогічних знань, які були систематизовані на основі емпіричного досвіду виховання й освіти у формі народної мудрості поколінь. У сучасних умовах систему цих знань відносять до народної педагогіки. Другий етап – це етап виникнення перших наукових концепцій, потреба в яких виникає у зв'язку із необхідністю створення в суспільстві цілісної освіти. У цей час створює свою концепцію і Ян Амос Коменський. Крім нього, свої думки про навчання залишили й представники різних часів філософії: Конфуцій, Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит, Квінтиліан за часів античної філософії; Фома Аквінський в епоху Середньовіччя; в епоху Відродження – Ф. Рабле, М. де Монтень, Т. Мор, Т. Кампанелла, Е. Роттердамський; в західноєвропейській педагогіці епохи Нового часу та Просвітництва – це педагогічні ідеї Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, Д. Дідро та інших. Це створило підстави для висновку, що був запропонований на початку XVIII ст. англійським філософом Ф. Беконом, який написав

працю “О достоинстве и приумножении наук”, де перераховує існуючі науки, зокрема як самостійну називає педагогіку.

Основна ідея просвітителів XVIII-XIX ст. полягала в тому, що головним у справі навчання і виховання вважається створення сприятливих умов для розвитку природних задатків дитини.

Серед українських просвітителів слід назвати Г.С. Сковороду, який виступав проти церковно-схоластичного і феодально-аристократичного виховання. У своїх творах він виступав за те, щоб освіту зробити доступною для всіх прошарків суспільства.

Значний внесок у розвиток педагогіки зробив К.Д. Ушинський. У своїх працях “Про народність у суспільному вихованні”, “Людина як предмет виховання” він розглядає і розкриває зміст основних педагогічних ідей.

Ідеї народності у вихованні розвивали також такі українські педагоги, як О.В. Духнович (“Народна педагогіка”), І. Бертишевський (“Педагогіка руська”).

Цей період характеризується також ідеями М.В. Ломоносова, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, П.А. Грабовського, М.М. Коцюбинського, Л. Українки, О.І. Герцена, В.Г. Белінського, М.О. Добролюбова, М.Г. Чернишевського, Н.П. Драгоманова, М.І. Пирогова, Л.М. Толстого та ін.

Третій період – це етап становлення й розвитку сучасної педагогіки як наукової системи, методологічною основою якої став діалектичний підхід до теорії розвитку особистості, суспільства, людства, цілісний всебічний підхід до формування особистості, відображений у працях таких відомих сучасних педагогів і психологів, як А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, С.Т. Шацький, А.П. Пінкевич, М.М. Пістряк, С.Х. Чавдаров, Г.С. Костюк та інших.

Значний вклад у розвиток сучасної педагогіки внесли вчителі-новатори. Серед них М.П. Гузик, Є.Н. Ільїн, М.П. Щетинін, В.Ф. Шаталов. Вони висунули ідею нових взаємовідносин з учнями в процесі навчання і виховання, розробили теорію співробітництва педагога та учня, апробували на практиці ідеї навчання без примусу, навчання з випередженням, навчання великими блоками, нові форми роботи, формування інтелектуального фону класу на основі диференціації і індивідуалізації навчання, виходячи з того, що кожен учень є особистістю, індивідуальністю зі своїми здібностями і задатками.

На сучасному етапі педагогіка – це наука, яка вивчає закономірності, принципи, зміст, методи, форми освіти, виховання, навчання.

Об’єкт пізнання в педагогіці – людина, що розвивається в результаті виховних відносин. Предмет педагогіки – виховні відносини, що забезпечують розвиток людини.

Педагогіка – це наука про те, як виховувати людину, як допомогти їй стати духовно багатою, творчо активною і цілком задоволеною життям, знайти рівновагу з природою і суспільством.

Педагогіка іноді розглядається і як наука, і як мистецтво. Отже, педагогіка може виступати і як теорія, і як практика. Коли мова йде про виховання, то також необхідно мати на увазі, що воно має такі два аспекти: теоретичний і практичний. Теоретичний аспект виховання є предметом науково-педагогічного дослідження. У цьому сенсі педагогіка виступає як наука і є сукупністю теоретичних і методичних ідей з питань виховання.

Інша справа – практична виховна діяльність. Її здійснення вимагає від педагога оволодіння відповідними виховними вміннями і навичками, які можуть мати різний ступінь досконалості і досягати рівня педагогічного мистецтва. З семантичної точки зору необхідно розрізняти педагогіку як теоретичну науку і практичну виховну діяльність, як мистецтво.

Які завдання вирішує педагогічна наука?

Слід розрізняти наукові і практичні завдання педагогіки. Завдання педагогічної науки – проводити дослідження, а практичні завдання школи, вищого навчального закладу – здійснювати виховання, освіту школярів, студентів.

Пріоритетним завданням педагогічної науки є завдання розвитку закономірностей у галузях виховання, освіти, управління освітніми і виховними системами. Закономірності в педагогіці трактуються як зв'язки між навмисно створеними або об'єктивно існуючими умовами, досягнутим і результатами, якими є навчання, вихованість, розвиненість особи в конкретних її параметрах.

До складу постійних завдань педагогічної науки входить і завдання вивчення та узагальнення практики, досвіду педагогічної діяльності. Професійна освітньо-виховна робота є творчою, тому будь-який педагог-практик використовує раціональні засоби ефективного впливу на учнів. Багато педагогів створюють оригінальні педагогічні технології. Проте будь-які зразки творчості вчителів не можуть знайти свого місця в системі педагогічних цінностей без теоретичного обґрунтування та наукової інтерпретації. Роль науки полягає в тому, щоб проникнути в суть знахідок, виявити те, що відповідає індивідуальності педагога-новатора, його неповторності, що піддається аналізу, вивченню в педагогіці і може стати загальним надбанням.

Педагогіка – це наука про виховні відносини, що виникають у процесі взаємозв'язку виховання, освіти та навчання з самовихованням, самоосвітою і самонавчанням, які спрямовані на розвиток людини.

До категорій належать найбільш місткі і загальні поняття, що відображають суть науки, її сталі і типові властивості. У будь-якій науці категорії виконують провідну роль, вони є формою збереження наукових знань і пов'язують їх у цілісну систему.

Педагогіка має різноманітні галузі: загальна педагогіка, дошкільна педагогіка, педагогіка загальноосвітньої школи, спеціальна педагогіка, професійно-технічна педагогіка, педагогіка вищої школи. Серед методів педагогічного дослідження можна назвати методи педагогічних спостережень, метод бесіди, анкетування та інтерв'ю, метод педагогічного експерименту, метод вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду, метод теоретичного аналізу педагогічних досліджень, моделювання, соціометрію, математичні методи, ранжирування. Існує взаємозв'язок педагогіки з іншими науками і психологією, соціологією, кібернетикою.

Термінологічний словник

Педагогіка – (від грецьк. *pais* – дитина; *ago* – веду) – наука про навчання, освіту й виховання людей стосовно потреб соціально-економічного розвитку суспільства.

Етнопедагогіка – це наука, що вивчає особливості розвитку і становлення народної педагогіки.

Сурдопедагогіка – галузь педагогіки (зокрема дефектології), що займається проблемами розвитку, навчання і виховання дітей з вадами слуху.

Тифлопедагогіка – галузь педагогіки (зокрема дефектології), що займається проблемами розвитку, навчання і виховання дітей з вадами зору.

Олігофренопедагогіка – галузь педагогіки (зокрема дефектології), що займається проблемами розвитку, навчання і виховання розумово відсталих дітей.

Народна педагогіка – галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які відображають погляди на систему, напрями, форми, засоби виховання і навчання підростаючого покоління.

Педологія – (від грецьк. *pais* – дитина + *logos* – вчення) наука про дитину, особливості її анатомо-фізіологічного, психічного та соціального розвитку.

Логопедія – наука, яка вивчає порушення мови і займається корекцією мовних дефектів.

Функції педагогіки – чітко окреслені напрями і види діяльності, пов'язані з завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості.

Методи дослідження в педагогіці – прийоми, способи та процедури емпіричного і теоретичного пізнання явищ і процесів педагогічної дійсності.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

1. Значення педагогіки як науки.
2. Основні етапи розвитку педагогічної науки.
3. Завдання педагогіки на сучасному етапі.
4. Роль і місце педагогіки в системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації сучасних спеціалістів.
5. Стан освіти в Україні в різні часи її історичного розвитку.
6. Внесок українських педагогів у педагогічну думку ХХ ст.
7. Предмет, завдання та перспективи розвитку педагогіки.

Контрольні питання

1. Чому педагогіка має зв'язки з іншими науками?
2. Які галузі має педагогіка і чим вони відрізняються?
3. Чи правильно вважати чеського педагога Яна Амоса Коменського засновником педагогіки?
4. Що означає термін “педагогіка”?
5. Що таке педагогіка як наука?
6. Чи було освіченим українське козацтво? У чому полягають ознаки його освіченості?
7. Як посприяв гетьман Петро Сагайдачний розвитку братських шкіл?
8. Який навчальний заклад України став першим вищим навчальним закладом і першим культурним центром?
9. У чому полягають особливості сучасної педагогіки та освіти?

Основна література: 2, 4-6, 11, 13.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Становлення особистості, формування гідного члена суспільства відбувається за участі:
 - а) держави;
 - б) громадян;
 - в) вчителя;
 - г) однолітків;

- г) родичів.
2. Педагогіка взаємопов'язана з такими науками:
- а) психологією;
 - б) філософією;
 - в) економікою;
 - г) фізіологією;
 - д) соціологією;
 - д) опором матеріалів.
3. Складовими загальної педагогіки є:
- а) теорія виховання;
 - б) логопедія;
 - в) дидактика;
 - г) теорія управління в системі освіти;
 - г) педагогіка вищої школи.
4. На якому етапі розвитку педагогіки вперше значна увага приділялася стимулюванню живого інтересу до знань, прагненню в педагогіці віднайти способи створити таку атмосферу в навчанні, яка б перетворила навчання в радісний цікавий процес:
- а) на зорі людства;
 - б) Античний світ;
 - в) епоха Середньовіччя;
 - г) епоха Відродження;
 - г) ХХ століття і сучасність.
5. Я. Коменський вважав за можливе одночасне навчання такої кількості учнів:
- а) 450;
 - б) 300;
 - в) 40;
 - г) 50;
 - г) 500.
6. Чи стала педагогіка наукою в Античні часи?
- а) так;
 - б) ні.
7. Становлення педагогіки як науки пов'язане з ім'ям Ярослава Мудрого чи ні?
- а) так;
 - б) ні.

Основна література: 2, 5, 6-8, 15, 16, 31, 32, 34, 39, 44, 45, 49, 51, 56.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Волкова, Н. П. Педагогіка [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
2. Галузький, В. М. Педагогіка: теорія та історія [Текст] : навч. посіб. / В. М. Галузький, М. Б. Євтух. – К. : Вища шк., 1995. – 297 с.
3. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник [Текст] / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 337 с.
4. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття) [Текст]. – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.
5. Любар, О. О. Історія української педагогіки [Текст] / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1999. – 356 с.
6. Сисоєва, С. О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки [Текст] : навчальний посібник / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – К. : Центр навчальної літератури. – 2003. – 308 с.

Тема 10. ДИДАКТИКА І СУТНІСТЬ НАВЧАННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТИ. ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Семінарське заняття 15.

Освіта, її система, зміст і педагогічний процес

План

1. Дидактика як самостійна наука.
2. Завдання, рівні і види.
3. Сутність і зміст освіти.
4. Теорії освіти та їх вплив на педагогічний процес.
5. Педагогічна діяльність: суб'єкти та об'єкти педагогічного процесу.
6. Цілі педагогічного процесу.
7. Структура педагогічного процесу.

Методичні вказівки

Галузь педагогічної науки, що вивчає проблеми навчання, називається дидактикою. Це відносно самостійна наука, що вивчає загальні закономірності навчання, його принципи й організаційні форми. Термін “дидактика” запозичений із грецької термінології. За своїм походженням він належить до грецької мови, перекладається як повчальний. Вперше цей термін увів у науковий обіг німецький педагог Вольфганг Ратке (1571-1635). У сучасному розумінні дидактика є найважливішою

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

галуззю наукового знання, вона вивчає і досліджує проблеми освіти і навчання.

Сучасна дидактика ставить своїм завданням вийти на світові позиції у вивченні нових технологій, форм і методів навчання.

Як і кожна наука, дидактика має свій концептуальний апарат. У системі її категорій виділяють такі найголовніші поняття, як “освіта”, “педагогічна діяльність”, “викладання”, “навчання”, “пізнавальна діяльність” та інші.

Під освітою слід розуміти цілеспрямований процес навчання і виховання на користь особи, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином, що навчається, визначених державою освітніх рівнів (від дошкільного до вищого). Освіта – це спеціально організована система зовнішніх умов, що створюються в суспільстві для розвитку людини. Спеціально організована освітня система – це навчально-виховні заклади, установи підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У цій системі здійснюється передавання і прийом досвіду поколінь згідно з цілями, програмами, структурами та за допомогою спеціально підготовлених педагогів. Всі освітні установи в державі об’єднані в систему освіти, за допомогою чого відбувається управління розвитком людини у суспільстві. Освіта може розглядатися в різних смислових площинах: і як система, що має певну структуру та ієрархію її елементів у вигляді наукових і навчальних закладів різного типу (дошкільна, початкова, середня, середньо-спеціальна, вища освіта, післядипломна освіта), і як процес, який має тривалість у часі, різницю між початковим і кінцевими станами учасників цього процесу, технологічність, що забезпечує зміни, перетворення, і як результат, що свідчить про закінчення навчального закладу і посвідчення цього факту сертифікатом.

Освіта забезпечує певний рівень розвитку пізнавальних потреб і здібностей людини, певний рівень знань, умінь, навичок, його підготовки до того або іншого виду практичної діяльності. Розрізняють загальну і спеціальну освіту. Загальна освіта забезпечує кожній людині такі знання, уміння, навички, які необхідні їй для всебічного розвитку і є базовими для отримання в подальшому спеціальної професійної освіти. За рівнем і за обсягом за змістом як загальна, так і спеціальна освіта можуть бути початковою, середньою і вищою. Зараз, коли виникає необхідність безперервної освіти, з’явився термін “освіта дорослих”, післявузівська освіта.

Під змістом освіти В.С. Леднев розуміє “... зміст триєдиного цілісного процесу, що характеризується, по-перше, засвоєнням досвіду попе-

редніх поколінь (навчання), по-друге, вихованням типологічних якостей особи (виховання), по-третє, розумовим і фізичним розвитком людини (розвиток)”. Звідси виникають три компоненти освіти: навчання, виховання, розвиток.

Зміст освіти є одним із чинників економічного і соціального прогресу суспільства і повинен бути зорієнтований на забезпечення самовизначення особи, створення умов для її самореалізації; на розвиток цивільного суспільства; на зміцнення і вдосконалення правової держави.

Зміст освіти повинен забезпечувати формування у того, хто навчається, адекватної сучасному рівню знань і рівню освітньої програми (ступені навчання) картини світу; адекватний світовому рівень загальної і професійної культури суспільства; інтеграцію особистості в системі світових і національних культур; формування людини-громадянина, інтегрованої в сучасне йому суспільство і спрямованої на вдосконалення цього суспільства; відтворення і розвиток кадрового потенціалу суспільства.

Таким чином, під змістом освіти слід розуміти таку систему передачі наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і етико-естетичних ідей, якими необхідно оволодіти тим, хто навчається у навчальних закладах. Це така частина суспільного досвіду поколінь, яка відбирається відповідно до поставлених цілей розвитку людини у суспільстві.

Тому зміст освіти – це один із головних елементів у структурі змісту процесу навчання. Це категорія історична. Вона змінюється під впливом розвитку виробництва, науки, культури, а також у зв’язку з прогресом дидактики і новими підходами до навчання, що виникають відповідно до вимог часу. У цілому, освіта повинна вирішити такі завдання: озброювати школярів знаннями у сфері науки, культури, мистецтва, практичної діяльності; формувати пізнавальний світогляд; розвивати пізнавальну активність, творчі сили і здібності; сприяти вихованню високих моральних якостей, естетичної культури; розвивати учнів фізично, готувати до активної участі в усіх сферах суспільного життя.

На зміст шкільної освіти мають значний вплив методологічні позиції учених-педагогів. Розглянемо теорії освіти, які впливали у минулому на зміст шкільної освіти.

Теорія формальної освіти (Локк, Песталоцці, Кант, Герbart) ставила за мету не стільки оволодіння учнями фактичними знаннями, скільки розвиток їх розуму, розвиток їх здібностей щодо аналізу, синтезу, логічного мислення, а кращим засобом для цього вважалося вивчення грецької і латинської мов, математики.

Теорія матеріальної освіти (Спенсер) доводила, що навчати треба переважно природничим дисциплінам, критерієм відбору навчального матеріалу повинен бути ступінь його придатності для життя, для безпосередньої практичної діяльності учнів у майбутньому.

Вельми аргументовано критикував теорії формальної і матеріальної освіти К.Д. Ушинський. Він відзначав, що так званий “формальний розвиток”, що відірваний від засвоєння знань, є пуста вигадка: треба не тільки розвивати тих, які навчаються, але й озброювати їх знаннями, які були б корисними в подальшій діяльності. У той же час не можна зводити навчання лише до утилітарної придатності, оскільки знання, пов’язані з повсякденним життям опосередковано, теж не менш важливі, ніж прикладні знання.

Педагогічна діяльність спрямована на виконання завдань освіти і втілення її змісту, має у своїй структурі суб’єкта, викладача та тих, хто навчається, наприклад, студентів, тобто суб’єктів педагогічного процесу. Отже, саме педагог виконує керівну роль у реалізації освітніх завдань, тому саме йому студент повинен підпорядковувати своє учіння для успіху у навчанні та освіти.

Керівна діяльність педагога включає ряд структурних елементів: складання календарно-тематичних планів для організації навчальної роботи, стимулювання уваги й інтересу до предмета, контроль і внесення змін в організацію навчання з наступним аналізом результатів учіння.

Педагог, орієнтуючись на зміст освіти і використовуючи педагогічні знання, вирішує завдання, що стоять перед ним у ході так званого педагогічного процесу.

Педагогічний процес складається із п’яти елементів (Н.В. Кузьміна):

- 1) мета навчання (Ц) (для чого учити);
- 2) зміст навчальної інформації (С) (чому вчити);
- 3) методи, прийоми навчання, засоби педагогічної комунікації (М) (як учити?);
- 4) викладач (П);
- 5) що вчиться (У). Як і всяка велика система, вона характеризується перетином зв’язків (горизонтальних, вертикальних та ін.).

Педагогічний процес – це спосіб організації виховних відносин, що полягає в цілеспрямованому відборі і використанні зовнішніх чинників розвитку учасників. Він створюється педагогом. Де б не здійснювався педагогічний процес, яким би педагогом не створювався, він матиме одну і ту ж структуру:

Мета → Принципи → Зміст → Методи → Засоби → Форми.

Мету відображає той кінцевий результат педагогічної взаємодії, до якої прагнуть педагог і учень. Принципи призначені для визначення основних напрямів досягнення меті. Зміст – це частина досвіду покоління, яка передається тим, хто навчається, для досягнення поставленої мети згідно з вибраним напрямом. Методи – це дії педагога і тих, що навчаються, за допомогою яких передається і засвоюється зміст. Засоби як матеріалізовані наочні способи роботи зі змістом використовуються в єдності з методами. Форми організації педагогічного процесу додають йому логічну завершеність, закінченість.

Динамічність педагогічного процесу досягається за рахунок взаємодії трьох його структур: педагогічної, методичної і психологічної.

Щоб педагогічний процес “запрацював”, “прийшов у рух”, необхідний такий компонент, як управління в педагогічній діяльності. Педагогічне управління є процес переходу педагогічних ситуацій, процесів із одного стану в інший, відповідно до поставленої мети.

Педагогічна мета – це передбачення педагогом і тих, що навчаються, результатів їх взаємодії у формі узагальнених уявних утворень, відповідно до яких потім співвідноситься решта всіх компонентів педагогічного процесу.

Види педагогічних цілей надзвичайно різноманітні. Можна виділити нормативні, державні цілі освіти, суспільні цілі, ініціативні цілі самих педагогів і тих, що вчаться.

Нормативні державні цілі – це найбільш загальні цілі, що визначаються в урядових документах, у державних стандартах освіти. Паралельно існують суспільні цілі – цілі різних верств суспільства, потреби, що відображають їх інтереси і запити з професійної підготовки. Наприклад, особливі цілі – це цілі працедавця. Ці запити враховують педагоги, створюючи різні типи спеціалізацій, різні концепції навчання. Ініціативні цілі – це безпосередні цілі, що розробляються самими педагогами-практиками і їх учнями з урахуванням типу навчального закладу, профілю спеціалізації і навчального предмета, з урахуванням рівня розвитку учнів, підготовленості педагогів. Кожна мета має свій предмет, тобто те, що передбачається розвинути у вихованця. На основі цього виділяються три групи цілей: мета формування знань, навичок, умінь, тобто цілі формування свідомості і поведінки, цілі формування ставлення до самих різних сторін життя: суспільства, праці, теми уроку, професії, друзів, батьків, мистецтва і тому подібне; цілі формування творчої діяльності, розвиток здібностей, задатків, інтересів учнів. Організаційні цілі ставляться педагогом у сфері його управлінської функції. Це можуть бути такі цілі: використання самоврядування в організації навчальної діяльності тих, що вчаться, ро-

зширення функцій учнів у наданні взаємодопомоги в ході заняття. Методичні цілі пов'язані з перетворенням технології навчання і позанавчальної діяльності тих, що вчаться, наприклад, змінити методи викладання, запровадити нові форми організації навчального процесу.

Процес управління складається з таких компонентів: постановка мети, інформаційне забезпечення (діагностування особливостей учнів) – формулювання завдань залежно від мети та особливостей учнів – проектування, планування діяльності щодо досягнення мети (планування змісту, методів, засобів, форм) – реалізація проекту – контроль за ходом виконання – коректування – підведення підсумків.

Педагогічний процес створюється викладачем для здійснення виховання, освіти і навчання учнів. Але в кожного учня є своя мета навчання, свої методи і засоби учіння. Цілі викладача і тих, хто вчиться, навіть протягом одного заняття можуть не збігатися. Чим ближче зовнішній процес викладання і внутрішній процес учіння, тим успішніше йде педагогічний процес, краще будуються виховні відносини.

Термінологічний словник

Дидактика – теоретична й одночасно нормативно-прикладна наука, яка своїм об'єктом дослідження розглядає реальні процеси навчання, закономірні зв'язки між різними його сторонами, що розкривають сутнісні характеристики структурних і змістовних елементів процесу навчання.

Освіта – сукупність знань, умінь і навичок, набутих у навчальних закладах або шляхом самоосвіти, а також сам процес оволодіння знаннями.

Цілі освіти – один із компонентів процесу навчання. Це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових здібностей учнів, формування світогляду, моральних якостей і поведінки, усвідомлення свого обов'язку та відповідальності, підготовка до трудової діяльності.

Рівні освіти – рівні, що передбачають поступовість отримання загальноосвітньої і професійної підготовки шляхом проходження певних етапів: початкова освіта, базова загальна освіта, повна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта.

Вища освіта – передбачає забезпечення фундаментальної, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного процесу, формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Зміст освіти – чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими людина оволодіває у певному навчальному закладі.

Загальна освіта – оволодіння знаннями з основ наук і підготовка учнів до отримання професійної освіти.

Професійна освіта – освіта, спрямована на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, що необхідні для виконання завдань професійної діяльності.

Педагогічний процес – це процес об’єктивного, соціального переходу в суб’єктивне, в індивідуально-психологічне надбання людини, що забезпечує розвиток її особистості.

Викладання – діяльність педагога щодо управління навчальною (пізнавальною) діяльністю учнів, спрямована на засвоєння ними навчального матеріалу; цілеспрямований вид діяльності, здійснюваний педагогом як організатором педагогічного процесу; активний процес, в якому викладач намагається не тільки передати певні знання, а й розвивати прагнення у студента самостійно набувати нових знань.

Теми рефератів, повідомлень, доповідей

1. Дидактика та її основні категорії.
2. Зміст освіти. Принципи побудови освіти і рівні.
3. Основні типи навчальних закладів, їх характеристика. Акредитація навчальних закладів. Документи про освіту.
4. Нормативна і навчально-матеріальна база освіти.
5. Типи навчальних закладів і їх характеристика.
6. Структура педагогічного процесу.
7. Цілі педагогічного процесу.
8. Стан освіти в Україні в різні часи її історичного розвитку.

Контрольні питання

1. Що означає термін “дидактика”?
2. Які види освіти ви знаєте?
3. Які рівні освіти ви знаєте?
4. Які завдання повинні вирішити освіта?
5. В яких аспектах слід розглядати освіту?
6. Чим відрізняються інститут і університет?
7. У чому соціальна сутність змісту освіти?
8. Які цілі реалізуються в педагогічному процесі?
9. Які п’ять елементів входять до складу педагогічного процесу?
10. Які існують теорії освіти і як вони впливають на педагогічний процес?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Хто із вказаних представників науки вніс значний вклад у розробку дидактики:
 - а) Я.А. Коменський;
 - б) Й.Г. Песталоцці;
 - в) К.Д. Ушинський;
 - г) А.С. Макаренко;
 - г) В.А. Сухомлинський.
2. Принцип науковості освіти забезпечують такі вимоги:
 - а) розгляд явищ, фактів у взаємозв'язку з іншими науками;
 - б) виклад історії відкриття наукових законів;
 - в) опора на життєвий досвід учнів;
 - г) використання в процесі викладу матеріалу способів формування творчого мислення;
 - г) планомірна організація навчання.
3. Оптимізація освітнього процесу залежить від таких факторів:
 - а) естетика навколишнього середовища;
 - б) планомірна перевірка та контроль знань;
 - в) сприятливі умови навчання;
 - г) ускладнення методів навчання;
 - г) сприятливий морально-психологічний клімат.
4. Які ще рівні освіти складають її структуру:
 - а) дошкільна;
 - б) загальна середня;
 - в) позашкільна.
5. Із названих функцій виберіть функції, які у навчанні виконує вчитель або викладач:
 - а) організаторська;
 - б) орієнтуюча;
 - в) інформуюча;
 - г) оберігаюча;
 - г) регулююча.
6. Вчитель повинен мати такі вміння:
 - а) координуючі;
 - б) конструктивні;
 - в) комунікативні;
 - г) маніпулятивні;
 - г) сугестивні.

7. Тактовність вчителя повинна проявлятися як:
- а) почуття міри;
 - б) розуміння стану вихованця;
 - в) вміння обирати найбільш доцільний підхід;
 - г) вимогливість;
 - ґ) принциповість.

Основна література: 2, 5-8, 15, 16, 31, 32, 34, 39, 44, 45, 49, 51, 56.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Бабанский, Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю. К. Бабанский. – М., 1982. – 365 с.
2. Галузинський, В.М. Педагогіка: теорія та історія [Текст] / В. М. Галузинський, М. Б. Євнух. – К. : Вища шк., 1995. – С. 17–30.
3. Кузьмінський, А. І. Педагогіка [Текст] : підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання-Прес, 2004 – 445 с.
4. Москаленко, П. Г. Основи теорії навчання [Текст] / П. Г. Москаленко, М. В. Гадецький. – Харків : Вид-во ХДНІ ім. Г. С. Сковороди, 1992. – 143 с.
5. Педагогіка [Текст] / за ред. М. Я. Ярмаченка. – К. : Вища шк., 1986. – 543 с.
6. Рогинский, В. М. Азбука педагогического труда [Текст] / В. М. Рогинский. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 14–20; 66–72.
7. Фіцула, М. М. Педагогіка [Текст] : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Академія, 2001. – 528.

Семінарське заняття 16.

Теоретичні і методичні основи навчання. Педагогічні технології і педагогічна діяльність

План

1. Основні дидактичні концепції навчання.
2. Методологічні основи і закономірності навчання.
3. Сутність навчання та його структура.
4. Основні педагогічні принципи навчання.
5. Основні методи навчання та їх класифікація.
6. Закономірності навчальної діяльності.
7. Форми та рівні навчання.

Методичні вказівки

Процес навчання є соціально обумовленим. Він зумовлений необхідністю відтворення людини як суб'єкта суспільних відносин у межах освітніх завдань. Тому найважливішою соціальною функцією навчання вважається формування особистості, що відповідає за своїми якостями соціальним вимогам.

Реальний процес може бути продуктивним, якщо навчання базується на існуючих у педагогіці психолого-педагогічних концепціях, які часто називаються також дидактичними системами, які педагог може творчо використовувати у своїй роботі для підвищення її ефективності. Ще краще, коли студент здатний свідомо поставитися до спроб викладача реалізувати ту чи іншу дидактичну систему.

Дидактична система являє собою сукупність елементів, що створюють єдину цілісну структуру заходів, методів, форм навчання, які сприяють досягненню цілей педагогічної діяльності. Якщо спробувати систематизувати різноманітні дидактичні системи, то можна виділити три типи дидактичних концепцій: традиційна, педоцентрична та сучасна системи дидактики. Розподіл концепцій на три групи проводиться залежно від того, як розглядається процес навчання.

У традиційній системі навчання домінуючу роль відіграє викладання, діяльність вчителя. Її складають дидактичні концепції таких педагогів, як Я. Коменський, Й. Песталоцці, І. Герbart. Дидактику Герbart, наприклад, характеризують такі слова, як управління, керівництво вчителя, регламентація, правила, розпорядження. Структура навчання традиційно складається з чотирьох етапів: виклад, розуміння, узагальнення, застосування. Логіка процесу навчання полягає в русі від подання матеріалу через пояснення до розуміння, узагальнення, застосування знань. Герbart прагнув організувати і систематизувати діяльність вчителя, що важливо для дидактики.

На початок ХХ століття ця система зазнає критики за авторитарність, книжність, відірваність від потреб та інтересів дитини і від життя, за те, що така система навчання лише передає дитині готові знання, але не сприяє розвитку мислення, активності, творчості, пригнічує самостійність учня. Так на початку ХХ століття народжуються нові підходи.

Серед нових підходів виділяють педоцентричну концепцію, в якій головна роль відводиться учінню, навчальній діяльності дитини. В основі цього підходу лежить система американського педагога Д. Дьюї, трудова школа Р. Кершенштейна, С. Лая. Назву педоцентрична ця концепція має тому, що Дьюї пропонував будувати процес навчання, виходячи з потреб, інтересів і здібностей дитини, прагнучи розвивати

розумові здібності і різноманітні уміння дітей, навчаючи їх у “школі праці”. Навчання за цих умов має самостійний, природний, спонтанний характер, а отримання знань учнями відбувається в ході їх спонтанної діяльності, тобто “навчання через роботу”.

Сучасна дидактична система виходить з того, що обидві сторони – викладання і учіння – становлять процес навчання. Сучасну дидактичну концепцію створюють такі напрями або дидактичні системи, як програмоване, проблемне навчання, що розвиває мислення (П. Гальперін, Л. Занков, В. Давидов), гуманістична психологія (К. Роджерс), когнітивна психологія (Дж. Брунер), педагогічна технологія, педагогіка співпраці.

Цілі навчання в цих сучасних підходах передбачають не тільки формування знань, але й загальний розвиток тих, хто навчається, їх інтелектуальних, трудових, художніх умінь, задоволення пізнавальних і духовних потреб учнів і студентів. Вчитель, викладач управляють, керують навчально-пізнавальною діяльністю учнів, одночасно стимулюючи і самостійну роботу, активність і творчий пошук.

Методологічною основою процесу навчання в сучасній дидактиці є наукова теорія пізнання, в якій основним вважається положення про те, що процес пізнання відбувається від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього – до практики. У навчанні через засвоєння готових наукових знань відбувається більш глибоке пізнання світу. У дидактиці виділяють такі закономірності процесу навчання: процес навчання обумовлений потребами суспільства в освічених людях, які будуть продовжувати справу прогресу і відродження Української держави; процес навчання є основною частиною комплексного навчально-виховного процесу навчального закладу, його навчально-інформативна, виховна і розвиваюча функції закономірно являють собою єдине ціле; процес навчання залежить від реальних навчальних і вікових особливостей тих, хто навчається; від матеріальних умов навчального закладу та ін.

Навчання можна охарактеризувати як процес активної взаємодії між учасниками процесу навчання, в результаті якого у того, хто навчається, формуються певні знання і уміння через спеціально організовану певним чином власну активність. Навчання як процес характеризується спільною діяльністю викладача і учнів, що має на меті розвиток останніх, формування у них знань, умінь, навичок, тобто розвиток загальної орієнтовної основи конкретної діяльності. Викладач здійснює активну діяльність, що позначається терміном “викладання”, а учень включений у навчальну діяльність, в якій задовольняються його пізнавальні потреби.

Педагог, викладач створюють для активності учня, студента необхідні умови, направляють її, контролюють, надають потрібну інформацію. Функція навчання полягає в максимальному пристосуванні знакових і речових засобів для формування у людей здатності до діяльності. Навчання є цілеспрямований педагогічний процес організації і стимулювання активної навчально-пізнавальної діяльності учнів, студентів задля оволодіння науковими знаннями, вміннями і навичками, заради розвитку творчих здібностей, формування світогляду та етично-естетичних поглядів. У процесі навчання необхідно вирішити такі завдання: стимулювати навчально-пізнавальну активність; забезпечити організацію пізнавальної діяльності студентів з оволодіння науковими знаннями і вміннями; сприяти розвитку мислення, пам'яті, творчих здібностей; вдосконалювати навчальні вміння і навички; створити умови для вироблення наукового світогляду й етично-естетичної культури.

У навчанні можна виділити такі структурні компоненти: цільовий, потребнісно-мотиваційний, змістовний, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, контрольню-регулювальний, оцінно-результативний.

Організація навчання педагогом у його педагогічній діяльності включає такі компоненти: постановка цілей навчальної роботи; формування потреб учнів і студентів в оволодінні навчальним матеріалом, основами навчальної дисципліни, що вивчається; організація навчально-пізнавальної діяльності щодо оволодіння знаннями; надання навчальній діяльності учнів емоційно-позитивного характеру; регулювання і контроль за їх діяльністю; оцінка результатів діяльності учнів.

Паралельно учні здійснюють навчально-пізнавальну діяльність, яка, у свою чергу, складається з відповідних компонентів: усвідомлення цілей і завдань навчання; розвиток і поглиблення потреб і мотивів навчально-пізнавальної діяльності; осмислення теми нового матеріалу і основних питань, що підлягають засвоєнню; сприйняття, осмислення, запам'ятовування навчального матеріалу, застосування знань з практики і подальше повторення; прояв емоційного ставлення і вольових зусиль у навчально-пізнавальній діяльності; самоконтроль і внесення коректив у навчально-пізнавальну діяльність та оцінка результатів своєї навчально-пізнавальної діяльності.

Принципом навчання називають вихідні вимоги до процесу навчання, що впливають із закономірностей його ефективної організації. Виділяють такі принципи:

- *принцип гуманістичної цілеспрямованості*, тобто навчання і виховання всебічно розвинутої особистості;

- *принцип зв'язку з життям*, із завданнями, які вирішуються суспільством, колективом, особистістю в їх єдності;
- *принцип співробітництва* викладача і студента, родини і громадськості, трудового (студентського) колективу в досягненні намічених завдань навчання і виховання;
- *принцип науковості* в організації навчання, розробка цілей, добір змісту, вибір методів і форм організації навчання, розробка нових технологій навчання;
- *принцип наочності*, єдність абстрактного і конкретного, матеріально-предметного, наочно-образного, словесно-знакового;
- *принцип доступності* в навчанні, єдність наукового й емпіричного, облік індивідуальних рівнів розвитку творчих здібностей людини, що навчається;
- *принцип доступності* вимагає, щоб навчання будувалося на реальних можливостях тих, кого навчають.

Методи навчання поділяються на словесні, наочні, практичні. До словесних методів належать усне викладання знань (лекція, пояснення, розповідь), бесіда, диспут, рольова гра, драматизація, робота з книгою. Усний виклад матеріалу – це монологічна форма навчальної роботи. Види усного викладу – розповідь учителя, пояснення, шкільна лекція. Обговорення – діалогічний метод навчання, коли вчитель за допомогою вдало поставлених запитань спонукає учнів або відтворювати раніше набуті знання, або робити самостійні висновки – узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу. До наочних методів навчання належать спостереження, ілюстрація, демонстрація. Демонстрація – передбачає показ матеріалів у динаміці (проведення дослідів із фізики чи хімії, креслення на дошці схем і таблиць, показ фільмів і кінофрагментів). До практичних методів належать вправи, лабораторні роботи, практичні роботи. Вправа – це метод навчання, що полягає у повторенні певних дій, під час яких учні виробляють уміння та навички застосування вже набутих знань. Є усні, письмові, графічні, технічні вправи. Самостійна робота передбачає виконання суб'єктом навчання навчального завдання самостійно на рівні його навчальних можливостей і без взаємодії з іншими, з використанням вчителя чи викладача безпосередньо чи опосередковано (коли виконує домашнє завдання на основі рекомендацій педагога). Потрібно також відзначити такі методи, як методи стимуляції, активізації, організації і контролю навчальної діяльності в навчальному процесі.

Основні характеристики навчальної діяльності: вона спеціально спрямована на оволодіння навчальним матеріалом і вирішення навчальних завдань; у ній освоюються загальні способи дій і наукові поняття;

загальні способи дії передують вирішенню завдань; навчальна діяльність веде до змін у самій людині – учневі (відбуваються зміни психічних властивостей і поведінки), що навчається, “залежно від результатів своїх власних дій”.

Засобами навчальної діяльності, за допомогою яких вона здійснюється, є інтелектуальні дії, розумові операції (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація та ін.), а також знакові, мовні засоби, у формі яких засвоюється знання. Способи навчальної діяльності можуть бути різноманітними: репродуктивні, проблемно-творчі, дослідницько-пізнавальні дії (В.В. Давидов). Продуктом цієї діяльності є внутрішнє новоутворення психіки і діяльності в мотиваційному, ціннісному і смисловому планах, формування знання і вміння застосовувати його для вирішення різноманітних практичних завдань.

У сучасній педагогіці також розрізняють індивідуальні і групові форми навчання. Класно-урочна система є основною тому, що в ній вдало поєднуються ці форми навчання. До контролю знань повинні застосовуватись вимоги об’єктивності, індивідуального підходу, систематичності, оптимальності та інші. Важливим і принциповим є також питання про системи оцінювання знань у навчанні через реформування навчання на засадах Болонського процесу.

Термінологічний словник

Навчання в широкому значенні цього слова – шлях до одержання знань, процес оволодіння знаннями, передавання і засвоєння знань, умінь і навичок, а також способів пізнавальної діяльності. У процесі навчання реалізуються цілі освіти. Це процес двосторонній, здійснюваний викладачем і учнем у їхній взаємодії. Навчання завжди має виховний характер, оскільки в його процесі формується світогляд, розвиваються пізнавальні здібності, мислення, пам’ять, творчість, ініціатива, самостійність та ін.

Навчання у вузькому значенні цього слова – двосторонній процес діяльності учителя й учнів, спрямований на оволодіння знаннями, вміннями і навичками, інтелектуальний розвиток особистості, формування наукового світогляду, оволодіння методами пізнавальної діяльності. Це система пізнавальних дій того, кого навчають, спрямована на вирішення навчально-виховних завдань. Це складний процес оволодіння знаннями, вміннями і навичками. Це цілеспрямоване, заздалегідь запроектоване спілкування, в ході якого здійснюються освіта, навчання, виховання і розвиток, засвоюються окремі сторони досвіду людства, досвіду діяльності і пізнання.

Знання – ідеальне вираження в знаковій формі об’єктивних властивостей і зв’язків світу природного і людського; результат відобра-

ження навколишньої дійсності. Це цілісна система наукових понять про закони розвитку природи, суспільства і мислення, накопичених людством у процесі активної перетворюючої діяльності, спрямована на подальше пізнання і зміну об'єктивного світу.

Принцип – це керівна ідея, основне правило або вимога до діяльності.

Уміння – здатність людини виконувати певну дію на основі знань; вміння і готовність застосовувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

Навички – застосування знань на практиці, що здійснюється на рівні автоматизованих дій шляхом багаторазових повторень.

Активна пізнавальна діяльність – характерна риса навчальної діяльності. У ній виражається інтелектуально-емоційний відгук на процес пізнання, активна участь у навчанні, у виконанні індивідуальних і загальних завдань, його інтерес до діяльності викладача й однокурсників. Активність у пізнавальній діяльності спричиняє формування важливих особистісних якостей, що сприяють розвитку особистості в цілому.

Ігрове навчання – реалізується в навчально-ділових іграх. Дидактичні можливості ігор такі:

- 1) у них формуються мотиви й інтереси тих, що навчаються (виграти і пізнати, навчитися робити, діяти);
- 2) дії виконуються відповідно до визначених правил і норм поведінки;
- 3) чітко виділені операції;
- 4) включаються соціальні, особистісні, групові відносини.

Метод демонстрацій звичайно пов'язаний з демонстрацією приладів, дослідів, технічних установок, різного роду препаратів. До демонстраційних методів належать також показ кінофільмів і діафільмів.

Метод бесіди припускає, що розмова вчителя з учнями організується за допомогою ретельно продуманої системи питань, які поступово підводять учнів до засвоєння ланцюжка фактів, нового поняття або закономірності.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень

1. Психологічні теорії навчання.
2. Сутність навчання та його методологічна основа.
3. Функції навчання у системі освіти на сучасному етапі в Україні.
4. Проблема розуміння логіки навчального процесу.
5. Роль і значення модульного навчання для покращення освіти в Україні.
6. Проблеми інтенсифікації і оптимізації процесу навчання у вищому навчальному закладі.
7. Діяльнісна теорія учіння.

8. Структура і засоби навчальної діяльності.
9. Підходи до розуміння сутності навчання.
10. Напрями сучасного навчання.

Контрольні питання

1. Як ви уявляєте собі взаємодію навчання і розвитку?
2. Проаналізуйте поняття про закони, закономірності та принципи навчання.
3. У чому полягає сутність принципів виховного навчання, зв'язку навчання з життям, науковості навчання, системності і систематичності, оптимізації навчального процесу, наочності, індивідуального підходу до учнів у навчанні?
4. Які чинники впливають на оптимізацію навчального процесу?
5. На чому базується необхідність коригування системи індивідуального підходу?
6. Які види роботи належать до індивідуальних занять?
7. В яких формах здійснюється навчальний процес у вищих навчальних закладах?
8. Чи існують вимоги до методів навчання та які?
9. Якою повинна бути структура заняття у вищому навчальному закладі?
10. Які існують форми перевірки і умови оцінки знань?

Основна література: 4, 6-8, 11, 13.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Що необхідно мати на увазі під методом навчання?
 - а) шлях руху від учителя до учня з метою передавання знань;
 - б) вихідні положення, що визначають організацію навчального процесу;
 - в) логічна категорія, яка вказує на шлях організації пізнавальної діяльності учнів;
 - г) спосіб подачі матеріалу.
2. Які, на вашу думку, форми навчання сприяють реалізації розвиваючої функції навчання?
 - а) пояснення;
 - б) проблемний виклад;
 - в) практична робота;
 - г) обговорення на семінарі.
3. Виберіть положення, які характеризують умови ефективного використання евристичної бесіди:

- а) обговорення спірних відповідей;
 - б) постановка запитань;
 - в) врахування настрою учнів;
 - г) запрошення до обговорення всіх присутніх.
4. Оберіть ознаки, які характеризують проблемні типи завдань:
- а) викликають певні нерозуміння;
 - б) спонукають до оволодіння новими методами навчання;
 - в) вимагають пригадати раніше вивчене;
 - г) правильної відповіді немає.
5. Виберіть правильну відповідь, яка характеризує умови ефективного використання репродуктивної бесіди:
- а) питання, що не містять готової відповіді;
 - б) питання в логічній послідовності;
 - в) відповідність дидактичній меті;
 - г) обговорення помилкових відповідей.
6. Які ознаки характеризують навчальний тип завдань?
- а) вимагають пригадати раніше вивчене;
 - б) організують операції мислення людини;
 - в) спонукають до оволодіння новими знаннями;
 - г) вчать практичному використанню знань.
7. Доведіть істинність висловів і наведіть приклади, які ілюструють дані положення:
- а) проблемне навчання розвиває аналітичне мислення;
 - б) проблемне навчання забезпечує міцність знань;
 - в) проблемне навчання робить процес навчання більш привабливим і цікавим;
 - г) проблемне навчання спонукає до застосування знань у практичній діяльності;
 - г) проблемне навчання стимулює творче зростання вчителя.
8. Оптимізація навчального процесу залежить від таких факторів:
- а) естетика навколишнього середовища;
 - б) планомірна перевірка і контроль знань;
 - в) сприятливі умови навчання;
 - г) ускладнення методів навчання;
 - г) сприятливий морально-психологічний клімат.
9. До філософських принципів навчання можна віднести:
- а) науковість;
 - б) позитивне емоційне тло навчання;

- в) системність;
- г) систематичність;
- г) зв'язок теорії з практикою.

10. До суто дидактичних принципів навчання можна віднести такі:

- а) індивідуальний підхід до учнів;
- б) наочність;
- в) міцність засвоєння знань;
- г) цілеспрямованість;
- г) систематичність.

Основна література: 2, 5-8, 15, 16, 31-34, 39, 45, 49, 51, 56.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Алексеева, М. І. Мотиви навчання учнів [Текст] – К. : Рад. школа, 1974. – 120 с.
2. Дидактика средней школы [Текст] / под ред. Скаткина. – М. : Просвещение, 1982. – Гл. 1, 4.
3. Дичківська, І. М. Інноваційні педагогічні технології [Текст] : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
4. Морозов, А. В. Креативная педагогика и психология [Текст] : учеб. пособие / А. В. Морозов, Д. В. Чернилевский. – М. : Академический проект, 2004. – С. 438–509. (Прогресивні моделі організації навчального процесу.)
5. Оконь, В. Введение в общую дидактику [Текст] / В. Оконь ; пер с пол. – М. : Высш. шк. 1990.
6. Онищук, В. А. Дидактика современной школы [Текст] / В. А. Онищук. – К. : Рад. шк., 1987.
7. Практикум з педагогіки [Текст] / за ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченко. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 93–100.
8. Фурман, А. В. Проблемні ситуації в навчанні [Текст] / А. В. Фурман. – К., 1991.
9. Харламов, И. Ф. Педагогика [Текст] / И. Ф. Харламов, Д. В. Чернилевский. – М. : Высш. шк., 1990.

Тема 11. ВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Семінарське заняття 17. Проблеми виховання. Їх актуальність у суспільстві і вирішення в сучасній науці та практиці

План

1. Особливості процесу і поняття про виховання.
2. Основні цілі, завдання та функції процесу виховання.

3. Принципи виховання. Класифікація методів і форм виховання
4. Психологічні характеристики закономірностей виховання.
5. Різновидності видів виховання.
6. Значення колективу для виховання особистості.
7. Основні проблеми сімейного виховання.

Методичні вказівки

Процес виховання має свої особливості. Тому, починаючи вивчення теми, бажано звернути увагу на відмінності між категоріями “виховання”, “соціалізація”, “освіта”, “навчання”, “самовиховання”, “перевиховання”. У педагогіці з’ясовується співвідношення між процесами виховання, перевиховання, самовиховання. Воно розглядається як обумовленість кожного наступного процесу попереднім.

Процес виховання завжди має цілеспрямований характер; є багатофакторним (впливають родина, середовище, громадськість, виховні установи); тривалим і безперервним, комплексним. Для виховного процесу характерна віддаленість результатів від моменту безпосереднього виховного впливу, а також неоднаковість результатів виховання, що зв’язано з індивідуальними розходженнями вихованців. Виховання здійснюється двома універсальними шляхами: засобами духовного впливу і включенням людини в різні види діяльності, що дасть їй можливість засвоїти соціальний досвід, спрямований на формування гуманістичних меж особистісних і суспільних відносин у реально існуючих або спеціально створених умовах. Основними завданнями процесу виховання, що визначаються цілями формування всебічно розвинутої особистості, є:

- формування національної свідомості, любові до свого народу, рідної землі, готовності її захищати;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури й історії рідного народу;
- формування високої мовної культури;
- виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору нею світоглядної позиції;
- твердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, працьовитості та ін.;
- забезпечення високої художньо-естетичної інформованості і вихованості особистості;
- формування екологічної культури і гармонії її відносин із природою;
- розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов її самореалізації;

- забезпечення фізичного розвитку молодого покоління, охорона та зміцнення його здоров'я;
- формування умінь міжособистісних стосунків і підготовка молоді до життя в умовах ринкових відносин.

Важливо дати змістовну характеристику таких основних принципів виховання, як принцип цілеспрямованості, принцип єдності свідомості, принцип виховання і праці, принцип виховання особистості в групі, принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, принцип поваги до особистості, принцип опори на позитивне в людині, принцип врахування індивідуальних і вікових особливостей вихованців, принцип єдності вимог навчального закладу та сім'ї.

На основі деталізації вказаних принципів виховання сучасні педагоги виділили кілька груп методів виховання, поклавши в їхню основу цілісну структуру діяльності, що включає усвідомлення процесу діяльності, її організації, стимулювання діяльності, контроль і аналіз результатів.

До першої групи належать методи формування свідомості особистості. Серед них виділяють переконання (вплив на свідомість, почуття, волю особистості), основними формами реалізації якого є бесіди, лекції, диспути, зустрічі, конференції, а також особистий приклад – цілеспрямований і систематичний вплив викладача на студентів особистим прикладом, а також усіма видами позитивних прикладів як зразків для наслідування, ідеалу в житті.

У другу групу входять методи організації і формування досвіду суспільної поведінки. До них належать педагогічні вимоги, які можуть бути прямі (характеризуються такими ознаками, як інструктаж, рішучість і виявляються у вигляді вказівок, можливо наказів) і опосередковані (спираються на сформованість у вихованців мети, переконань і виявляються у вигляді прохання, поради, натяку); суспільна думка колективу; метод привчання – організація планомірного і регулярного виконання вихованцями визначених дій з метою їхнього переходу у форми суспільної поведінки; створення ситуацій, що виховують (спеціально створених педагогічних умов).

Третя група методів включає методи стимулювання діяльності і поведінки. До них належать методи заохочення, осуду, санкціонування, критики.

Четверта група методів складається із методів контролю і самоконтролю, самооцінки діяльності та поведінки.

Отже, незважаючи на надзвичайну різноманітність спроб класифікації методів виховання (Болдирєв, Гончаров, Корольов, Мар'єнко), потрібно говорити про класичні групи методів виховання: методи різ-

нобічного впливу на свідомість, почуття і волю; методи формування досвіду соціальної поведінки, методи регулювання, коригування, стимулювання поведінки та діяльності вихованців, методи контролю і самоконтролю діяльності та поведінки. Всі ці методи обумовлюються педагогічними закономірностями процесу виховання.

Педагогічні закономірності процесу виховання мають психологічні характеристики. На занятті пропонується розглянути психологічну характеристику таких закономірностей виховання.

Формування під час виховання в структурі особистості соціально-психологічних новоутворень здійснюється тільки шляхом активності самої дитини. Ступінь цієї активності повинен відповідати можливостям дитини. Будь-яка виховна завдання вирішується через активні дії, фізичний розвиток через фізичні вправи, моральний розвиток через вчинки, інтелектуальний розвиток через розумову активність і вирішення інтелектуальних завдань.

Зміст діяльності дітей у процесі їх виховання визначається на кожен даний момент розвитку актуальними потребами дитини. У випадку випередження і неврахування актуальних потреб педагог ризикує зустріти опір і пасивність дітей. Якщо не враховувати вікових змін потреб дитини, то процес виховання виявиться неефективним.

Дотримання пропорційного співвідношення зусиль дитини і зусиль педагога у спільній діяльності: на початковому етапі частка активності педагога перевищує активність дитини, потім активність дитини зростає, і на завершальному етапі дитина все робить самостійно під контролем педагога. Спільно розділена діяльність допомагає дитині відчувати себе суб'єктом діяльності, а це надзвичайно важливо для вільного творчого розвитку особистості. Гарний педагог повинен відчувати межу ступеня власної участі в діяльності дітей, уміє відійти в тінь і визнати повне право на творчість і вільний вибір вихованців.

Досліджуються в педагогіці і питання про навчально-матеріальні, соціально-психологічні, організаційно-педагогічні умови комплексного підходу до виховання.

У комплексному виховному процесі можна виділити такі напрями: фізичне, розумове, етичне, естетичне, трудове і професійне виховання. Бажано хоча б коротко розкрити зміст основних напрямів виховної роботи за такою схемою, при цьому пояснюючи самостійно, що і як потрібно розуміти.

Зміст фізичного виховання:

- вдосконалення організму людини (відомо, що від фізичного стану залежить успішність навчальної, професійної діяльності, щастя людини);

- вдосконалення організму припускає розвиток рухової і кістково-м'язової систем, нервової системи, мускулатури для збереження і зміцнення здоров'я людини;
- освіта учнів у питаннях фізичної культури і особистої гігієни;
- формування механізму фізичного самовиховання, стимулювання самовиховання волі, витривалості, наполегливості, самодисципліни;
- різносторонній розвиток конкретних спортивних умінь і майстерності;
- розвиток професійний, значущих фізичних якостей, що забезпечують підвищення працездатності, стійкості нервової системи, поява хорошого самопочуття;
- індивідуальна робота з обдарованими учнями з урахуванням їх інтересів і схильностей.

Зміст *розумового (інтелектуального) виховання*:

- розвиток інтелекту за допомогою розвитку всіх пізнавальних функцій людини – психічних процесів відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, мови;
- освіта учнів у галузі наук, діяльності, спілкування;
- формування механізму самоорганізації розумової діяльності;
- розвиток індивідуальних інтелектуальних здібностей і пізнавальних можливостей учнів;
- розвиток свідомості і самосвідомості тих, що вчать, їх творчого потенціалу;
- формування професійного мислення.

Отже, розумове виховання здійснюється насамперед через освіту і навчання.

Зміст *етичного* виховання – це:

- моральне виховання формування свідомості, етичних відчуттів і навиків етичної поведінки;
- формування правил ввічливості, культури поведінки і відносин;
- формування відчуття любові і відповідальності за свою Батьківщину, формування готовності прийти на захист Батьківщини і свого народу;
- формування духовних начал людини, прагнення її до пізнання себе і свого місця на землі, в космосі;
- етична просвіта в питаннях моралі, яка являє собою сукупність правил, норм поведінки людей, їх обов'язку щодо себе, до інших людей, до суспільства, критерії відмінності зла і добра, хорошого і поганого, гідного і ганебного;
- розвиток механізмів етичного самовиховання, саморегуляції поведінки;

- виховання відчуття особистої відповідальності за свої вчинки і діяльність;
- формування не тільки поглядів і відносин, але й переконань людини, що сповнені глибокої віри в силу добра і любові людини;
- національне і інтернаціональне виховання – формування відчуття національної гідності і пошани до інших націй і народів;
- політичне виховання – формування політичної свідомості.

Зміст *трудового і професійного* виховання – це:

- формування потреби в праці, виховання людини-трудівника, здатної до створення матеріальних і духовних цінностей для себе і суспільства;
- формування загальнотрудових знань, умінь і навичок, позитивного, свідомого і творчого ставлення до праці;
- професійна освіта в галузі праці і виробничої діяльності, економіки і права;
- розвиток механізму самонавчання у сфері праці і професійної діяльності;
- професійна орієнтація, підготовка молоді до вибору професії, формування інтересу до неї;
- професійна освіта на основі професійно-виробничої праці учнів;
- професійно-правове виховання, що містить відомості про закони і норми, що мають юридичну силу в галузі трудових і виробничих відносин.

Зміст естетичного виховання включає:

- розвиток естетичного сприйняття навколишнього світу і здатність цінувати і створювати прекрасне;
- розвиток естетичних почуттів і емоцій, розвиток уяви;
- естетичну просвіту учнів у галузі мистецтва, культури, об'єктів природи, індивідуальне естетичне виховання, спрямоване на розвиток художніх задатків, здібностей і схильностей у вихованців;
- формування механізму естетичної самоосвіти;
- формування естетичного ставлення, сприйняття, почуттів, смаків та ідеалів.

Будучи дуже гнучким і тонким інструментом дотику до особистості, виховання завжди звернене до колективу, використовується з урахуванням його динаміки, зрілості, організованості. Значне місце у виховному процесі займає трудовий колектив, через який можна ефективно впливати на виховання особистості. Реалізація досягнень кращих студентів і студентських груп у підвищенні якості навчальної праці дозволяє використовувати ряд методів, що позитивно вплива-

тимуть не тільки на розвиток особистості, але й колективу в цілому. Одним із таких методів впливу є суспільна думка колективу – випробуваний засіб формування позитивних якостей в особистості, одна з рушійних сил виховання молодого фахівця.

Початковою структурною одиницею суспільства, що закладає основи виховання особи, є сім'я. Вона з'єднана кровними і родинними зв'язками і об'єднує подружжя, дітей і батьків. Сім'я як соціально-педагогічна група людей призначена для оптимального задоволення потреб у самозбереженні (продовженні роду) і самоствердженні (самоповазі) кожного її члена.

Потребує свого розгляду при вивченні теми проблема комплексного підходу до сімейного виховання. Необхідно розглянути його ознаки і прийоми та способи здійснення. Сімейне виховання – це система виховання й освіти, що складається в умовах конкретної сім'ї, батьками і родичами. На нього впливають спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальне становище, устрій життя, кількість членів сім'ї, місце проживання її (місце будинку), ставлення до дитини. Все це органічно переплітається і в кожному конкретному випадку виявляється по-різному. Завдання сім'ї у вихованні загалом полягають у тому, щоб створити максимальні умови для зростання і розвитку дитини; забезпечити соціально-економічний і психологічний захист дитини; передати досвід створення і збереження сім'ї, виховання в ній дітей і ставлення до старших; сформувати у дітей корисні прикладні навички і вміння, які спрямовані на самообслуговування і допомогу близьким; виховати відчуття власної гідності, цінності власного “я”. Сімейне виховання має і свої принципи.

Найбільш загальні з них такі:

- гуманність і милосердя до дитини, що підростає;
- залучення дітей до життєдіяльності сім'ї як її рівноправних учасників;
- відвертість і довірливість стосунків з дітьми;
- оптимістичність стосунків у сім'ї;
- послідовність у своїх вимогах (не вимагати неможливого);
- надання посильної допомоги своїй дитині, готовність відповісти на її питання.

У кінці розгляду теми бажано зробити висновок про те, що врахування всіх зазначених проблем дозволить кожній людині здійснювати виховання і самовиховання на основі наукових знань механізмів і закономірностей процесу, що дозволить правильно використовувати

принципи і методи виховання та забезпечити успішний результат у реалізації виховного процесу.

Термінологічний словник

Виховання в у широкому значення слова – соціальне, цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для засвоєння новим поколінням суспільно-історичного досвіду з метою підготовки його до суспільного життя і продуктивної праці.

Виховання у вузькому значенні слова – цілеспрямований і організований процес формування особистості.

Завдання виховання – забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості.

Всебічне виховання – виховання, яке передбачає формування в особистості певних якостей щодо вимог розумового, морального, трудового, фізичного та естетичного виховання.

Гармонійне виховання – передбачає, щоб якості щодо вимог складових виховання (розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного) доповнювали одна одну, взаємно збагачувалися.

Національне виховання – історично зумовлена і створена самим народом система виховних ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, які спрямовані на доцільну організацію діяльності членів суспільства, у ході якої відбувається процес оволодіння морально-духовними цінностями народу, забезпечується єднання і спадкоємність поколінь, соборність народу.

Процес виховання – це цілеспрямований педагогічний процес взаємного активного впливу при керівній і направляючій ролі вихователя. Його сутність полягає в організації життєдіяльності кожного студента і групи в цілому, виробленні в них стійких позитивних норм поведінки, прийнятих у суспільстві.

Фізичне виховання сприяє зміцненню здоров'я, підвищенню продуктивності навчання, формує елементи фізичної культури, які, будучи результатом комплексного впливу соціально-діалогічних, екологічних, медичних і психоемоційних факторів, служать показником фізичного, психічного і соціального благополуччя людини. Основними завданнями фізичного виховання в умовах коледжу є такі: зміцнення і загартовування організму; сприяння правильному фізичному розвитку і підвищенню працездатності організму, виховання волі, сміливості, дисциплінованості, почуття дружби і товаришкості, навичок культурної поведінки та ін.

Екологічне виховання передбачає формування в студентів правильного ставлення до проблем навколишнього середовища, дбайливого

ставлення до природи, історичних пам'ятників, необхідності їх збереження і збільшення. Турбота про природні багатства, дбайливе використання природних ресурсів – найважливіші завдання екологічного виховання, тому майбутній фахівець як безпосередній учасник науково-технічного прогресу повинен бути помітною фігурою в природоохоронній роботі; розвивати свою екологічну культуру; формувати навички прийняття екологічно грамотних управлінських рішень та ін.

Правове виховання спрямоване на формування високої правової культури студентів, підвищення рівня їхньої правосвідомості. Правове виховання вирішує ряд завдань, а саме: розширення запасу правових знань, формування стійких морально-правових ціннісних орієнтацій, глибокої переконаності в необхідності виконання вимог законодавства, поваги і суворого дотримання законів України. Правове виховання прищеплює непримиренність до будь-яких порушень законності, готовність брати участь в охороні правопорядку.

Економічне виховання передбачає вирішення таких завдань, як розвиток економічного мислення особистості для правильного розуміння дії законів і явищ економічного життя; формування сучасного розуміння процесів суспільного розвитку, розуміння ролі праці і свого місця в трудовому процесі; виховання дбайливого ставлення до державної власності, особливо в сьгоднішніх ринкових відносинах; вироблення умінь, що дадуть можливість брати активну участь в економічній діяльності та виробництві. Критеріями оцінки рівня економічного мислення служать глибина економічних знань, уміння проникати в суть процесів, що відбуваються, і подій, бачити, як виникають проблеми і шляхи їхнього вирішення.

Конфесійне виховання. В Україні церква відділена від школи; предмети, досліджувані в різних типах навчально-виховних установ, будуються на діалектико-матеріалістичному світорозумінні. Однак, виходячи з диференційованого підходу до виховання світоглядних поглядів, не заперечується можливість і конфесійного виховання тієї частини молоді, що характеризується прихильністю до релігії і мрії про духовну кар'єру. Їй не забороняється навчатися в альтернативній конфесійній школі.

Моральне виховання передбачає формування у вихованців моральної свідомості, стійких моральних якостей; моральних потреб на основі засвоєння норм і принципів суспільної моралі; розвиток почуття патріотизму; вироблення умінь співпереживати, співчувати оточенню, людям за допомогою розвитку почуття поваги до старшого.

Розумове виховання вирішує такі завдання: озброєння вихованців запасом знань, що відповідають соціально-економічному прогресові

суспільства; формування основ наукового світогляду, розвитку інтелекту і пізнавальних здібностей, культури розумової праці.

Теми рефератів

1. Виховання як педагогічне явище.
2. Методи і засоби педагогічного впливу на особистість.
3. Сучасні технології виховного впливу на особистість.
4. Проблеми вивчення вихованості студентів.
5. Самовиховання як фактор формування особистості.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність виховання?
2. До яких негативних наслідків може призвести неправильне виховання?
3. Які вам відомі принципи виховання?
4. Який існує взаємозв'язок між процесами виховання, самовиховання, перевиховання?
5. Який існує зв'язок між оптимізацією процесу виховання і підвищенням його ефективності?
6. Дайте визначення методів, прийомів і засобів виховання.
7. Чи існує взаємозв'язок між розумовим, моральним, трудовим, фізичним, правовим та економічним вихованням?
8. Які ви знаєте методи формування свідомості?
9. Які методи належать до методів організації і формування досвіду суспільної поведінки?
10. У чому полягає принципова різниця між методами стимуляції діяльності і методами контролю й оцінки у вихованні?

Основна література: 4, 13, 25-27.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Що ви маєте на увазі під методами виховання? Із запропонованих відповідей оберіть правильну, вказавши на помилковість інших.
 - а) спосіб впливу вихователя на свідомість і волю вихованця з метою формування у нього бажаних якостей;
 - б) це діяльність вихователя, в результаті чого вихованці засвоюють необхідні правила поведінки;
 - в) діяльність вчителя та учнів з метою активізації їх громадської діяльності;
 - г) правильної відповіді немає.

2. У чому полягає сутність методу переконання як основного інструмента в роботі педагога?
 - а) цілеспрямованості впливу;
 - б) впливі на волю, почуття, стани;
 - в) формуванні певних норм поведінки;
 - г) повідомленні про окремі факти.
3. Яке місце займає метод вимог у системі виховання особистості?
 - а) початок виховної роботи;
 - б) кінець виховної роботи;
 - в) на всіх етапах виховної роботи.
4. Назвіть види вимог і наведіть приклади:
 - а) безпосередні і опосередковані;
 - б) прямі і непрямі;
 - в) схвалення і осуд.
5. Назвіть відомі вам концепції виховання:
 - а) прагматизм;
 - б) монархічно-релігійна;
 - в) демократично-національна;
 - г) тоталітарно-класова.
6. Вкажіть, що входить у структуру виховного процесу:
 - а) почуття;
 - б) переконання;
 - в) дії;
 - г) уміння.
7. Вкажіть на якості особистості, що характеризують низький, середній чи високий рівень її вихованості:
 - а) совісність;
 - б) розсудливість;
 - в) почуття обов'язку;
 - г) чванливість;
 - г) сварливість.
8. Як називається звернення до свідомості вихованця, що містить певні рекомендації вихователя, на основі яких він буде приймати рішення?
 - а) вимога-прохання;
 - б) вимога-порада;
 - в) вимога-схвалення;

- г) вимога-довіра.
9. Існують такі напрямки реалізації принципу виховного навчання через:
- а) точність і однозначність словесного означення понять;
 - б) поступове ускладнення форм самостійної роботи;
 - в) зміст навчального матеріалу;
 - г) сам процес навчання;
 - г) особистість учителя.

Основна література: 2, 5, 6-8, 15, 16, 31, 32, 34, 39, 44, 45, 49, 51, 56.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Бордовська, Н. В. Педагогіка [Текст] : учебник для вузов / Н. В. Бордовська, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2001. – 304.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал [Текст] / Г. Ващенко. – Полтава, 1998. – 78 с.
3. Ігнатенко, Н. І. Виховання громадянина [Текст] / Н. І. Ігнатенко, А. В. Крицька. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
4. Концепція національного виховання [Текст] // Освіта. – 1994. – 26 травня.
5. Костюк, Г. С. Начально-виховний процес і психічний розвиток особистості [Текст] / Г. С. Костюк. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
6. Сатир, В. Как строить себя и свою семью [Текст] / В. Сатир. – М. : Владос, 1992. – 315.
7. Сорока, Г. І. Сучасні виховні системи та технології [Текст] : навч.-метод. посіб. для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ІПО / Г. І. Сорока. – Харків : Ранок, 2002. – 128 с.
8. Сухомлинський, В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1.

III. ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Взаємозв'язок психології і педагогіки та значення цих наук на сучасному етапі.
2. Відмінності між донауковою і науковою психологією.
3. Завдання, зміст і напрями роботи практичного психолога.
4. Психологія як наука та її загальна характеристика (мета, завдання, проблеми).
5. Поняття про психологію, її специфіку й місце в системі наук.
6. Об'єкт, предмет, методи наукової психології.
7. Галузі психологічної науки.
8. Предмет і проблеми вивчення економічної психології.
9. Етапи розвитку предмета психології як науки.
10. Основні етапи формування психологічних знань.
11. Школи і напрями в психології.
12. Психіка і мозок. Представники природознавчих наук про психіку як властивість мозку.
13. Розвиток філософських знань і сучасна психологія про сутність психіки.
14. Характеристика психіки в цілому і на рівні людини зокрема.
15. Основні етапи розвитку психіки.
16. Структура психіки людини.
17. Свідомість і її властивості.
18. Стани свідомості.
19. Будова свідомості (буттєва і рефлексивна свідомість).
20. Характеристика проявів свідомості та їх класифікація.
21. Методологічні принципи психологічної науки.
22. Системний підхід до вивчення психіки людини.
23. Соціальне середовище та особистість.
24. Психологічна структура особистості.
25. Поняття та загальна характеристика здібностей.
26. Здібності, їх види та структура.
27. Рівні розвитку здібностей.
28. Поняття про темперамент та його фізіологічні основи.
29. Типи темпераментів як сукупність властивостей темпераменту.
30. Конституціональні та клінічні типології темпераменту.
31. Поняття про характер і його прояви.
32. Структура характеру.
33. Характер і його акцентуації.
34. Активність і діяльність. Основні характеристики активності.
35. Діяльність як суттєвий вид активності людини.

36. Психологічна структура активності та діяльності.
37. Засвоєння діяльності.
38. Основні види діяльності та їх психологічна характеристика.
39. Активність та особистість.
40. Поняття та структура спілкування.
41. Вербальна комунікація та її характеристики.
42. Невербальна комунікація та її характеристики.
43. Функції спілкування.
44. Мовне спілкування.
45. Поняття про відчуття та їх фізіологічну основу.
46. Види відчуттів.
47. Поняття про сприймання.
48. Види сприймання.
49. Сприймання та його властивості.
50. Поняття про увагу.
51. Властивості уваги. Неуважність.
52. Види уваги.
53. Поняття про пам'ять.
54. Процеси пам'яті.
55. Види пам'яті та їх особливості.
56. Психологічні особливості забування.
57. Поняття про уяву. Уява в житті людини.
58. Види і функції уяви.
59. Поняття про мислення.
60. Види мислення і їх взаємозв'язок.
61. Психологічна характеристика мисленнєвого процесу.
62. Якість мислення в структурі інтелекту.
63. Логічні операції мислення: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування.
64. Поняття про емоції та почуття.
65. Види почуттів.
66. Емоційні стани особистості.
67. Емоційні особливості та властивості особистості.
68. Поняття по волю.
69. Аналіз складної вольової дії.
70. Вольові якості особистості.
71. Загальна характеристика онтогенезу психічного розвитку особистості.
72. Соціальні та біологічні умови психічного розвитку індивіда.
73. Рушійні сили розвитку особистості.

74. Періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.
75. Розвиток самосвідомості в онтогенезі.
76. Виховання, навчання і психічний розвиток дитини.
77. Загальна характеристика процесу соціалізації.
78. Ефекти соціалізації.
79. Соціальні атитюди та диспозиції у процесі соціалізації.
80. Предмет педагогіки та її категорії.
81. Педагогіка у системі наук.
82. Джерела розвитку педагогіки.
83. Структура педагогічних наук.
84. Методи науково-педагогічних досліджень.
85. Сутність навчання, його методологічна основа.
86. Рушійні сили навчального процесу.
87. Функції навчання.
88. Логіка і структура процесу учіння.
89. Типи навчання.
90. Мотиви навчання.
91. Оптимізація та інтенсифікація процесу навчання.
92. Принцип науковості у навчанні.
93. Принцип систематичності та послідовності у навчанні.
94. Принцип свідомості у навчанні.
95. Принципи активності та самостійності у навчанні.
96. Принцип наочності у навчанні.
97. Принцип зв'язку навчання з практичною діяльністю.
98. Принцип ґрунтовності у навчанні.
99. Принцип доступності навчання та врахування індивідуальних особливостей учнів.
100. Принцип емоційності навчання.
101. Класифікація методів навчання.
102. Методи навчання за джерелом знань.
103. Методи навчання за характером логіки пізнання.
104. Методи навчання за рівнем самостійності розумової діяльності.
105. Поняття та закономірності процесу виховання.
106. Рушійні сили процесу виховання.
107. Фактори виховання.
108. Концепції виховання.
109. Мотиви виховання.
110. Структура виховного процесу.
111. Поняття самовиховання та перевиховання.

112. Зміст виховання.
113. Принципи виховання.
114. Критерії вихованості особистості.
115. Поняття методу, прийому і засобу виховання.
116. Класифікація методів виховання.
117. Методи формування свідомості та переконань.
118. Методи організації діяльності і формування поведінки.
119. Методи стимулювання поведінки і діяльності.
120. Педагогічні умови використання методів виховання.

IV. СЛОВНИК КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ ПСИХОЛОГІЇ

Адаптація – це зміна рівня чутливості аналізатора до інтенсивності подразника.

Активність – діяльнісний стан живих організмів як умова їхнього існування у світі.

Акцентуації рис характеру – крайні варіанти норми як результат підсилення його окремих рис. Акцентуації характеру можуть спричинювати неадекватні дії та вчинки людини.

Аналізатор – складний нервовий апарат для аналізу навколишньої дійсності та змін, що відбуваються всередині організму. Аналізатор складається зі сприймальної частини (рецептора), провідних шляхів (нервових волокон) та відповідних ділянок кори головного мозку великих півкуль.

Антиципація – здатність особистості в тій чи іншій формі передбачати розвиток подій, явищ, результату дій.

Афект – сильний і переважно нетривалий емоційний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин; супроводжується різко вираженими руховими проявами і змінами у функціях внутрішніх органів. В основі афекту лежить пережитий людиною стан внутрішнього конфлікту, породжений суперечностями між його потягами, прагненнями, бажаннями або суперечностями між вимогами, що ставляться людині, та можливостями виконати ці вимоги.

Відтворююча, репродуктивна уява – створення образу чогось нового для людини, що спирається на словесний опис або умовне зображення цього нового (креслення, схему, нотний запис тощо).

Вольове зусилля – особливий стан психічного напруження, пов'язаний з подоланням перешкод та труднощів.

Вольові риси – відносно стійкі, незалежні від ситуації психічні утворення. До них належать цілеспрямованість, яка визначає напрями вияву таких властивостей особистості, як сміливість, наполегливість, рішучість.

Геніальність – вищий рівень розвитку здібностей як загальних (інтелектуальних), так і спеціальних. Про наявність геніальності можна говорити лише у випадку досягнення особистістю таких результатів творчої діяльності, що становлять епоху в житті суспільства, у розвитку культури.

Гра – основна форма вияву активності дитини на перших етапах її розвитку; змістовна творча діяльність, в якій дитина ставить свідомі цілі, прагне до їх здійснення.

Група неформальна (неофіційна) – реальна соціальна спільність, що не має юридично фіксованого статусу, вона добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби і симпатії або на основі прагматичної користі. Неформальні групи можуть виступати як ізольовані спільності або складатися всередині офіційних груп.

Група офіційна (формальна) – реальна або умовна соціальна спільність, що має юридично фіксований статус, члени якої в умовах суспільного поділу праці об'єднані соціально заданою діяльністю, що організує їхню працю. Офіційна група завжди має визначену нормативно закріплену структуру, призначене або обране керівництво, нормативно закріплені права й обов'язки його членів. Прикладами офіційних груп можуть бути різноманітні комісії, групи референтів, консультантів та ін.

Група референтна – реальна або умовна соціальна спільність, із якою індивід співвідносить себе як еталоном думок, цінностей, оцінок; на яку орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Референтна група виконує загалом дві функції: нормативну і порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотивуючому впливі референтної групи, що є джерелом норм поведінки, соціальних установок, ціннісних орієнтацій індивіда. Порівняльна функція референтної групи виявляється в перцептивних процесах.

Групова інтеграція – стан групи, що характеризується упорядкованістю внутрішньогрупових структур, погодженістю основних компонентів системи групової активності, усталеністю субординаційних взаємозв'язків між ними, стабільністю і наступністю їхнього функціонування.

Депресія – афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень і загальної пасивності поведінки. Суб'єктивно людина в стані депресії відчуває важкі, болючі емоції та переживання – пригніченість, тугу, розпач.

Дія – цілеспрямована активність, реалізована у зовнішньому або внутрішньому плані; одиниця діяльності.

Довільна увага – свідомо спрямована і регульована особистістю зосередженість уваги, зумовлена потребами діяльності.

Довільна уява – це уява, що проявляється в тих випадках, коли нові образи або ідеї виникають у результаті свідомого наміру людини уявити щось.

Експеримент – це організована дослідником взаємодія між досліджуваним чи групою досліджуваних зі спеціально створеною ситуацією, в якій перед досліджуваними ставиться певне завдання, з метою встановлення тих чи інших закономірностей та змінних, від яких залежить виконання цих завдань.

Забування – процес пам'яті, протилежний збереженню, і виявляється він у тому, що актуалізація забутих образів чи думок утруднюється або стає взагалі неможливою.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, що є природними передумовами здібностей і впливають на процес їх формування та розвитку.

Запам'ятовування – процес пам'яті, спрямований на закріплення образів сприйняття, уявлень, думок, дій, переживань через встановлення зв'язків інформації з набутих раніше досвідом.

Збереження – процес утримання в пам'яті людини інформації, одержаної в ході набуття нею досвіду.

Ідентифікація внутрішньогрупова – форма групових відносин, що виникає в спільній діяльності, при якій переживання одного із членів групи передаються іншим як мотиви поведінки, що організують їхню власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення впливів, що фруструють. Психологічною основою внутрішньогрупової ідентифікації є готовність суб'єкта (що складається в спільній діяльності) почувати, переживати, діяти у відношенні іншого так, якби цим іншим був він сам.

Ідеомоторний акт – перехід уявлень про рух м'язів у реальне виконання цього руху.

Ілюзія – хибне, викривлене, помилкове сприйняття об'єктивного світу, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи.

Інтерес – форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і тим самим сприяє орієнтації, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному тлі, якого набуває процес пізнання, в увазі до об'єкта зацікавлення. Задоволення інтересу не спричиняє його згасання, а викликає нові інтереси, що відповідають більш високому рівню пізнавальної активності.

Інтуїтивне мислення – це таке мислення, яке протікає дуже швидко, згорнуте у часі, не має чітко виражених етапів, мінімально усвідомлюване.

Колектив – група людей, об'єднаних спільними цілями і завданнями, досягнутими і виконаними в процесі їхньої спільної, соціально значущої діяльності. Групові процеси в колективі ієрархізовані й утворюють багаторівневу структуру, ядром якої є спільна діяльність, обумовлена особистісними і соціально значущими цілями.

Коливання уваги – періодичне відволікання та послаблення уваги до певного об'єкта або діяльності.

Константність – збереження постійного, незмінного сприйняття предметів при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка сприймає.

Конфлікт – зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів суб'єктів взаємодії, що фіксуються ними в жорсткій формі. Конфліктна ситуація передбачає суб'єкта можливого конфлікту та його об'єкт. Однак, щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, при якому одна зі сторін починає діяти, принижуючи другу. Якщо протилежна сторона відповідає тим же, то конфлікт із потенційного переходить в актуальний і далі може розвиватися як прямий або опосередкований, конструктивний (стабілізує) або неконструктивний (дестабілізує ситуацію чи стосунки).

Лабільність – швидкість виникнення та протікання процесів збудження і гальмування.

Логічне мислення – обґрунтоване, мотивоване, доказове, несуперечливе мислення, яке, виходячи з правильних вихідних позицій і суджень, з необхідністю веде до правильних, об'єктивних висновків.

Мета – те, для чого працює, за що бореться людина, чого вона хоче досягнути у своїй діяльності.

Мимовільна увага – увага, що виникає незалежно від наміру та мети людини.

Мимовільна уява – створення нових образів, не керованих спеціально поставленою метою.

Мисленнєві (розумові) операції – це порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, систематизація, класифікація, узагальнення, конкретизація. Вони взаємодіють між собою, а також спрямовані на розпізнавання об'єктів і контроль за виконанням перетворюючої функції мисленнєвої діяльності.

Мотив – спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб, в яких виявляється активність суб'єкта.

Мотивація – спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість.

Наочно-дієве мислення – мислення, яке відбувається в ситуації сприймання конкретних об'єктів чи перетворення ситуації за допомогою рухового акту.

Наочно-образне мислення – мислення, у змісті якого переважають образи та певною мірою узагальнені уявлення про об'єкти.

Настрій – це відносно тривалий, стійкий емоційний стан помірної або слабкої інтенсивності, що виявляється у загальному тлі психічного

життя індивіда й забезпечує переважання в ньому емоцій визначеної модальності (радісний – похмурий). Настрої формуються під впливом важливих життєвих подій, а саме: удач, зустрічей, прийнятих рішень та ін. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, настроїв являє собою емоційну реакцію не на безпосередні наслідки таких подій, а на їх значення в контексті більш загальних життєвих планів, інтересів і очікувань людини.

Невроз – набуте функціональне захворювання нервової системи, при якому відбувається “зрив” діяльності головного мозку без будь-яких ознак його анатомічного ураження.

Несвідоме – сукупність психічних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості людини (що лежать поза сферою розуму), які не підзвітні їй, і в даний момент не підлягають контролю.

Обдарованість – якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішне виконання діяльності.

Обсяг уваги – кількість об’єктів, які сприймаються одночасно з достатньою чіткістю.

Операція – спосіб, яким виконується завдання або досягається мета.

Переключення уваги – свідоме переміщення уваги з одного об’єкта на інший, пов’язане з переходом від однієї діяльності до іншої або з постановкою нового завдання.

Післядовільна увага – увага, що виникає на основі пізнавального інтересу. Поєднує риси довільної і мимовільної уваги.

Пластичність – притаманна нервовій системі властивість змінюватися під дією подразників, залишати і зберігати сліди їх впливу.

Потреба – стан живої істоти, що відображає її залежність від умов існування та спричиняє активність у ставленні до цих умов.

Почуття – це вища форма емоційного відношення людини до предметів і явищ дійсності, що вирізняється відносною усталеністю, узагальненістю, відповідністю потребам, мотивам і цінностям, які були сформовані в процесі її особистісного розвитку.

Праця – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ.

Предметність – означає, що об’єкт сприймається нами як відокремлене у просторі й часі фізичне тіло. Найбільш яскраво ця властивість виявляється у відокремленні фігури від фону.

Продуктивне мислення – це психологічна основа людської творчості, джерело інновацій у всіх сферах діяльності людини.

Психічні властивості – найбільш суттєві та стійкі психічні особливості людини. Поняття “психічні властивості” виражає стійкість психічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості

людини. До них можна віднести особливості розуму, мислення, стійкі особливості емоційної і вольової сфери, що закріплені в темпераменті, характері, здібностях, поведінці людини.

Психічні процеси – окремі форми чи види психічних явищ, що мають початок, розвиток і закінчення. При цьому поняття “процес” підкріплює динаміку явища, досліджуваного психологією; завершення одного психічного процесу тісно пов’язане із початком нового. Психічні процеси поділяють на пізнавальні та емоційно-вольові.

Психічні стани – характеризують статику, відносну постійність психічного явища і визначаються виявом почуттів (настрій, афект, стрес): уваги (неуважність, зосередженість), волі (активність, апатія), мислення (допитливість) та ін.

Психокорекція – передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних властивостей особистості, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та природного середовища, виявлення і подолання наявних суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивації поведінки; розробки програми зміни способу життя, перетворення в ході самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції тощо.

Психотерапія – це цілеспрямована вербальна або невербальна комунікація, яка має на меті забезпечити вплив на хворобливі соматичні або психічні стани людини.

Реальна група – обмежена в розмірах спільність людей, що існує в просторі і часі, й об’єднана реальними відносинами (наприклад, шкільний клас, військовий підрозділ, родина та ін.). Найбільшою за розмірами реальною групою є людство як історична і соціальна спільність людей, об’єднана економічними, політичними та іншими зв’язками між різними країнами і народами. Найменшою реальною групою є діада, тобто два взаємодіючі індивіди.

Рецептор – периферичний відділ аналізатора, що реагує на певний вид фізичної енергії і переробляє її в певне нервово збудження (нервовий імпульс).

Ригідність (у психології) – труднощі (аж до повної нездатності) у зміні наміченої суб’єктом програми діяльності та поведінки в умовах, що об’єктивно вимагають її перебудови.

Рівень домагань – прагнення людини досягти цілей, того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною.

Розподіл уваги – одночасна увага до двох або кількох об’єктів і виконання дій з ними чи спостереження за ними.

Самоконтроль – усвідомлення й оцінка суб’єктом власних дій; психічних процесів і станів. Механізм самоконтролю виявляється у готовності перевести дію в інше русло.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Від самооцінки залежать взаємовідносини людини з навколишнім середовищем, стосунки з іншими людьми, вимогливість до себе, ставлення до досягнень і невдач.

Самосвідомість – складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, в різних формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – уявлення, а потім у розуміння свого власного “Я” як суб’єкта, що відрізняється від інших суб’єктів.

Самосвідомість – це усвідомлення себе самого (власного Я), свого ставлення до природи, до інших людей, своїх дій і вчинків, власних думок, переживань і різноманітних психічних якостей, що може бути виражено за допомогою мови.

Свідомість – особлива форма психічної діяльності людини, орієнтована на активне відображення і перетворення дійсності в умовах цілеспрямованої діяльності. Вона є вищою інтегративною формою психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми.

Сенситивність – (чутливість) визначається величиною подразника, що приводить до виникнення реакції. Характерологічна особливість людини, що виявляється у підвищеній чутливості до подій, які відбуваються з нею. Звичайно, супроводжується підвищеною тривожністю, острахом нових ситуацій, людей, усякого роду випробувань та ін.

Словесно-логічне мислення – мислення з опорою на поняття, судження, що відбуваються за допомогою логіки.

Соціально-психологічна ідентифікація – уміння зрозуміти іншу людину, уподібнивши себе їй, тобто вміння стати на її позицію (децентрація).

Соціально-психологічна рефлексія – усвідомлення суб’єктом того, як він сприймається оточуючими.

Спостереження – цілеспрямоване і планомірне сприймання предметів і явищ об’єктивної дійсності. У психології це метод отримання фактичного матеріалу, сутність якого полягає в тому, щоб за особливостями поведінки людини розпізнати прояви тієї чи іншої психологічної характеристики.

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості незалежно від ситуації; характеризується інтересами, нахилами, переконаннями, ідеалами, в яких виражається світогляд людини.

Стійкість уваги – це властивість, яка вказує на можливість зосередженості на об'єкті, певний проміжок часу, необхідний для вивчення предмета або явища, інформація про яке виявилась важливою для діяльності.

Страх – емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки. На відміну від болю й інших видів страждання, що викликаються реальною дією небезпечних для існування чинників, страх виникає при їх передбаченні. Залежно від характеру загрози, інтенсивності та специфіки переживання, страх варіює у досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, острах, переляк, жах). У випадку, коли страх досягає сили афекту (панічний страх, жах), він здатний нав'язати стереотипи поведінки (втеча, заціпеніння, захисна агресія).

Стрес – стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності за найскладніших, важких умов як у повсякденному житті, так і особистих ситуаціях.

Талант – високий рівень розвитку здібностей, насамперед спеціальних, що виявляється у творчих досягненнях. Про наявність таланту можна судити за результатами діяльності людини: вони повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу до досягнення мети.

Творча уява – створення нових оригінальних образів без опори на наявний образ предметів і явищ або їх зображення.

Тест (психологічний) – спеціально розроблені завдання і проблемні ситуації, використання яких у результаті кількісної і якісної оцінки дає такі дані, що можуть бути показниками розвитку певних психічних явищ.

Тривога – негативний емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки, а також в очікуванні несприятливого розвитку подій. На відміну від страху як реакції на конкретну загрозу, тривога являє собою генералізований, дифузний або безпредметний страх.

Умовна група – об'єднана за визначеною ознакою (характер, діяльність, стать, вік) спільність людей, що не мають прямих або непрямих об'єктивних взаємовідносин між собою. Люди, що становлять цю спільність, можуть не тільки ніколи не зустрічатися, але й не знати нічого один про одного, хоча при цьому вони знаходяться у визначених, більш-менш однакових стосунках з іншими членами своїх реальних груп.

Фантазія – продукт уяви, що змінює вигляд дійсності і дозволяє знайти новий погляд на вже відомі факти. Тому вона має велику художню і науково-пізнавальну цінність.

Фрустрація – психічний стан, що виявляється в характерних рисах переживань і поведінки, викликаних об'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети або вирішення завдань; стан краху і пригніченості, викликаний переживаннями постійних невдач.

Цілісність – внутрішній органічний взаємозв'язок частин і цілого в образі. Варто розглядати обидва аспекти цієї властивості:

- а) об'єднання різних елементів у цілому;
- б) певна незалежність створеного цілого від якості його елементів.

Я-концепція – відносно стійка, деякою мірою усвідомлена, пережита як неповторна, система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і певним чином ставиться до себе. Я-концепція – цілісний, хоча і не позбавлений внутрішніх суперечностей метод оцінки власного Я, що виступає як установка стосовно самого себе і містить такі компоненти: *когнітивний, емоційний, оцінно-вольовий*.

V. СЛОВНИК КАТЕГОРІЙ І ПОНЯТЬ ПЕДАГОГІКИ

Аналітичний метод вивчення – метод, що передбачає мислений або практичний розклад цілого на частини з метою вивчення суттєвих ознак цих частин.

Бал – результат оцінювання навчальної праці учнів в умовно-формальному відображенні у числовому вимірі.

Бесіда – метод навчання, що передбачає використання попереднього досвіду учнів з певної галузі знань і на основі цього залучення їх за допомогою діалогу до усвідомлення нових явищ, понять або відтворення уже набутих.

Вимога – метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його діяльності. Види вимог: вимога-прохання, вимога-довіра, вимога-схвалення, вимога-порада, вимога-натяк, умовна вимога та ін.

Вища освіта – передбачає забезпечення фундаментальної, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного процесу, формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Вправа – метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторюване виконання певних дій з метою оволодіння вміннями і навичками поведінки.

Вправа – метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій чи операцій з метою формування умінь і навичок.

Всебічне виховання – виховання, яке передбачає формування в особистості певних якостей щодо вимог розумового, морального, трудового, фізичного й естетичного виховання.

Гармонійне виховання – передбачає, щоб якості щодо вимог складових виховання (розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного) доповнювали одна одну, взаємно збагачувалися.

Гуманізація виховання – створення оптимальних умов для інтелектуального і соціального розвитку кожного вихованця; виявлення глибокої поваги до людини; визнання природного права кожної особистості на свободу, на соціальний захист, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності, на створення соціально-психічного фільтра проти руйнівних впливів негативних чинників навколишнього природного і соціального середовища; виховання у молоді почуттів гуманізму, милосердя, доброчинності.

Дедуктивний метод вивчення – вивчення навчального матеріалу від загального до окремого, одиничного.

Демократизація виховання – принципи організації виховної системи, які передбачають децентралізацію, автономізацію навчально-виховних закладів; забезпечення співробітництва вихователів і вихованців; врахування думки колективу й кожної особистості; визначення особистості як вищої природної і соціальної цінності; формування вільної особистості.

Демонстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх натуральному вигляді, динаміці.

Дидактика – (від грец. *didaktikos* – навчаю) – галузь педагогіки, яка розробляє теорію освіти і навчання.

Диспут – прийом (щодо методу переконування) формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії у процесі вербального спілкування з членами первинного колективу чи іншої групи.

Догматичний тип навчання – тип навчання, що характеризується такими особливостями: учитель повідомляє учням певний обсяг знань у готовому вигляді, без пояснення; учні засвоюють знання без усвідомлення та розуміння і майже дослівно відтворюють завчене.

Домашня форма навчання – форма організації навчання, яка передбачає самостійне виконання учнями навчальних завдань у позаурочний час (безпосередньо вдома та ін.).

Дослідний метод – залучення учнів до самостійного розв'язання пізнавальної задачі з використанням необхідного обладнання.

Екологічне виховання (від гр. *oikos* – дім, середовище + *logos* – вчення) – озброєння людини знаннями в царині екології і формування у неї моральної відповідальності за збереження природного довкілля і розумного співіснування з ним.

Економічне виховання – виховання, що передбачає вирішення таких завдань: формування економічного мислення, озброєння економічними знаннями, вміннями і навичками економічних відносин.

Естетичне виховання – розвиток у людини почуттів прекрасного, формування умінь і навичок творити красу в навколишній дійсності, вміти відрізнити красиве від потворного, жити за законами духовної краси.

Етнізація виховання – насичення виховання національним змістом, що спрямований на формування рис національної ментальності, виховання у молоді почуттів соціальної відповідальності за збереження, примноження і життєдіяльність етнічної культури.

Загальна освіта – оволодіння знаннями з основ наук і підготовка учнів до отримання професійної освіти.

Заохочення – метод виховання, що передбачає педагогічний вплив на особистість і виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних якостей і стимулювання до активної діяльності.

Засоби навчання – предмети шкільного обладнання, які використовуються у процесі навчально-виховної роботи (книги, зошити, таблиці, лабораторне обладнання, письмове приладдя та інше).

Зміст освіти – чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими людина оволодіває у певному навчальному закладі.

Знання – ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей і зв'язків світу природного і людського; результат відображення навколишньої дійсності.

Ідеал – поняття моральної свідомості і категорія етики, що містить у собі вищі моральні вимоги, можлива реалізація яких дала б змогу їй особисто набути досконалості; уявлення про найбільш цінне, досконале в людині.

Ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (фотографії, малюнки, схеми тощо).

Індуктивний метод вивчення – вивчення предметів, явищ від одиничного до загального.

Інструктаж – метод навчання, що передбачає розкриття норм поведінки, особливостей використання методів і навчальних засобів, дотримання техніки безпеки напередодні залучення їх до процесу виконання навчальних операцій.

Інтенсифікація процесу навчання (від фр. *intensification*, від лат. *intensio* – напруження + *facio* – роблю) – напруження, активізація розумових можливостей особистості з метою досягнення бажаних результатів.

Лекція – це метод навчання, за допомогою якого учитель у словесній формі розкриває сутність певних явищ, наукових понять, процесів, які перебувають між собою в логічному зв'язку, об'єднані загальною темою.

Логіка навчального процесу – оптимально-ефективний шлях руху пізнавальної діяльності людини від початкового рівня знань, умінь, навичок і розвитку до потрібного рівня знань, умінь, навичок і розвитку. Вона охоплює ряд компонентів, а саме: усвідомлення і розуміння навчальних завдань; самостійна діяльність, що спрямована на оволодіння знаннями; визначення законів і правил; формування умінь і навичок; застосування знань на практиці; аналіз та оцінювання навчальної діяльності учнів.

Методи навчання (від грец. *methodos* – спосіб пізнання, шлях дослідження) – упорядковані способи діяльності вчителя й учнів, спрямовані на ефективне вирішення навчально-виховних завдань.

Методологічні основи дидактики – наукові засади, що обґрунтують закономірності, шляхи пізнавальної діяльності людини.

Методологічні основи процесу навчання – філософська теорія пізнання: від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики.

Модульне навчання (від лат. *modulus* – міра) – така організація навчального процесу, яка скерована на засвоєння завершеного блоку адаптованої інформації і забезпечує оптимальні умови соціально-особистісного зростання учасників педагогічного процесу.

Моральне виховання – виховання, що передбачає оволодіння нормами і правилами моральної поведінки, формування почуттів і переконань, умінь і навичок.

Мотиви навчання – (фр. *motif*, від лат. *moveo* – рухаю) внутрішні психічні сили (рушії), які стимулюють пізнавальну діяльність людини. Види мотивів: соціальні, спонукальні, пізнавальні, професійно-ціннісні, меркантильні.

Навички – застосування знань на практиці, що здійснюється на рівні автоматизованих дій шляхом багаторазових повторень.

Навчання – двосторонній процес діяльності учителя й учнів, спрямований на оволодіння знаннями, вміннями і навичками, інтелектуальний розвиток особистості, формування наукового світогляду, оволодіння методами пізнавальної діяльності.

Народна педагогіка – галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які відображають погляди на систему, напрями, форми, засоби виховання і навчання підростаючого покоління.

Наслідкування – повторення дій під впливом вражень про їх доцільність, які людина спостерігає і розпізнає з боку інших. Повторення цих дій, якщо воно правильне і є повторенням продуктивних дій, сприяє формуванню вмінь і здібностей. Тому воно розглядається як один із основних методів виховання.

Національне виховання – історично зумовлена і створена самим народом система виховних ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, які спрямовані на доцільну організацію діяльності членів суспільства, у ході якої відбувається процес оволодіння морально-духовними цінностями народу, забезпечується єднання і спадкоємність поколінь, соборність народу.

Оптимізація процесу навчання (від лат. *optimus* – найкращий, найзручніший) – процес створення найбільш сприятливих умов (добір

методів, засобів навчання, забезпечення санітарно-гігієнічних умов, емоційних чинників та ін.) для отримання бажаних результатів без додаткових витрат часу та фізичних зусиль.

Освіта – сукупність знань, умінь і навичок, набутих у навчальних закладах або шляхом самоосвіти, а також сам процес оволодіння знаннями.

Оцінка навчальної діяльності учнів – система певних показників, які відображаються в оцінювальній характеристиці.

Педагогіка – (від грец. *paides* – діти; *ago* – веду) – наука про навчання, освіту і виховання людей стосовно потреб соціально-економічного розвитку суспільства.

Педологія – (від грец. *paids* – дитина + *logos* – вчення) – наука про дитину, особливості її анатомо-фізіологічного, психічного і соціального розвитку.

Перевиховання – система виховних впливів педагога на вихованця з метою гальмування негативних проявів у поведінці й утвердження позитивних якостей у діяльності.

Переконування – метод виховання, що передбачає умисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття вихованців з метою формування у них стійких переконань і певних норм поведінки.

Покарання – метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків.

Пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого учитель розкриває сутність певного явища, закону, процесу.

Пояснювально-ілюстративний тип навчання характеризується тим, що учитель повідомляє учням певний обсяг знань, пояснює сутність явищ, процесів, законів, правил та ін. з використанням ілюстративного матеріалу; учні мають свідомо засвоїти пропоновану порцію знань і відтворити на рівні глибокого розуміння; вміти застосувати знання на практиці.

Правове виховання – формування у людей правової свідомості, вмінь і навичок розумно діяти у правовому полі, активної позиції у правовій сфері.

Практична робота – метод навчання, спрямований на використання здобутих знань у вирішенні практичних завдань.

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості з метою формування стійких звичок у поведінці.

Приклад – метод виховання, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування.

Принципи виховання – вихідні положення, які є фундаментом змісту, форм, методів, засобів і прийомів виховного процесу.

Принципи навчання (від лат. *principium* – основа, начало) – основоположні ідеї, вихідні положення, які визначають зміст, форми і методи навчальної роботи відповідно до мети виховання і закономірностей процесу навчання.

Проблемний виклад – створення вчителем проблемної ситуації, при цьому учням надається допомога у виділенні та “прийнятті” проблемної задачі, а також використання словесних методів для активації розумової діяльності учнів, спрямованої на задоволення пізнавальних інтересів.

Проблемний тип навчання відрізняється тим, що учитель створює певну пізнавальну ситуацію, допомагає учням виділити проблему, зрозуміти її і “прийняти”; організовує учнів на самостійне оволодіння новим обсягом знань, які необхідні для вирішення проблеми; учитель пропонує широкий спектр використання набутих знань на практиці.

Професійна адаптація – (від лат. *adaptatio*, від *adapto* – пристосовую) – це забезпечення умов для пристосування, пристосування особистості до умов праці на певному виробництві чи в організації.

Професійна діагностика – вивчення аспектів підготовки школярів до тієї чи іншої професії: біологічних, психологічних, соціальних, економічних.

Професійна інформація – ознайомлення учнів з різними професіями та з потребами у фахівцях певного профілю в країні (регіоні).

Професійна консультація – індивідуальні поради конкретній особистості щодо найбільш доцільних професій, які відповідають її інтересам, здібностям, психолого-фізіологічним можливостям.

Професійна орієнтація – цілеспрямована діяльність вихователя, скерована на надання допомоги вихованцям у свідомому виборі професії.

Професійна освіта – освіта, спрямована на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, що необхідні для виконання завдань професійної діяльності.

Професійний вибір – виявлення особливостей і якостей людини для отримання професійної освіти і заняття певною професійною діяльністю.

Рейтингова оцінка – (від англ. *rating* – оцінка, порядок, класифікація) – визначення рівня оволодіння учнями змістом навчального матеріалу кожної навчальної теми, блоку цілісного курсу.

Рівні освіти – рівні, що передбачають поступовість отримання загальноосвітньої і професійної підготовки шляхом проходження певних етапів: початкова освіта, базова загальна освіта, повна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта.

Розповідь – метод навчання, який передбачає оповідну описову форму розкриття навчального матеріалу з метою спонукання учнів до створення в своїй уяві певного образу.

Розумове виховання – виховання, спрямоване на опанування системою знань про наукові засади розвитку природи і суспільства; розвиток потенційних інтелектуальних сил особистості; формування культури розумової праці.

Рушійна сила виховання – результат протиріч між соціально-психічними і фізіологічними потребами та наявним рівнем вихованості особистості

Рушійна сила навчального процесу – результат протиріч між пізнавальними і практичними завданнями, з одного боку, та наявним рівнем знань, умінь і навичок – з іншого.

Самовиховання – систематизована і цілеспрямована самою людиною діяльність особистості, що спрямована на формування і удосконалення її позитивних якостей і подолання негативних.

Семінар – метод навчання, за допомогою якого забезпечується зворотний зв'язок через відповіді студентів на питання, які розглядались на лекції, з використанням можливості не тільки перевірити засвоєння знань, а й поглибити розуміння питань, які обговорюються.

Синтез під час вивчення – метод, який передбачає мислене або практичне поєднання виділених аналізом елементів чи властивостей предмета, явища в одне ціле.

Сімейне виховання – виховання, що здійснюється дорослими членами сім'ї стосовно дітей і спрямоване на формування всіх тих знань і вмінь, які потрібні будуть у житті поза межами сім'ї.

Статеве виховання – процес оволодіння підростаючим поколінням моральним, культурним досвідом у сфері взаємин представників різних статей, формування у них потреб керуватися настановами, нормами моральності у відносинах осіб протилежної статі.

Тип навчання – спосіб і особливості організації мислительної діяльності людини. В історії шкільництва виділились такі типи навчання: догматичний, пояснювально-ілюстративний, проблемний.

Трудове виховання – формування у людини любові до праці як природної потреби; забезпечення соціально-психологічних умов для розвитку і підтримання фізичного та психічного напруження особистості з метою утримання членів суспільства на достатньому рівні працездатності; формування вмінь і навичок у певних видах продуктивної праці; це означає виховання поваги до людей і бережливе ставлення до продуктів праці.

Уміння – здатність людини виконувати певну дію на основі знань; вміння і готовність застосовувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

Умовляння – один зі способів переконання, що спрямований на попередження навмисних дій вихованця з метою їх гальмування, враховуючи індивідуальні особливості його соціально-психологічного розвитку.

Урочна форма навчання – форма організації навчання, за якою учитель проводить заняття у класній кімнаті з постійним складом учнів, що мають приблизно однаковий рівень фізичного і розумового розвитку, за усталеним розкладом і регламентом.

Фізичне виховання – виховання, що передбачає створення оптимальних умов для забезпечення достатнього фізичного розвитку особистості, збереження її здоров'я, оволодіння знаннями про особливості організму людини, фізіологічні процеси, що відбуваються в ньому, набуття санітарно-гігієнічних умінь і навичок з догляду за власним тілом, підтримання і розвиток його потенціальних можливостей.

Форма організації навчання (від лат. *forma* – зовнішність, устрій) – це чітко виражена в часі й просторі організація навчальної діяльності учнів, пов'язана з діяльністю вчителя.

VI. ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Методичні рекомендації щодо виконання контрольної роботи

1. Робота виконується письмово з дотриманням всіх стандартних вимог щодо оформлення. Повинна мати обсяг близько 20 сторінок.
2. Питання контрольної роботи сформульовані так, щоб пошук відповідей на них сприяв засвоєнню психологічних знань і підготовці до іспиту.
3. У частині I теоретичні питання з психології (модуль 1) та педагогіки (модуль 2) вибираються із переліку і виконуються як реферативне повідомлення (в кінці подається список використаної літератури).
4. У частині II оформлення відповідей стосовно окремої категорії повинно здійснюватись за вказаною схемою.

Модуль 1. Психологія

I. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Теми рефератів

1. Основні положення сучасної психології щодо сутності психіки, її функцій і властивостей.
2. Методологічні принципи психологічної науки сьогодні і класифікація методів.
3. Концептуальний апарат психології як результат наукових досліджень.
4. Місце психології в системі наук та її галузі.
5. Сучасна психологія про співвідношення понять: індивід, людина, особистість, індивідуальність, суб'єкт.
6. Психофізіологічні властивості особистості: темперамент і його види.
7. Соціально-психологічна характеристика особистості: характер і його типи.
8. Індивідуально-психологічні властивості особистості та їх поєднання в структурі здібностей.
9. Структура свідомості особистості та її змістовна характеристика.
10. Сучасна психологія про структуру особистості й аналіз її складових.
11. Поняття про когнітивну сферу особистості в сучасній психології.
12. Психічні явища, що забезпечують чуттєвий рівень пізнання.
13. Психічні процеси, що забезпечують логічний рівень пізнання.
14. Потяги і потреби та їх вплив на емоції особистості.
15. Прояв переживань в емоціях.
16. Поняття волі в психології.

17. Основи саморегуляції станів особистості.
18. Поняття про діяльність та її структуру в психології.
19. Характеристика потреб, мотивів як джерел активності.
20. Концепції діяльності у вітчизняній психології.
21. Аналіз операційної підсистеми діяльності і психомоторика особистості.
22. Інформаційна та регуляторна підсистеми діяльності.
23. Мотиви спілкування та його функції.
24. Характеристика невербального спілкування як комунікації.
25. Характеристика вербального спілкування під час комунікації.
26. Спілкування як інтеракція.
27. Спілкування як міжособистісне розуміння.
28. Єдність соціальних і біологічних умов розвитку особистості та соціальна ситуація розвитку.
29. Рушійні сили розвитку особистості.
30. Активність і провідна діяльність як основні джерела розвитку особистості.

II. ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

А. Щодо базових психологічних категорій, які позначають *закономірно пов'язані явища* (психіка, свідомість, діяльність, особистість, спілкування, групи, міжособистісні стосунки), то потрібно окремо за кожним:

- знайти визначення (наприклад, психіка – це ...);
- дати коротку характеристику (наприклад, психіка характеризується ...)

Б. Щодо *проявів психіки*, які називаються психічні явища і до яких належать *психічні процеси* (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява, увага), *психічні стани* (емоції і воля) і *психічні властивості* (темперамент, характер, здібності), то потрібно знайти і записати відповіді на такі питання стосовно окремого психічного явища. Назва (наприклад, “ПАМ'ЯТЬ”).

1. Значення явища.
2. Визначення поняття.
3. Природа, механізми та закономірності.
4. Властивості та функції.
5. Види та їх класифікація.
6. Індивідуальні особливості.
7. Організація в навчанні.

Модуль 2. Педагогіка

I. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Теми рефератів

1. Зв'язок педагогіки з психологією.
2. Педагогічні галузі та їх особливості.
3. Виникнення педагогіки як самостійної науки.
4. Загальна характеристика сучасної освіти.
5. Трансформація традиційних організаційних форм навчання в сучасній освіті та педагогіці.
6. Сучасна педагогіка, її завдання і проблеми.
7. Періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості.
8. Основні принципи навчання.
9. Методи навчання.
10. Система навчання.
11. Організаційні форми навчання.
12. Контроль і оцінка результатів навчання.
13. Основні принципи виховання.
14. Методи виховання.
15. Розвиток особистості і формування колективу в умовах виховання.
16. Різновиди виховання та їх характеристика.
17. Характеристика процесу соціалізації.
18. Психологічні механізми соціалізації.
19. Соціальний статус і засвоєння соціальних ролей.
20. Соціальні атитюди, їх основні функції і види.

II. ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

А. Щодо базових *педагогічних* категорій, які вказують на основи педагогічних знань: педагогіка, соціалізація, виховання, розвиток, освіта, навчання, то потрібно:

- вказати визначення (наприклад, виховання – це ...);
- дати коротку характеристику (наприклад, виховання).

Б. Щодо понять педагогіки: педагогічна діяльність, педагогічний процес, педагогічні принципи, педагогічні методи, лекція, семінар, консультація, залік, практика, навчальна діяльність, то потрібно:

- вказати визначення (наприклад, педагогічна діяльність – це ...);
- дати коротку характеристику (наприклад, педагогічна діяльність характеризується ...).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст] : учебник для студентов вузов / Г. М. Андреева. – 5-е издание, исправленное и дополненное. – М. : Аспект-пресс, 2005. – 363 с.
2. Бондарчук, Е. И. Основы психологии и педагогики [Текст] : курс лекций / Е. И. Бондарчук, Л. И. Бондарчук. – К. : МАУП, 1999. – 168 с.
3. Бродовська, В. Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові [Текст] / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонко. – 2-ге видання. – К. : Професіонал, 2005. – 224 с.
4. Варій, М. Й. Загальна психологія [Текст] : підручник для студентів вузів / М. Й. Варій. – К. : ЦНЛ, 2007. – 968 с.
5. Варій, М. Й. Основы психологии і педагогіки [Текст] : навч. посібник для студентів вузів / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський. – К. : ЦНЛ, 2007. – 376 с.
6. Ващенко, Г. Праці з педагогіки та психології [Текст] / Г. Ващенко. – К. : Школяр, 2000. – 416 с.
7. Вітенко, І. С. Основы психологии. Основы педагогіки [Текст] : навч.-метод. пос. для студентів мед. вузів / І. С. Вітенко, А.С. Борисюк, Т. І. Вітенко. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 201 с.
8. Волкова, А. А. Психология и педагогика [Текст] : учебник для студентов вузов / А. А. Волкова, Л. В. Димитрова. – 2-е издание. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 249 с.
9. Данчева, О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі [Текст] / О. В. Данчева, Ю. М. Швалб. – К. : Лібра, 1998. – 270 с.
10. Дрозденко, К. С. Загальна психологія у практичному вимірі [Текст] : підручник / К. С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2007. – 608 с.
11. Загальна психологія [Текст] : підручник / за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
12. Ільїна, Н. М. Загальна психологія в екзаменаційних питаннях і відповідях [Текст] / Н. М. Ільїна. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 120 с.
13. Клименко, В. В. Психологические тесты таланта [Текст] / В. В. Клименко. – Харьков : Фолио, 1996. – 412 с.
14. Королева, З. Психологические тесты для всех [Текст] / З. Королева. – М. : Гранд, 2006. – 336 с.
15. Кроль, В. М. Психология и педагогика [Текст] : учеб. пособ. для студентов техн. вузов / В. М. Кроль. – М. : Высшая школа, 2001. – 319 с.
16. Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник для студентов сред. спец. уч. заведений / В. С. Кузин. – М. : АГАР, 1999. – 304 с.
17. Лозниця, В. С. Психологія і педагогіка: основні положення [Текст] : навч. посіб. / В. С. Лозниця. – К. : ЕксОб, 2001. – 304 с.

18. Майерс, Д. Социальная психология [Текст] / Д. Майерс. – 2-е изд., испр. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
19. Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. пособие / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2000. – 592 с.
20. Максименко, С. Д. Загальна психологія [Текст] : навч. посібник / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
21. Москаленко, В. В. Соціальна психологія [Текст] : підручник для студентів вузів / В. В. Москаленко. – К. : ЦНЛ, 2005. – 625 с.
22. М'ясоїд, П. А. Загальна психологія [Текст] : навч. посібник / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 1998. – 479 с.
23. Немов, Р. С. Практическая психология: Познание себя; влияние на людей [Текст] : пособие для учащихся / Р. С. Немов. – М. : Владос, 2001. – 320 с.
24. Немов, Р. С. Психология [Текст] : в 3-х кн. – Кн. 1 : Общие основы психологии : учебник для студентов вузов / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М. : Владос, 2001. – 606 с.
25. Немов, Р. С. Психология [Текст] : в 3 кн. – Кн. 3. Психодиагностика: учебник / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 640 с.
26. Немов, Р. С. Психология [Текст] : в 3-х кн. – Кн. 2: Психология образования : учебник для студентов вузов / Р. С. Немов. – М. : Владос, 2001. – 608 с.
27. Общая психология [Текст] : курс лекций. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 448 с.
28. Орбан-Лембрик, Л. Е. Соціальна психологія [Текст] : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
29. Основы практичної психології [Текст] : підручник / В. Панок, Т. Титаренко [та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 536 с.
30. Основы практичної психології [Текст] : підручник для студентів вузів. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
31. Основы психології і педагогіки [Текст] : навч. посіб. / ред. А. В. Семенова. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2007. – 341 с.
32. Основы психології [Текст] : підручник для студентів вузів / ред. О. В. Киричук, ред. В. А. Роменець. – 5-те видання, стереотипне. – К. : Либідь, 2002. – 632 с.
33. Пашукова, Т. І. Практикум із загальної психології [Текст] / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов. – К. : Знання, 2000. – 204 с.
34. Педагогіка та психологія [Текст] : зб. наук. праць. – Харків : Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1999. – Вип. 9. – 139 с.
35. Платонов, К. К. Краткий словарь системы психологических понятий [Текст] : учеб. пособие / К. К. Платонов. – М. : Высшая школа, 1984. – 174 с.

36. Поліщук, В. М. Соціальна психологія [Текст] : навч. посіб. для студентів вузів / В. М. Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2006. – 216 с.
37. Проблема общения в психологии [Текст]. – М. : Наука, 1981. – 282 с.
38. Психологические тесты [Текст] : в 2 т. / ред. А. А. Карелин. – М. : Владос, 2003. – Т. 1. – 312 с.
39. Психология личности. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
40. Психологія [Текст] : підручник. – К. : Либідь, 1999. – 557 с.
41. Психологія [Текст] : підручник для студентів вузів / [ред. Ю. Л. Трофімов ; Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалко, П. А. Гончарук та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
42. Психологія [Текст] : підручник для студентів вузів / ред. Ю. Л. Трофімов. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
43. Психология [Текст] : словарь / ред. А. В. Петровский ; М. Г. Ярошевский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
44. Реан, А. А. Психология и педагогика [Текст] / А. А. Реан, Н. В. Бордовская, С. И. Розум. – СПб. : Питер, 2000. – 432 с.
45. Реан, А. А. Социальная педагогическая психология [Текст] : учеб. пособие / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 1999. – 416 с.
46. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
47. Семиченко, В. А. Психология общения: Модульный курс [Текст] / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1997. – 152 с.
48. Словарь практического психолога [Текст]. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.
49. Степанов, О. М. Основы психології і педагогії [Текст] : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – 2-ге вид., випр., доп. – К. : Академвидав, 2005. – 520 с.
50. Степанов, С. С. Популярная психологическая энциклопедия [Текст] / С. С. Степанов. – 2-е издание, исправленное и дополненное. – М. : ЭКСМО, 2005. – 672 с.
51. Столяренко, А. М. Психология и педагогика [Текст] : учеб. пособ. для студентов вузов / А. М. Столяренко. – М. : Политиздат, 2002. – 385 с.
52. Столяренко, Л. Д. Основы психологии [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 736 с.
53. Столяренко, Л. Д. Психология [Текст] / Л. Д. Столяренко, В. Е. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 448 с.
54. Цигульська, Т. Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим [Текст] : курс лекцій / Т. Ф. Цигульська. – К. : Наукова думка, 2000. – 190 с.

55. Цимбалюк, І. М. Психологія [Текст] : навч. посібник. – К. : Професіонал, 2004. – 216 с.
56. Шадських, Ю. Г. Психологія і педагогіка [Текст] : навч. посіб. для студентів вузів / Ю. Г. Шадських. – 2-ге видання, виправлене. – Львів : Магнолія, 2007. – 320 с.
57. Швачко, О. В. Соціальна психологія [Текст] : навч. посіб. для студентів неpsychолог. спец-й вузів / О. В. Швачко. – К. : Вища школа, 2002. – 111 с.
58. Ярошевский, М. Г. История психологии. От античности до середины XX века [Текст] : учеб. пособие для вузов / М. Г. Ярошевский. – 2-е изд. – М. : Академия, Б.г. – 416 с.
59. Ярошевский, М. Г. История психологии [Текст] / М. Г. Ярошевский. – 3-е перераб. изд. – М. : Мысль, 1985. – 572 с.

Навчальне видання

ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Укладачі:

Ніколаєнко Сергій Олександрович
Ніколаєнко Світлана Іванівна

Редактор *Г.М. Нужненко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *В.А. Івакін*

Підписано до друку 06.10.2010. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 9,76. Умов. друк. арк. 12,13. Тираж 50 пр. Зам. № 936

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57